

РОЗВІДКИ

Людмила Касян

●

ПОСТАТЬ СТЕПАНА ВАСИЛЬЧЕНКА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЙОГО АВТОБІОГРАФІЇ

У статті розглянуто особливості автобіографії як жанру літератури та одного із джерел наукового дослідження. Проаналізовано автобіографічний нарис С. Васильченка «Мій шлях».

Автобіографія як документ душі та джерело уявлень людини про себе міцно посіла місце між літературним твором і суворим документом, між вимислом та історією. Вона належить до літератури так званих жанрів людського документа [4], до якої також відносять щоденники, спогади (мемуари), листи, сповіді. Автобіографія зароджується у пізній Античності на ґрунті індивідуального самовідчуття одночасно із поняттям особистості. З давнини відомі такі визначні твори, як «Сповідь» Блаженного Августина, «Життя Бенвенуто Челіні, описане ним самим» Б. Челіні, «Сповідь» Ж.-Ж. Руссо, «Поезія і правда з мого життя» Й. Гете.

Термін «автобіографія» походить від грецьких слів «автос» – сам, «біос» – життя та «графіо» – пишу. Отже, автобіографія – це розповідь про життя людини, написана нею самою, «опис власного життя» [2], «опис свого життя» [3]. «Для автобіографічного життєпису характерне прагнення осмислити прожите життя як ціле, надати емпіричному існуванню оформленість і зв'язність» [8, 74]. В. Дільтей трактує автобіографію як роздуми людини про її життєвий шлях, які отримали літературне вираження [1]. Ф. Лежен так визначає цей жанр: «Автобіографія є оповідним текстом з ретроспективною установкою, через яку реальна особистість розповідає про власне буття, і при цьому акцент робиться на своєму приватному житті, особливо історії становлення своєї особистості» [7, 115].

За словами Л. Гінзбург, мета автобіографії – представити життя (або якусь його частину) як деяке ціле, коли описувані події відділені від нинішнього певним часовим проміжком, і автор може поставитись до них більш або менш безпристрасно, а самі події встигли набути в його очах значну або неглибоку осмисленість [6, 316].

Автобіографія відрізняється від щоденника, який день за днем фіксує щоденні факти і враження, та від мемуарів, у яких історіографічне начало принципово важливіше суб'єктивного.

Автобіографія включає як предмет опису особистість у просторі та часі, яка є одночасно і об'єктом, і суб'єктом опису. Це своєрідний жанр літератури і одне із джерел наукового дослідження життя та творчості видатної особистості, окремої епохи, періоду, події.

У цьому аспекті цікавою є художня автобіографія видатного українського

© Касян Людмила Григорівна – завідувач відділу філософії освіти та освітніх технологій Науково-дослідного інституту українознавства МОН України

письменника С. Васильченка, творчість якого позначена активними ідейно-естетичними шуканнями. Життя і діяльність митця припали на період складних соціальних катаклізмів, творчість зазнавала однозначних, часто упереджених оцінок. При пильній увазі літературознавців до прозових надбань С. Васильченка його автобіографічний твір «Мій шлях» – своєрідний «автопортрет» письменника зламу століть – фактично залишився малодослідженим.

«Мій шлях» уперше у скороченому вигляді опубліковано у журналі «Радянська література» (№5, 1938 р.). Повністю твір за чорновим автографом 1931 р. побачив світ у 1960 р. в чотиритомному виданні творів письменника за загальною редакцією О. Білецького [5].

С. Васильченко в останні дні життя уклав текст і написав «ключ» до повісті. Остаточному опрацюванню твору завадила хвороба і смерть письменника. Над ним він працював довгий час, удосконалюючи, уточнюючи задум, про що свідчать різні варіанти назви: «Автобіографічні записки», «Авторські записки», «Замітки автора», «Мої записки», «Замість автобіографії», «На довгій ниві», «На моєму шляху», «Мій шлях». Сам письменник визначає жанр свого твору як автобіографічний нарис. У короткій передмові автор начебто укладає з читачем «автобіографічний договір» [7, 108] – представляє йому себе, пояснює смислове завдання і літературну оптику своєї праці. С. Васильченко зазначає, що його мета – «в загальних рисах показати життєвий шлях народного учителя і мужицького українського письменника, за якого я себе вважаю, шлях не винятковий, а характерний». Виходячи з означеної мети, письменник розкриває принципи добору і компоновання матеріалу: «Тільки потрібні для цього факти я буду подавати. Потрібні факти й логічні з їх освітлення і висновки» [1, 8].

Описуючи події, факти свого життя, С. Васильченко намагається чітко відтворити не лише хронологічну послідовність, а й розкрити каузальний зв'язок між ними, встановити причини і пояснити наслідки; жодна подія у нього не провисає у повітрі.

У «Моєму шляху» відчутна активна авторська включеність у свої спогади, що призводить до емоційності оповіді, зміни тональностей, використання різних типів тексту і стилістичних фігур, співвідношення «розповіді» і «дискурсу», «розповіді» й «показу».

Оповідючи про дитинство, родину, навчання в Ічнянській п'ятирічній школі, Коростишівській семінарії, С. Васильченко відтворює найбарвистіші, найемоційніші моменти, події, враження, мрії, своє життєвідчуження: «...дошкільні і шкільні мої роки в Ічні оставили в моєму пам'ятку хаотичний, проте яскравий, барвистий калейдоскоп окремих моментів» [5, 13], «...не зважаючи на матеріальні злидні, в яких жила наша сім'я, моє дитинство було в цілому, по суті, радісне» [5, 13], «Три роки пролетіли для мене в семінарії, як юнацьке свято» [5, 15]. Позитивне, радісне сприйняття світу є однією із особливостей творчого почерку митця, естетичною вимогою. Дослідниця творчості митця Н. Шумило наголошує, що «на протигагу письменникам-просвітянам Васильченко творив яскраво позитивний портрет народу» [9, 60]. Письменник, коментуючи свою творчість, зазначає: «Показуючи життя своїх персонажів, я вважаю за неприродне малювати їх і їхнє життя одними сумними фарбами. І неприродне, і непотрібне, навіть шкідливе. Я гадаю, що не слід навмисне гасити бадьорість, життєздатність, радість життя, яка мусить бути в усякому житті, навіть у житті сільської голоти» [5, 58].

У творі С. Васильченка пунктирно, через яскраві образи, точні деталі, зовнішні та внутрішні прояви автобіографічного суб'єкта виявляються три сфери внутрішнього процесу дорослішання, розвитку особистості – інтелектуально-пізнавальна (раціональна), мотиваційно-ціннісна, морально-практична (вольова).

У «Моєму шляху» письменник, відтворюючи подієву канву свого життя (дитинство у містечку Ічня на Чернігівщині, навчання у семінарії, Глухівському учительському інституті, вчителювання у народних школах Канівщини, Полтавщини, Донеччини, півторарічне перебування у Бахмацькій в'язниці, робота

у «Раді», участь у Першій світовій війні, учителювання у школах Києва), органічно поєднує розповідь про зовнішні обставини (оточення, умови життя, організація шкільної справи, процес навчання тощо) і власні духовні шукання, синтезує особисте життя та історичний контекст, при цьому робить акцент на власній творчості.

С. Васильченко у результаті авторефлексивного досвіду створює образ самого себе як письменника і поступово відкриває його читачеві. Автор детально зупиняється на перших літературних спробах та впливах: «Щодо літературних впливів на мене, то починалися вони, як і мої літературні спроби, в дитячі роки, коли я наслідував Кольцова. Разом із тим, здається, почалися впливи наших народних пісень, для яких я ще в сільській школі мав окремий зшиток. Далі почалися впливи Кобзаря і Гоголя. Впливи ці були хоч і поза школою, але настільки бурхливі, стихійні, що швидко і назавжди перемогли впливи російські. Отже, впливи народної української пісні, Шевченка, Гоголя – це основні, здається, впливи, під якими я сформувався як український письменник. Звичайно, пізніше було багато впливів російських класиків і пізніших новітніх письменників і навіть чужоземних модерністів, але тут уже питання стояло в тім, щоб перенести нові способи творчості в українську літературу» [5, 48].

Сприйняття С. Васильченком творів української класичної літератури пояснює прагнення письменника до нових форм і способів зображення: «Українські прозаїки, скільки я пам'ятаю, не зробили на мене великого впливу, ні Квітка, ні навіть Марко Вовчок. Надприродне збіговисько найкращих народних образів, виразів, що надає характеру мозаїки її літературним творам, ще мало мене надто вражали мертвим, книжним етнографізмом, фальшю, під якою губився талант письменниці» [5, 49].

С. Васильченко передає внутрішні відчуття, момент творчого натхнення, психологічний стан під час написання першого прозового твору з учительського життя: «Було ранньої осені перед працею в школі. Писав дні і ночі. Як у гарячці. Руки як у огні. Серце билось. Все здавалось не те. Кидав писати. Ходив по кімнаті. Аж ось заплакав. Ні, нема відповідної сили. На душі стало раптом затишно й замирено. Одчув і зрозумів, що треба бути щирим, без жалю до себе одвертим, правдивим, об'єктивним, і що це буде незборна сила...» [5, 36]. Розглядаючи процес творчості загалом, він зазначає, що «працював я, по більшості, безалаберно, запоем, часом по кілька днів і ночей підряд» [5, 59]. У процесі самоаналізу письменник визначається: для нього літературна праця – це духовна потреба, поклик, сила, яка диригує його життям, спонукає до тих чи інших дій: «Я не вживаю слова «призваніє», але природний нахил до творчості, органічні якісь дані до цього, безумовно, були» [5, 48]. «Не знаю тепер, може кидати інститут спонукала мене жага творчої праці, для якої життя в інституті, в інтернаті аж ніяк не сприяло, за півтора року перебування в ньому я не написав ні рядка» [5, 43]. «Увесь час я одчував, що я повернуся до цієї праці, що я мушу вернутися, повинен» – С. Васильченко вказує, що писав завжди, за будь-яких несприятливих умов, навіть у ті «безнадійні часи, коли не дожидав бачити свій твір друкованим».

Багато місця у нарисі відведено аналізу тематики та жанрової специфіки власної творчості. Автор подає його у формі звернення до свого читача з пропозицією поділитися своїми міркуваннями, думками і поглядами на власну творчість, «на те, які я ставив собі завдання і до чого прагнув». С. Васильченко вказує, що у своїх перших літературних вправах він не використовував абстрактних тем, а лише теми з того життя, що його оточувало і вражало, виробляючи новий стиль. «Для своєї творчості я брав свідомо сюжети із близького мені життя, поставивши собі за завдання одбити його в художніх засобах, повернути мого читача лицем до його власного життя, до близьких йому людей, до рідного народу» [5, 57]. Автор наголошує, що його творчість «ішла в парі» з його життям, з його переконаннями, виходячи од серця, вона завжди контролювалась розумом. С. Васильченко так пояснює відсутність творів на сучасну тематику (20–30-і роки. – Л.К.): «Великі події пізніших років, звичайно, можуть давати теж авторові теми для його

творчості, але для художнього їхнього втілення, треба думати, потрібна перспектива й час. Принаймні ті твори, які я пробував писати тепер з сучасного життя, мене не задовольняли» [5, 53]. Такий детальний авторський самоаналіз можна пояснити двома причинами. По-перше, різкими випадками критиків різного спрямування із звинуваченнями у хуторянстві, вузькості кола спостережень, тематики, у тому, що «автор не знайшов себе в революції», що «революція не зачепила автора». По-друге, С. Васильченко звертається до автобіографічної пам'яті, яка «забезпечує цілісність особистості на вертикалі часу і її консистентність на горизонталі суспільних відносин» [1, 161]. З метою аналізу власних переконань та цінностей і в процесі цього аналізу, він стверджує позицію, на якій буде стояти, – позицію українського народного письменника.

Переходячи у часовий реєстр сьогодення, С. Васильченко висловлює свої думки і спостереження про літературу, письменницьку працю у новий час, про покликання і завдання критики, про вплив літератури на суспільство. Думки майстра не втратили слухності й у ХХІ ст.

Важко не погодитися із переконанням М. Бахтіна, що автобіографія виникає тоді, коли автор відчуває необхідність художньо об'єктивувати самого себе та власне життя [4, 132], знає як і вміє це зробити. Ф. Лежен назвав автобіографію найправдивішим із словесних жанрів, пов'язаних із самопізнанням і розкриттям свого «я».

«Мій шлях» С. Васильченка – значний здобуток української літератури, оригінальний цілісний твір, який показує логіку духовного та світоглядного становлення художника.

1. Автоінтерпретація: Сборник статей / Под ред. А.Б. Муратова и Л.А. Иезуитовой. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. – 208 с.

2. Автобіографія // Тлумачний словник української мови. – Х.: Фоліо, 2002. – С. 12.

3. Автобіографія // Словник української мови: У 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.1. – С. 11.

4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986. – 445 с.

5. Васильченко С. Твори: У 4-х т. – К.: В-во Академії наук УРСР, 1960. – Т.4. – 455 с.

6. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе. – М.: INTRADA, 1999. – 411с.

7. Лежен Ф. В защиту автобиографии // Иностранная литература. – 2000. – №4. – С. 108–122.

8. Таймазова Л.Л. Память как одна из основополагающих мемуарной прозы // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2005. – №69. – С. 74–77.

9. Шумило Н.М. Проза Степана Васильченка (питання поетики). – К.: Наукова думка, 1986. – 239 с.

В статтє рассмотрены особенности автобиографии как жанра литературы и одного из источников научного исследования. Проанализировано автобиографическое произведение С. Васильченко «Мой путь».

In the article an author examined peculiarities of autobiography as a literary genre and as a source of scientific research and analyzed S. Vasylychenko's autobiographical work «My Way».

МАТЕРІАЛЬНО-ФІНАНСОВА БАЗА СЕЛЯНСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 рр.)

У статті аналізується механізм формування та використання матеріально-фінансової бази інститутів селянського самоврядування другої половини ХІХ - початку ХХ ст. З'ясовується роль селянського самоврядування у системі влади на селі, досліджується рівень ефективності використання мирських коштів у діяльності сільських громад та волосних правлінь Чернігівської губернії.

Реформування політичної системи сучасної України невинно віддаляється від суспільства і перетворюється у замкнутий процес самореформування влади. Аграрна реформа в Україні здійснюється в умовах низького рівня самоорганізації і кооперації селянства та відсутності практичного досвіду самостійного господарювання на землі. У той же час Україна має глибокі традиції селянського самоврядування, які в умовах багаторічного панування тоталітарної системи виявилися незаслужено забутими. Перш за все мова йде про сільські громади та волосні правління другої половини ХІХ ст. як інститут самоорганізації селянства. У контексті вищесказаного вивчення історичного досвіду зазначеного періоду є актуальною темою дослідження.

Аналіз фінансової діяльності органів волосного самоуправління та сільських громад розкриває внутрішні механізми взаємодії держави, земських органів та селянства. Стан громадського господарства та формування волосного і „мирського” бюджету виступають важливими показниками розвитку матеріальних та духовних потреб членів спільноти, свідчать про ступінь розвитку місцевої територіальної громади як цілісної господарської та публічної організації.

Мета даної розвідки полягає в аналізі механізмів формування та використання матеріально-фінансової бази інститутів селянського самоуправління періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Для досягнення вказаної мети автором реалізовані такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати роль селянського самоврядування у системі влади на селі;
- проаналізувати особливості формування та використання матеріально-фінансової бази органів селянського самоуправління Чернігівської губернії;
- дослідити рівень ефективності використання мирських грошей у діяльності сільських громад та волосних правлінь.

Реалізація „Положень...” 19 лютого 1861 р. привела до корінного переустрою українського села. Найбільшу увагу дореволюційні та радянські дослідники приділяли здійсненню головного питання реформи – земельного. Нема необхідності приводити назви численних книг та статей, які з різних громадсько-політичних позицій розглядали норми „Положень...”, поземельний устрій села після перетворень, ті переміни, що відбулися у господарюванні як селян, так і поміщиків. Але один важливий бік реформи не знайшов адекватного її значенню вивчення – організація

© Мітеров Олексій Йосипович – старший викладач Українсько-російського інституту (філії) Московського державного відкритого університету в м. Чернігові

селянського самоуправління. Автономні устремління селянства, яке з давніх-давен звикло вирішувати значну кількість питань самостійно, тяжіння до самоорганізації і саморегуляції своїм корінням сягають углиб історії. Ця традиція „мирської самостійності” недостатньо висвітлена в історичній літературі – як для усього періоду її існування, так і для пореформеного часу.

Коли історики все ж зверталися до сюжетів мирського самоуправління, то найбільш поширеними були негативні характеристики, вироблені ще у дореволюційний період ліберальними дослідниками¹. Вони, розглядаючи питання типології сходів та їх склад, порядок скликання та прийняття рішень, на передній план висували підлеглість селянського самоуправління дворянсько-адміністративним органам, „куркулям”-мироїдам, пріоритет майнових або класових суперечностей, п’янство та підкупність усіх його органів.

Критика селянського станового самоуправління ліберальними діячами XIX ст. базувалася на їх думці про можливість негайного перетворення суспільства у безстанове самоврядне, засноване на засадах рівної правоспроможності та підпорядкованості усіх єдиному загальному закону. При цьому вважалося можливим зовсім не звертати увагу на традиції, звички та цінності народу тільки тому, що вони не відповідали теоретичним уявленням про розумний суспільний устрій. Подібні уявлення були також властиві революційному „нетерпінню”, представники якого вважали можливим швидке та легке змінення людини у зв’язку з перемінами зовнішніх умов її буття². Ні ліберали, ні революціонери не брали до увагу рівень культури основної частини населення, тих традиційних цінностей, важливість збереження яких визнавалася самим селянством, як і необхідність поступового та достатньо повільного здійснення перетворень.

Проблеми селянства у пореформений період відображені у дослідженнях відомих радянських учених³. У радянській літературі при обговоренні проблеми самоуправління слово „громадське” іноді бралось у лапки, що мало означати відмову у його визнанні⁴. Збереглися твердження про повну залежність селянського самоврядування і його посадових осіб або від „поміщиків та місцевої адміністрації”⁵, або від багатіїв і їх приспівників⁶. Дослідники традиційно не вказують на те, що більшість мирських справ залишалася без усякої уваги з боку тих осіб, що мали право контролю, як і на те, що закон, регламентуючи систему взаємовідносин, створював сферу компетенції органів самоврядування і тим самим обмежував свавільство, що існувало до закону.

У науковій літературі останнього часу з’явилися праці, що розглядають склад та практику як окремих ланцюгів селянського самоврядування, так і його функціонування у цілому⁷, відбуваються спроби перегляду традиційних оцінок реформ другої половини XIX ст., ролі місцевого самоврядування у підросійській Україні. Між тим фінансовий бік діяльності сільських громад та волосних правлінь, їх матеріальна спроможність виконання своїх функцій, система перерозподілу коштів детально майже не висвітлювались, а тому потребують конкретнішого вивчення в історичних дослідженнях.

Закони 1861 р. затвердили єдиний для всіх власницьких селян управлінський устрій, а реформи удільного (1863) та державного (1866) села поширили його на інші категорії селян. Із цього часу усі селяни були у рівних правових умовах, і їхнє життя значною мірою ставилося в залежність від них самих.

У літературі та джерелах з історії селянського господарства терміни „сільська громада” та „селянська община” досить часто використовуються як синоніми. Коментуючи проведені у 1878 р. ЦСК МВС Росії обстеження кількості населених місць, поземельної власності та населення⁸, О.О. Русов наголошує, що „... ці результати були доволі невизначені: у деяких повітах число „общин” та „сільських громад” вийшло одне і те ж, у інших – різне. Очевидно, в одних повітах виконавці обслідування ототожнювали ці два терміни, в інших – розрізняли”⁹. Працівники Чернігівського статистичного відділення при губернській земській управі при складанні „Матеріалів для оцінки земельних угідь” і подвірних описів

систематизували отриману інформацію по селищах та станах, вважаючи, що „... так звана „сільська громада” являє собою настільки випадкову та механічну одиницю, що триматися за неї означало б тільки вводити зайву плутанину та ускладнення без усякої суттєвої користі для справи”¹⁰. На українських землях, на відміну від Росії, де була повсюдно поширена община, сільські громади створювались й у місцевостях, що не знали поземельної общини¹¹. Незбіг меж сільської громади та селянської общини вимагає використовувати термін „громада” у розумінні адміністративної сільської одиниці, а „община” – як „поземельний селянський союз безпосередніх виробників на основі спільного користування землею при індивідуальному веденні господарства членами даного об’єднання”¹². При наявності на території громади кількох поземельних общин земельні та податкові питання кожна община вирішувала самостійно, а вибори старости і вирішення інших спільних питань проходили на об’єднаному сході. У 1887 р. малі сільські громади були санкціоновані Сенатом, який присвоїв їм найменування сільського сходу і надав ряд формальних прав та обов’язків. У 1899, 1900 рр. ці сходи були визнані законодавчо¹³.

Сільські громади складались або з одного поселення, або з частини різнопомісного поселення, або з декількох дрібних селищ, хуторів, окремих дворів. ЦСК МВС у 1877-1878 та 1893 рр. проводив спеціальні обстеження, у ході яких поряд із даними про кількість населення і землеволодіння підраховувалась кількість громад і поземельних общин (табл. 1).

Таблиця 1.

Адміністративний поділ сільської місцевості Чернігівської губернії в другій половині XIX ст.¹⁴

Рік	Волостей	Громад	Общин	Поселень	Дворів	Населення
Абсолютна кількість						
1877	173	2772	4175	2651	249708	1417914
1893	175	3134	5018 ¹	3345	292133	1701943
На одну сільську громаду						
1877		1,00	1,51	0,96	90,08	511,51
1893		1,00	1,60	1,07	93,21	530,06

¹ Обстеження не наводить дані про кількість селянських общин. Ми використовуємо дані окладних книг та земських списків, наведені: Русов А.А. Вказана праця. – Том 1. – С. 267.

У 1877-1878 рр. на 1 сільську громаду Чернігівської губернії припадало в середньому 1,5 общини; 1 село; 90 дворів та 512 осіб населення. Фактично ж ці дані не повною мірою відображують реальну картину, тому що за даними обстеження у Суразькому, Новгород-Сіверському, Кролевецькому, Козелецькому, Борзнянському та Конотопському повітах кількість сільських громад і селянських общин збігається, що, враховуючи порядок землекористування і землеволодіння у Чернігівській губернії, є малоймовірним. Спеціальне дослідження 1893 р. нарахувало у губернії 3134 громади. На одну громаду у середньому припадало 1,6 общини; 1 село; 93 двори; 530 осіб. Слід мати на увазі, що головним недоліком розподілення селян по сільських громадах була нерівномірність чисельного складу населення громад. У губернії нараховувалося 224 сільські громади з населенням від 500 до 4000 рев’язьких душ, 164 - з населенням менше 5 душ та 166 громад з кількістю душ від 5 до 10¹⁶. У 1913 р. Чернігівська губернія налічувала 3931 сільську громаду, 5761 поселення та 2794,7 тис. населення¹⁷. На одну громаду припадало 1,5 поселення та 711 осіб. Наведені дані свідчать про те, що протягом пореформеної доби відбувалося поступове укрупнення громад при зростанні на 42% їх абсолютної кількості за 1877-1913 роки.

Законодавче надання органам селянського самоврядування чіткої структури розглядалось державою перш за все як спосіб підвищення їх ефективності у виконанні функціональних обов'язків як перед державою у першу чергу (сплата податків та платежів до казни, адміністративний контроль, забезпечення правопорядку), так і у середині селянського суспільства (управління мирською землею, правотворчість і судочинство, представництво інтересів, соціальний захист, здійснення культурно-виховної, рекреативної та релігійної функцій)¹⁸. Виконання цих завдань передбачало створення певної матеріально-фінансової бази органів селянського самоуправління, яка формувалася на двох рівнях: сільської громади та волосного правління.

Доходи сільських громад, які складали мирські фінанси та хлібні запаси, формувалися різними шляхами, найбільш значущими серед яких були придбання у власність рухомого та нерухомого майна, майна, що залишилося після померлих селян, які не мали нащадків (виморочне), розробка надр на землях громади, продаж надільної землі, винагорода за громадську землю, відчужену для державних потреб (сільські громади користувалися відсотками з капіталу, який міг бути витрачений лише на придбання нерухомого майна з особливого дозволу міністрів внутрішніх справ і фінансів), мирські збори (обов'язкові та додаткові), прибуток від діяльності сільської громадської ощадно-позичкової каси. На користь мирських сум оберталися платежі за реєстрацію волосним правлінням обгородок і платежів (не більше 5 коп. із кожного учасника) та грошові зиски за проступки за вироками волосних судів¹⁹.

Таблиця 2.

Середньорічні надходження волосних та сільських доходів за 1892-1894 рр. по Чернігівській губернії²⁰

Вид надходження	Сума (руб.)	%
за розкладками	455443,6	52
на випас худоби ⁱ	237356,2	27,1
за оброчними статтями	93716,2	10,7
недоїмка	29779,0	3,4
продаж майна	2627,5	0,3
позики	14013,6	1,6
допомога від казни	1751,7	0,2
інші доходи ⁱⁱ	41165,1	4,7
Разом	875853	100

ⁱ Збір призначався на платню пастухам за випас громадської худоби.

ⁱⁱ До інших доходів відносились: пожертви на користь мирських сум, збори з паспортів та білетів – 933 руб., збори за посвідчення обгородок – 409 руб., штрафи та зиски, накладені посадовими особами, – 8514 руб., прибуток з обороту капіталів – 23640 руб.

У 1892 р. сума надходжень становила 806776 руб., у 1893 р. – 881029 руб., у 1894 р. – 939 715 руб. За два роки темпи зростання сягали 16,5 %. Збільшення сум надходжень відбувалося головним чином за рахунок зборів за розкладками та доходів від оброчних статей. Останнє свідчить про розвиток підприємницьких засад у використанні угідь, будівель, землі, що були у власності громади, але спільно не використовувались і здавались в оренду.

Таблиця 3.

Темпи зростання мирських зборів у 1892-1894 рр.²³

Рік	Збір за розкладкою (руб.)	Зростання у (%) до 1892 р.	Збір від оброчних статей (руб.)	Зростання у (%) до 1892 р.
1892	429513	-	67679	-
1893	454627	5,8	96003	41,9
1894	480889	12	117661	73,9

При збиранні окладних мирських зборів у розмірі 454627 руб. за 1893 р. заборгованість селян Чернігівської губернії сягала 22000 руб.²⁴, або 4,8%. У середньому недоїмок припадало на наявну душу чоловічої статі - 0,03 руб., на десятину надільної орної землі - 0,01 руб. У тому ж році недоїмки по казенних та земських окладних зборах становили відповідно 19000 та 140000 руб.

Важливе значення у формуванні матеріально-фінансової бази селянського самоврядування грали мирські капітали. Засновані в громадах державних селян у 1843 р. вони акумулювали кошти на полегшення кругової поруки, надання позик селянам, реалізацію загальнозначущих цілей у господарській, освітній, релігійній сферах. Загальне „Положення...” 1861 р. надало право формування та витрати мирських капіталів на розсуд селянських громад, обмежившись вимогою складання письмового вироку і згодою 2/3 усіх селян, що мали право голосу на зборах. Із часом рішення сільських сходів про витрати з мирських капіталів підлягали затвердженню земськими начальниками²⁵. Формувались мирські капітали, як правило, із залишків мирських зборів та інших надходжень – оброчних, від продажу майна, пожертвувань. Мирські капітали були розділені на волосні та сільські. Станом на 1 січня 1893 р., мирські капітали Чернігівської губернії становили 964762 руб., з яких 409101 руб. (42,4 %) належали волостям, решта – 555661 руб. (57,6 %) сільським громадам, у цілому по Росії волосні капітали сягали 54,3%.²⁶

Зростання надходжень мирських коштів диктувалося необхідністю проведення значних витрат, які б забезпечували як виконання обов'язків, накладених владою, так і розвиток власної інфраструктури громади, поселення, набуття рівня освіти, медичного обслуговування, забезпечення порядку.

Таблиця 4.

Темпи зростання мирських витрат у 1891-1894 рр.²⁷

Рік	Сума мирських витрат (руб.)	Зростання до попереднього року (%)
1891	610108	-
1892	777654	27,4
1893	827462	6,4
1894	908874	9,8

За 14 років (1881 - 1894 рр.) мирські витрати по губернії зросли більше ніж у 3,2 разу. У цей період проходить і перерозподіл витрат на користь сільських громад. Залишки, що утворювались від перевищення доходів над витратами, обертались у волосні та мирські громадські капітали.

Таблиця 5²⁸.

Рік	Мирські витрати (руб.)			Зростання відносно 1881 р.		
	волосні	сільські	разом	волосні	сільські	разом
1881	172192 (61%)	110199 (39%)	282391	-	-	-
1891	272647 (45%)	337461 (55%)	610108	58 %	306 %	216 %

Із суми усіх мирських витрат у середньому припадало:

Таблиця 6²⁹.

Припадало витрат (руб.)	Чернігівська губ.		Рос. імперія (50 губ.)	
	1881 р.	1891 р.	1881 р.	1891 р.
На одну волость	1632	3486	3412	4535
На один двір	-	2,09	-	4,16
На 1 дес. селянськ. землі	0,14	0,25	0,28	0,35
На 1 ревізьку душу	0,51	1,18	1,52	1,99
На 1 наявну чол. душу	0,39	0,79	1,16	1,35

Розподіл витрат на виконання мирських повинностей та реалізацію громадських і волосних потреб, наведений у таблиці 7, показує, що перелік видаткових статей відповідає переліку першочергових завдань, які стояли перед органами сільського управління, але суми, що витрачалися на соціальні потреби, не відповідали нагальним потребам.

Таблиця 7.

Стаття видатків	Сума (руб.)	%
Утримання адміністрації, суддів	231889	27,5
Утримання адмін. будівель, канц. витрати	78826	9,4
Утримання роз'їзних та поштових коней	27510	3,8
Інші витрати по управлінню та громадськ. справах	7261	0,9
Охорона громадської безпеки	23585	2,9
Релігійні потреби	78740	9,4
Народна освіта	59482	7,1
Медицина	3629	0,4
Хлібозапасні магазини	28148	3,4
Протипожежна справа	8059	1,0
Благодійність	4012	0,5
Шляхи, мости, переправи	8592	1,0
Сплата громадських боргів	7320	0,9
Сільськогосподарські витрати	257914	30,8
Інші витрати	13684	1,5
Разом	838651	100

У 1894 р. утримувалося 175 волосних старшин та 175 волосних писарів, 117 помічників волосних старшин, 222 помічники волосних писарів, 692 судді, 1977 сільських старост, що отримували платню, 710 збирачів податей, 955 сільських писарів. До витрат, що несли переважно сільські громади, належали сільськогосподарські витрати - 99,99 %, витрати на релігійні потреби - 99,94 %, на освіту - 95,3 %, на хлібозапасні магазини - 96,0 %, на пожежну справу - 95,7 %, благодійність - 92,6 %, дороги, мости, переправи - 99,5 %, охорона громадської безпеки - 62,0 %, сплата громадських боргів - 51,0 %. Показовим є фінансування витрат на освіту. Участь сільських громад у будівництві земських училищ на 1891 р. виражалася сумою 322990 руб. За рахунок земств було збудовано 17 училищ, сільських громад - 227, кількох громад - 48, спільно приватних осіб та громад - 59, приватних осіб - 46, за спільні кошти земств, сільських громад та приватних осіб - 27. За даними 1897 р., з 584 училищ, що називалися земськими, земські управи вважали тільки 18 шкільних будинків такими, що належали земству (12 у Мглинському повіті, 4 у Чернігівському, по одному у Кролевецькому і Стародубському), 523 належали сільським громадам, 11 - приватним особам. Лише по 11 повітах (без Борзенського, Кролевецького, Глухівського, Суразького) участь громад у річному утриманні училищ становила 18448 рублів³¹. Загальну суму витрат громад безпосередньо на школи визначити неможливо, оскільки значна частина витрат виконувалася натурою.

До переважаючих волосних витрат належали витрати на утримання роз'їзних та поштових коней - 92,2 %. Волость утримувала першість і у витратах на управління - 69,03 %, у будівництві громадських будівель - 87,9%, у витратах на медицину - 72,1 %³².

У сфері фінансового господарства волості та сільської громади існували певні перекося. Майже усі збори по покриттю витрат волості та громади лежали виключно на одних селянах, хоча керівництво волості та сільської громади виконувало багато функцій загальнодержавного характеру³³. Із самого початку введення земських установ волость поступово перетворюється в загальну виконавчу інстанцію, куди стікаються справи усіх відомств: судових, земських та адміністративних. До реєстру вхідних паперів усіх волосних правлінь Глухівського повіту за перші три місяці 1879 р. надійшло 1266 документів, з яких 287 стосувалися одних тільки селян (23%): сільські та волосні вибори, опіка членів громади, запасні хлібні магазини, лікування, мирські збори, поземельні справи, волосний суд та інше. 17 (1%) - не торкалися селянського стану, 962 (76%) - стосувалися усіх станів: державні та земські податки, листування відносно загальної військової повинності, межева справа, статистика, страхування, казенні ліси, паспортна справа, земська пошта, охорона здоров'я, освіта³⁴. У 1890 р. у сільській місцевості налічувалось 26348 неселянських дворів, що у середньому становило 150 дворів на волость³⁵. Значна частина мирських витрат (більше 3/4 волосних та 1/2 сільських) йшла на такі потреби, які не могли „... вважатися спеціально або виключно селянськими. Крім того, на селянах лежав цілий ряд повинностей натурою”³⁶. У зв'язку з неможливістю рівномірного розподілення натуральної повинності досить часто відбувалися наймом, на який витрачалися громадські кошти.

Окрім мирських зборів, які сплачували виключно селяни, мав місце перекіс не на користь селян і у сплаті інших платежів. У Чернігівській губернії земський збір із десятини селянської землі був на 19 % вищим, ніж із неселянської, а недоїмки, навпаки, удвічі вищі за селянські. Усі збори, що сплачували селяни губернії, перевищували такі ж збори із земель приватновласницьких на 34 %, у той же час недоїмки з земель останніх перевищували недоїмки селянські у чотири рази³⁷.

Розпорядження мирськими коштами передбачало певний рівень порядності та освіченості з боку збирачів і розпорядників. Часто сільські посадовці вдавалися до грубих порушень та махінацій, використовуючи мирські кошти для власного збагачення або навіть тривіального пияцтва. 19 серпня 1879 р. неодмінний член

Чернігівського повітового у селянських справах присутствія склав акт про нестачу у касі Седнівського волосного правління коштів на суму більш ніж 309 рублів. Розслідування виявило, що кошти були привласнені волосним старшиною Білоконським, який ще й недоплачував волосному писарю, примушуючи останнього розписуватися за нібито повністю отриману платню³⁸. Сільський староста села Ведилці Моїсей Чубар у 1879 р. без згоди громади самовільно збирав з усіх ревівських і безревівських душ (близько 500 осіб) по 2 копійки, а протягом своєї трирічної служби збирав з усіх солдатських дітей та відставних солдатів (звільнених від окладу) по 3-5 рублів. У скарзі селян на ці дії зазначалося, що „Моїсей Чубарь з дня вступу на посаду сільського старости виявився сильним п'яницею і марним у громаді, про що неодноразово заявлялося волосному старшині, який, потураючи Чубарю, зі свого боку не робив ніяких розпоряджень”³⁹. Єдиний напівосвічений член громади с. Полошки Глухівського повіту сільський писар Дубенко дозволяв собі взагалі не заводити прибутково-видаткових книг, як це було взимку 1875-1876 рр⁴⁰.

У підсумках зазначимо, що „Положення...” 1861 р. порушувало проблеми економічної незалежності громади, яка забезпечувалась наявністю громадських земель, лісів, луків, пасовищ, правом збору мирських грошових та хлібних зборів, призначення натуральних повинностей. У пореформений період втручання держави у фінансову діяльність селянського самоуправління постійно розширюється. Якщо після 19 лютого 1861 р. право утворення та витрачання мирських капіталів належало сільським громадам і обмежувалось наявністю письмового вироку, прийнятого кваліфікованою більшістю, то, за законом 3 грудня 1882 р., витрачання мирських капіталів допускалося після затвердження місцевими у селянських справах присутствіями та з дозволу міністерств внутрішніх справ та фінансів. Із уведенням інституту земських начальників рішення сільських громад про проведення витрат із мирських капіталів на свої потреби набирало чинності лише у разі згоди земського начальника.

Основними причинами посиленої уваги держави були, по-перше, вимушене втручання у компетенцію органів селянського самоуправління у зв'язку з послабленням контролю з боку селян за фінансовою діяльністю сільської адміністрації, по-друге, зацікавленість в успішному виконанні органами селянського самоуправління покладених функцій (забезпечення населення продовольством, громадська опіка, народна освіта, охорона здоров'я, санітарні та протипожежні заходи). Держава у даному випадку виступала з культуррегерською місією, привносячи у традиційне селянське товариство нові цінності комунального розвитку. Між тим ідея самоуправління народу не пронизувала в Росії увесь внутрішній державний устрій, а обмежувалась лише адміністративною площиною. Таке самоуправління було вигідне самодержавству. Усунене від вирішення ряду важливих господарських завдань, воно не могло претендувати на політичну участь. Для запобігання надмірному зростанню значення інститутів самоуправління було використане поєднання самоврядних начал з державними закладами.

1. Корнилов А.А. Крестьянский строй. - Т. 1. - СПб, 1905; Преображенский Ф.А. Вопросы крестьянского самоуправления. Сельские учреждения и должностные лица. - М., 1893; Чарушин А. Крестьянские сходы в бытовом их освещении. - Архангельск, 1911; Якубович А. Крестьянское самоуправление. - СПб, 1883; Самоуправление крестьянского сельского и волостного общества. - М., 1905.

2. Ткачев П.Н. Революция и государство // Сочинения. - Т.2. - М., 1976. - С.147.

3. Ананьич Б.В. Из истории законодательства о крестьянах (II половина XIX в.) // Вопросы истории России XIX - начала XX в. Межвузовский сборник. Министерство высш. и средн. образ. СССР - М., 1983. - С. 34-35; Краснова В.Б. Положение 19 февраля и образование крестьянского самоуправления // Вестник Московского университета. - Сер.8. История. - 1989. №1. - С. 67-78; Бондаревский А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. - К., 1961.

4. Див., наприклад: Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. - М., 1954. - С.134.

5. Российское законодательство X-XX вв. - Т. 7. - М., 1989. - С. 91.

6. Головченко В. Сільське самоврядування на Україні (1860 – 1916 рр.) // Право України. – 1992. - №3. – С.34-36. Його ж: З досвіду селянського самоврядування на Україні (1861-1914 рр.) // Правова держава: міжвідомч. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 144-150.
7. Лохматова А.І. Пореформена громада як саморегульований соціальний організм південно-українського села другої половини XIX століття // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 2. – С. 133-143; Її ж: Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів // Наук. праці іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – 2003. – Вип. XVI. – С. 41-55; Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002. – 119 с.; Кукушкин Ю.С., Тимофеев Н.С. Самоуправление крестьян в России (XIX – начало XX в.). – М., 2004. – 208 с.; Земцов Л.И. Обычно-правовые основы деятельности волостных судов в России (60 – 70-е гг. XIX в.) // Вестник Воронежск. гос. ун-та. – 2005. - № 2. – С. 234-244; Бербанк Д. Правовая культура, гражданство и крестьянская юриспруденция: перспективы начала XX века // Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология. – Самара, 2000. – С. 269-298; Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – М., 2003. - № 1. – С. 116-121; Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) – Москва – Тамбов, 2004. – 304 с.; Ващенко А.В. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 2002; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2004; Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття – К., 2006.
8. Волости и важнейшие селения Европейской России (По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями МВД, по поручению Статистического совета). - Вып. III: Губернии Малороссийские и Юго-Западные. - СПб, 1885. – С. 90-103.
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1 - Чернигов, 1898. – С. 46 -47.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. IX. – Суражский уезд. Подворная опись. – Чернигов, 1883. – С. 3.
11. Калиниченко В.В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период // Вест. Харьк. ун-та. – Харьков, 1984. - № 266. – С. 4.
12. Там само. – С. 3.
13. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). – Москва – Тамбов, 2004. – С.54.
14. Волости и важнейшие селения Европейской России. - Вып. III. - СПб., 1885. – С. 90-103; Статистика Российской империи. Т. 1-60. – СПб, 1887-1906. – Т. 40. – С.166-167.
15. Обстеження не наводять дані про кількість селянських общин. Ми використовуємо дані окладних книг та земських списків, наведені: Русов А.А. Вказана праця. – Том 1. – С. 267.
16. Бржецкий Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – СПб, 1897. – С.221-222.
17. Статистический ежегодник России. 1914 г.– Пг., 1915. – Отд. 1. – С. 1-25, 33-57.
18. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи. XVIII – начало XX в.: Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – СПб, 2003. – Т.1. – С. 467.
19. Свод законов Российской империи. Т. IX. Особое приложение. – СПб, 1912. – Ст. 8, 10, 14, 17, 18, 22, 62, 66, 110, 153.
20. Складено на основі: Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 365 -367.
21. Збір призначався на платню пастухам за випас громадської худоби.
22. До інших доходів відносились: пожертви на користь мирських сум, збори з паспортів та білетів – 933 руб., збори за посвідчення оборуток – 409 руб., штрафи та зиски, накладені посадовими особами – 8514 руб., прибутки з обороту капіталів – 23640 руб.
23. Складено на основі: Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 367.
24. Бржецкий Н. Вказана праця. – С. 427.
25. Иловайский С.И. Учебник финансового права. – Одесса, 1904. – С. 375.
26. Брокгауз и Эфрон. Энциклопедический словарь. – СПб, 1896. – Т. XIX А. – С.520-522.
27. Складено на основі: Русов А.А. – Т. 1. – С. 368; Временник ЦСК МВД. – СПб, 1895. - № 38.
28. Временник ЦСК МВД. – СПб, 1895. - №38.
29. Там само.
30. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 2. – Приложение XII б. - С. 313 -315.
31. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 1. – С. 70-73.
32. Русов А.А. Вказана праця. – Т. 2. – Приложение XII б. - С. 367-368.
33. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. – М., 1905. – С. 25-26.
34. Уманец Ф.М. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб, 1881. – С. 198-199.

35. Статистика Российской империи. XVI. Выпуск 23. Волости и гмины 1890 г. XLVIII. Черниговская губерния. – СПб, 1890. – С.10.
36. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. – СПб, 1912. – С. 156.
37. Дроздов И. Как современное земство облагает местное население. – Чернигов, 1907. – С. 10.
38. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 46. – Арк. – 1-5.
39. ДАЧО. – Ф. 185. - Оп. 1. Спр. 45. – Арк. – 1-10.
40. Уманец Ф.М. Вказана праця. – С. 17.

В статье анализируется механизм формирования и использования материально-финансовой базы институтов крестьянского самоуправления второй половины XIX - начала XX ст. Выясняется роль крестьянского самоуправления в системе власти на селе, исследуется уровень эффективности использования мирских средств в деятельности сельских обществ и волостных правлений Черниговской губернии.

The article deals with the mechanism of formation and utilization of material and financial resources of the village self-government institutions in the second half of the XIX and early XX c. The role of peasant self-government in the system of village authorities is revealed. Under investigation is also the level of effective utilization of secular resources in the activities of village societies and county councils in Chernigiv gubernia (region).

УДК 37(09)

Анатолій Боровик

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ НАРОДНИХ ШКІЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті мова йде про започаткування системи народних шкіл у Російській імперії та упорядкування організаційних основ їх діяльності.

Історія створення справді народної початкової освіти, доступної для нижчих верств населення у Російській імперії, як і в європейських країнах, розпочалася лише на початку XIX ст. У Пруссії цей процес був започаткований у 1808-1812 рр., у Франції – у 30-х роках, в Англії – з прийняттям законоположення 1848 р. [1]. Правлячі кола європейських країн ще до початку XIX ст. зосереджували основну увагу на освіті вищих та середніх верств населення. Процвітали університети, гімназії, технічні й спеціальні школи, де вчилися діти дворян та купців. Щодо освіти представників нижчих верств населення, то у європейських країнах, а також і в Росії не існувало системи початкової освіти, діяли лише окремі школи при благодійних товариствах.

Визначні вчені-педагоги Й.-Г. Песталоцці у Швейцарії, Ланкастер в Англії та інші розробляли різні підходи, методи і прийоми навчання у народних школах. Але навчальні заклади для нижчих верств населення не відкривались, а коли й відкривались, то залишалися незаповненими. Дуже часто урядовці докоряли

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

особливо сільському населенню в тому, що воно байдуже до освіти, і чекали від нього ініціативи у створенні шкіл.

У Російській імперії питання про створення початкових шкіл для селян постало на порядку денному ще у 1768 р., коли була створена спеціальна урядова комісія для підготовки положення про влаштування елементарної школи «для низших классов». На весну 1770 р. був підготовлений проект влаштування сільської школи. За прикладом Пруссії планувалося ввести в Російській державі обов'язкове навчання грамоти для всіх дітей чоловічої статі. Всі витрати на утримання цих шкіл покладались на прихожан, а нагляд за їх роботою мали здійснювати священники. Проте даний проект залишився не здійсненим, він не був затверджений урядом. Але його розробка та обговорення у пресі дали поштовх для утворення за його зразком початкових шкіл. За період з 1775 р. по 1800 р. були утворені перші 69 парафіяльних шкіл [2].

У 1786 році був затверджений «Статут народних училищ в Российской империи», згідно з яким було запроваджено у губернських містах головні народні училища – школи з п'ятирічним курсом навчання, а у повітових – малі народні училища з дворічним терміном навчання [3]. Головною метою цих шкіл було надання початкової освіти міському населенню.

Із вступом на престол Олександра I питання про народні школи для сільських дітей постало знову. Після указу 1805 р. відкриття нижчих початкових шкіл було пожевлено, і за 1805-1807 рр. їх було відкрито 69, тобто стільки ж, як і за попередній час. За першу чверть XIX ст. їх було відкрито 349 [4]. Але для Російської імперії така кількість шкіл була незначною, адже в середньому щорічно відкривали по 14 шкіл. Проте в порівнянні з останньою чвертю XVIII ст., коли відкривались по 2,5 школи на рік, був помітний значний прогрес у цій справі.

На початковому етапі створення народних шкіл відбувалося вироблення певних норм організації роботи і контролю за ним. У 1845 р. було видано урядові «Наставления для управления сельскими приходскими училищами в селеньях государственных крестьян» [5]. За цим документом для успішного досягнення мети в релігійно-моральному вихованні селянських дітей доручалось окружним керівникам міністерства державної власності оглядати кожне училище (так у документі називали початкові школи) не менше двох разів на рік, бути присутніми на іспитах та надавати керівникам підрозділів міністерства державного майна детальну інформацію про стан цих шкіл. Пропонувалось один раз на рік подавати звіт про стан училищ міністру державного майна.

Роль єпархіального духовенства та вплив його на сільські початкові школи полягали в тому, щоб відібрати достойних «надзирателей» та учителів з місцевих священиків, дияконів та причетників. Хоча затвердження на вказані посади здійснювала місцева палата державного майна.

Утримання сільського учителя здійснювалося за рахунок суспільних податків. На кожне училище штатним розкладом передбачалося виділяти 250 руб. на рік. З них заробітна плата учителя становила 85 руб., помічника учителя (при наявності більше 50 учнів) – 75 руб., сторожа – 17,50 руб., за оренду приміщення, опотоплення і освітлення – 45 руб. та на навчальні посібники – 27,50 руб., крім того, існувала надбавка в оплаті праці учителів до 100 руб. за рік, коли кількість учнів становила від 25 до 30, а коли вона перевищувала 30, то сума надбавки збільшувалась до 115 руб. Учителі отримували також надбавки за стаж роботи. Коли він перевищував 7 років, оплата підвищувалась у півтора разу, а після 12 років роботи надбавка була подвійною.

Отже, перші кроки у виробленні організаційних основ існування народних училищ були започатковані цим державним документом. Важливу роль він мав у чіткому визначенні джерел фінансування, тому певною мірою стимулював процес появи нових шкіл.

За даними ревізій народної школи, проведеної у загальнодержавному масштабі у 1857 і 1859 рр., кількість парафіяльних шкіл для навчання дітей казенних селян

збільшувалась. Так, у 1842 р. їх було відкрито 748 і навчалось у них 9106 учнів. Через два роки кількість цих шкіл збільшилась удвічі – 1764, навчалось 137.582 учні [6].

Відбувались також зміни із влаштуванням шкіл у сільській місцевості удільного відомства. У 1832 р. вийшов урядовий указ про влаштування у кожному сільському приказі удільного відомства по одному парафіяльному училищу. Утримання цих шкіл було віднесено на рахунок удільних маєтків, на території яких містилися ці школи. Міністерство народної освіти нагляд за їх роботою не здійснювало, але удільні контори були зобов'язані щорічно повідомляти губернських директорів училищ про кількість учнів у них. Кошти на утримання шкіл збирались у вигляді особливого податку з удільних селян. На 1853 р. таких початкових училищ налічувалося 204 і навчалось у них 7477 учнів [7].

Окремою ланкою в системі початкової освіти стали початкові школи відомства Святого синоду, які відкривалися при церквах і монастирях. На початку ХІХ ст. чіткого обліку їх кількості не існувало. Лише у 1837 р. церковне відомство розпочало підрахунок цих шкіл і встановило, що на той час їх кількість дорівнювала 100. Проте уже наступного 1838 р. кількість цих шкіл зросла до 1500, а у 1853 р. – до 4820. Але вже в 1857 р. у ході загальнодержавної ревізії початкових шкіл було встановлено наявність 2270 таких закладів [8]. Зміну кількості шкіл, які підпорядковувалися Св. синоду, можна пояснити тим, що на середину ХІХ ст. Міністерство народної освіти намагалося провести чіткий облік мережі існуючих шкіл. До обліку початкових шкіл включались навчальні заклади різного підпорядкування, в тому числі школи відомства державного майна, удільного відомства, які також працювали при церковних парафіях. Разом з тим школи церковного відомства дуже часто існували лише на папері або у кращому випадку навчання у них проводилося дуже рідко. Навчальний процес залежав від наявності вільного часу від господарських чи духовних занять священників і дяків, які виступали в ролі учителів. Окремої статті у фінансуванні цих шкіл у церковному відомстві також не було. Тому з часом вони припинили своє існування.

Загальний підрахунок кількості існуючих початкових шкіл усіх відомств був проведений центральним статистичним комітетом наприкінці 1856 р. Виявилось, що в усій Російській імперії (без Царства Польського) з населенням 63.861.997 чол. було 8.227 нижчих початкових училищ, в яких навчалось 450.002 учнів. На кожну губернію в середньому припадало по 127 училищ і по 6923 учні. Один учень припадав на 141 жителя країни [9].

Отже, на середину ХІХ ст. у Російській імперії розпочалося формування мережі початкових шкіл для нижчих верств населення. Уже в доземський період були визначені організаційні основи їх існування та проведений чіткий облік кількості шкіл.

Разом з позитивними змінами, що проявились у чисельному розширенні початкових шкіл, існували значно складніші проблеми діяльності цих навчальних закладів. Історичні джерела вказують на низький рівень організації навчального процесу, незадовільний санітарний стан шкіл, майже повну незабезпеченість учнів підручниками та іншою навчальною літературою.

Так, у Бердянському повіті Таврійської губернії навчання в школах припинилось у зв'язку з тим, що палата державного майна не перерахувала вчителям заробітної плати. З окремих населених пунктів надходили повідомлення, що „училище хотя и существует, но через слабое знание наставника, родители не посылают детей учиться”. Жителі сіл сповіщали про те, що в шкільних журналах нараховувалось по 30-40-50 учнів, а фактично ходили в школу 3-5-6 учнів. Програм навчання не існувало, підручників не було, а книгами для навчання слугувало все те, що потрапляло під руку вчителю. Крім того, певного терміну початку і закінчення навчання не існувало [10].

У Херсонській губернії в усіх без винятку повітах більшість шкіл була у

незадовільному стані, навчальних посібники відсутні, „учителя плохи донельзя. Часто пьяницы и люди безграмотные”, навчальний процес протягом року здійснювався 3-4 місяці, і тому діти, що навчалися протягом кількох років, „не научились решительно ничему” [11].

У селі Берюх Путивльського повіту, який на той час належав до Курської губернії, дітей до школи „заганяли силою”, а матері проводжали їх на навчання зі сльозами на очах. У селі Череповка цього ж повіту на початку 50-х років школа була відкрита у садибі поміщика. У ній було 25 хлопчиків, які навчалися співу і брали участь у церковному хорі. Проте школа проіснувала всього три роки і закрилася після смерті поміщика [12].

Подібне становище було і в інших повітах Курської губернії. У селі Троїцькому Фатезького повіту започаткував навчання в школі відставний солдат, а продовжив навчання „церковному чтению” пономар. На уроках учням давалося завдання прочитати „от сюда до сюда”, а тим учням, які читали вголос перед усім класом, на голову надівався ковпак з написом „дурак” [13].

Становище дітей в школах було принизливим, повсюдно була поширена „порка розгами”, „битве линейками”, не кажучи вже про такі легкі покарання, як „дранье чубов”, „стояние голыми коленками на гречихе”. Іноді замість навчання учнів використовували на полюванні як загінників звірів [14].

Таким чином, процес зародження народної початкової школи у Російській імперії розпочався ще в останній чверті XVIII ст., коли були започатковані перші 69 парафіяльних шкіл. Проте подальше формування мережі відбувалося кількома напрямками. До середини XIX ст. найбільше початкових шкіл – 2754. було створено у населених пунктах, де проживали державні селяни. Подібні школи з'явилися також у сільській місцевості удільного відомства. На 1857 р. їх налічувалось 204. Крім того, початкові школи існували і у відомстві Св. синоду. На 1857 р. їх було 2270, але з часом школи припинили своє існування. За підрахунками статистичного комітету, на 1856 р. загальна кількість нижчих початкових шкіл різних відомств була 8227, в яких навчалось 450.002 учні.

У досліджуваній період відбувалось упорядкування організаційних основ діяльності початкової ланки освіти шляхом видання певних урядових указів та постанов. Проте рівень організації навчального процесу був низьким. У загальнодержавному масштабі не існувало єдиних навчальних планів, програм і підручників, не велася цілеспрямована підготовка учителів, навіть не було чітко встановленого терміну тривалості навчального року. Крім того, у школах заборонялась українська мова, ігнорувались народні звичаї, традиції виховання, учителі використовували фізичні методи покарання дітей. Все вищеперелічене вказує на негативний бік роботи народної початкової школи. Головним же здобутком стало зародження цілої мережі початкових навчальних закладів, доступних для нижчих верств населення.

1. Народное начальное образование в Курской губернии / Сост. И.П. Белокопский. – Курск, 1897. – С. 1.

2. Там само. – С. 2.

3. Левківський М.В. Історія педагогіки. – К., 2003. – С. 188.

4. Народное начальное образование в Курской губернии / Сост. И.П. Белокопский. – Курск, 1897. – С. 3.

5. Там само. – С. 4.

6. Энциклопедия. Народное образование в России. 1906. Т. X. – С. 24.

7. Там само. – С. 25.

8. Там само.

9. Там само. – С. 26.

10. Народное начальное образование в Курской губернии. – С. 6.

11. Там само.

12. Там само. – С. 10.
13. Там само. – С. 12.
14. Там само. – С. 13.

В статье речь идёт о начальном этапе формирования системы народных школ в Российской империи и упорядочения организационных основ их деятельности.

The article deals with foundation of the system of public schools in Russian Empire and regulation of organization base of their activity.

УДК 334:94(477) «19»

Оксана Яценко

З ІСТОРІЇ СПІЛКОВОГО БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ПОДІЛЛІ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджено аспекти спілкового будівництва української кооперації на Поділлі початку ХХ ст. Досліджуються шляхи об'єднання розрізаних кооперативних товариств та установ регіону. Значна увага зосереджується на створенні губерньського центру управління і діяльності подвижників подільської кооперації Й.Волошиновського та Д.Марковича. Висвітлюється будівництво структури управління споживчими кооперативами на регіональному рівні.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в Україні відбуваються глибокі соціально-економічні й політичні зміни. Одним із секторів української багатокладної економіки є кооперативний, що побудований на демократичних основах ведення господарства і базується на принципах соціальної справедливості та особистої відповідальності. В сучасних умовах в українському суспільстві зростає інтерес до вивчення власної історії, зокрема, до історії кооперативного руху. Але матеріали розвитку історії кооперації окремих регіонів, зокрема Поділля, нині ще мало досліджені. На думку автора статті, відтворення історичної правди є актуальним для висвітлення цілісної картини історії кооперативного руху України.

Метою статті є дослідження перших кроків подільської кооперації у спілковому будівництві на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Із здобуттям Україною незалежності відкриваються нові сторінки її багатогранної історії. Все більше ми дізнаємося про минуле кооперації.

У фундаментальних монографіях і наукових працях з історії українського кооперативного руху І.Витановича [1], В.Гончаренка [2], А.Пантелеймоненка [3], М.Алімана, С.Бабенка, С.Гелея, Я.Гончарука [4], В.Марочко [5], В.Половця [6], В.Фаренія [7] та інших провідних учених-істориків широко висвітлене кооперативне будівництво і створення кооперативних центрів всеукраїнського та

© Яценко Оксана Васильівна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

регіонального значення. Досить об'ємно і цілісно ці питання розглядаються в працях безпосередніх учасників становлення та розвитку українського кооперативного руху початку ХХ століття П.Височанського [8], П.Пожарського [9], П.Мохора [10], Б.Стопневича [11] та інших. Певною мірою в сучасних умовах розкрито історію зародження та становлення кооперації в Подільському регіоні.

У попередніх і сучасних дослідженнях з історії української кооперації виникнення спілок на Поділлі подавалося фрагментарно, без системного дослідження процесів створення спілкових кооперативних організацій. Для того, щоб подолати інформаційні бар'єри та глибше вивчити історію кооперативного спілкового будівництва, розглянемо основні віхи створення мережі кооперації на Поділлі початку ХХ ст.

Насамперед зазначимо, що за незначний проміжок часу, від зародження першого Гайсинського споживчого товариства (13 травня 1897 р. за ст. ст.) і до 1920 року включно, подоляни змогли збудувати розгалужену мережу кооперативних установ, створити потужний сектор кооперативної економіки, який відчутно впливав на соціально-економічний розвиток краю і посідав серед кооператорів України провідне місце.

Проте у 1897-1907 рр. за десятиріччя розвитку кооперації відчутних спроб у об'єднанні розрізних кооперативних товариств та установ не відбулося. Започаткував створення губернського центру управління кооперацією Йоахим Волошиновський. Навколо організованого ним 23 лютого 1906 р. першого українського кооперативного часопису „Світова Зірниця”, відділу дрібних господарств при Подільському товаристві сільського господарства (ПТСГ), а згодом Могилівського довідкового бюро він намагався згуртувати і спрямувати діяльність усіх напрямків кооперативного руху губернії [12]. У Вінниці 14 січня 1908 р., за ініціативою відділу дрібного господарства (головою якого був Й.Волошиновський), але, вірогідно, без погодження з губернською владою, був скликаний Перший з'їзд представників сільських товариств усіх напрямків кооперативного руху Подільської губернії [13]. За пропозицією кредитної комісії форум прийняв рішення про створення Подільського союзу кооперативних товариств з правом членства і кредитування усіх напрямків кооперативного руху губернії. Місцезнаходженням управи союзу визначили місто Вінницю і доручили секретареві ПТСГ Ф.Любанському здійснити необхідні заходи по його реєстрації [14]. Отже, Перший з'їзд сільської кооперації Поділля став визначальним кроком у виробленні основних напрямків, стратегії і тактики кооперативного руху Поділля. Рішення з'їзду стали підвалинами у роботі наступних галузевих кооперативних форумів Подільської губернії. Лише тому, що з'їзд відбувся без участі представників влади, рішення про створення губернського кооперативного центру було проігнороване, а поданий проект статуту загубився в численних кабінетах імперських канцелярій.

Наступною важливою подією стало створення на Поділлі в 1909 р. перших у Наддніпрянській Україні районних об'єднань споживчих товариств – Пенківського, Яланецького та Вороновицького (так званих „районів”) [15]. Започатковані Й.Волошиновським і його однодумцями, вони об'єднували 41 товариство, тобто близько 12 % від усіх споживчих товариств губернії. Внаслідок допущених помилок в організації закупівельної справи „райони” потерпіли поразку, але це були піонери спілкової справи, що згодом стали прообразом дрібних об'єднань у формі гуртових закушівель.

Наступним кроком у створенні координуючого центру став I з'їзд представників споживчих товариств у Жмеринці 1909 року, на якому кооператори прийняли рішення про губернську спілку споживчих товариств [16]. Але царський уряд до кінця свого існування так і не затвердив статут спілки, і ця спроба створення губернського центру споживчої кооперації також закінчилася невдало.

Першою губернською кооперативною спілкою, завдяки зусиллям Д.Марковича, в 1915 р. став Подільський кредитний союз, статут якого після

трирічної боротьби (рішення про створення кредитного союзу було прийняте ще на II з'їзді представників кредитної кооперації у 1912 р.) все ж таки вдалося затвердити [17]. За короткий термін союз набув динамічного розвитку та зміцнився фінансово і поступово став центром кредитної кооперації губернії. Цьому сприяла плідна співпраця союзу з товариствами гуртових закупівель, яких на Поділлі, станом на кінець 1916 року, налічувалось 12 [18].

Черговою спробою створення єдиного губернського кооперативного центру став Другий з'їзд представників усіх напрямків кооперації, який відбувся у Вінниці 9-11 квітня 1917 р. [19]. На форум прибуло більше 200 представників від кредитних, споживчих та декількох сільськогосподарських товариств [20].

Подільський губернський кооперативний з'їзд, визнаючи створення губернського кооперативного комітету вкрай необхідним, постановив заснувати бюро у складі А.В.Ветвинського, Д.В.Марковича, А.М.Городецького, М.М.Кукулевського, М.К.Лозинського, І.Ф.Скрекотня, П.Е.Бунта, Г.М.Супруна з наданням цьому бюро права кооптації, покласти на нього створення кооперативного комітету і розроблення зразкового статуту для кооперативів [21].

Разом з тим загострення політичної боротьби і реорганізація структури спілкового будівництва на підставі нового кооперативного закону від 20 березня 1917 р. не дозволили оргкомітету створити губернський кооперативний комітет, і питання започаткування єдиного губернського органу управління кооперацією було відкладене.

Із введенням нового кооперативного закону всі товариства гуртових закупівель перетворились у споживчі союзи. На кінець 1917 року їх налічувалось 18 [22]. Кредитна кооперація зміцнилася ще двома кредитними союзами – Балтським і Бершадським [23]. До кінця 1917 року в губернії відбулося будівництво структури управління споживчими товариствами на регіональному рівні (18 районних спілок об'єднували 1851 товариство, створені 3 кредитні союзи об'єднали 331 товариство) [24]. Лише сільськогосподарські кооперативи, товариства і громади не мали єдиного центру (об'єднання). Більшість із близько 100 сільськогосподарських товариств на час Першої світової війни і революційних перетворень, писала газета „Життя Поділля”, „... прийшли до того упадку, що зараз більша частина їх майже не існує, а решта не уявляє з себе певної кооперативної та живої організації” [25].

Але, незважаючи на несприятливі історичні умови, створена на початку ХХ ст. мережа кооперативних установ Поділля була істинно народною організацією і служила прагненням українського народу здобути волю, незалежність та власну державність.

Висновки

Таким чином, спроби спілчанського будівництва в регіоні були започатковані у 1906 році Й.Волошиновським – фундатором кооперативного руху на Поділлі. Саме за його ініціативою був скликаний Перший з'їзд представників сільських товариств усіх напрямків кооперативного руху Подільської губернії. Пізніше були створені „райони” (1909 р.), Подільський кредитний союз (1915 р.), здійснена не одна спроба створення єдиного губернського кооперативного центру. Але загострення політичної боротьби у 1917 році й реорганізація спілкового будівництва на підставі нового кооперативного закону від 20 березня 1917 року не дозволили завершити розпочату подільськими кооператорами справу будівництва єдиного центру.

1. І.Витанович. Історія Українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

2. В.Гончаренко. Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика): Наукове видання. - К.: Глобус, 1998. - 330 с.

3. А.Пантелеймоненко. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрямки діяльності і значення (2-га половина ХІХ – поч. ХХ ст.): Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.04 /Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 20 с.

4. С.Г.Бабенко, С.Д.Гелей, Я.А.Гончарук, Р.Я.Пастушенко. Основи кооперації. Навчальний посібник. – К., Знання, 2004. – 580 с.
5. В.І.Марочко. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – 224 с.
6. В.Половець. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). – Чернігів: Просвіта, 2002. – 265 с.
7. І.А.Фареній. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. – Черкаси, 2003. – 144 с.
8. П.Височанський. Начерк розвитку української споживчої кооперації. У 2-х ч. – Катеринослав: Книгоспілка, 1925. – Ч. 2.
9. П.Пожарський. Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні // Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я.Чубаря. - 1928. – Кн. Т. V.
10. П.Мохор. Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К.: Книгоспілка. 1924. – 108 с.
11. Б.Стопневич. Споживча кооперація на Україні. Спроба історико-статистичного начерку. – Полтава. 1919. – 123 с.
12. В.Подолян, В.Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – 462 с.
13. Світова Зірниця. 1908. Ч. 3. – С. 8-11.
14. Там само.
15. Б.Стопневич. Указана праця. – С. 27.
16. Світова Зірниця. 1909. № 32. – С. 1-3.
17. Экономическая жизнь Подолии. 1915. Ч. 13. – С. 33-35.
18. В.Рекрут. Споживча кооперація Вінниччини; через століття до майбутнього. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. ДВ-вкладка. - 2004, 5 березня. – С. 10-12.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. В.Подолян, В.Рекрут. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С. 385.
23. Там само.
24. Там само.
25. Есперо. Кооперація на Поділлі. Життя Поділля. – 1919. - № 35.

В статье исследованы аспекты союзного строительства украинской кооперации на Подилли начала XX в. Изучаются пути объединения разрозненных кооперативных обществ и учреждений региона. Большое внимание сосредотачивается на образовании губернского центра управления и деятельности подвижников подольской кооперации И. Волошиновского и Д. Марковича. Освещается строительство структуры управления потребительскими кооперативами на региональном уровне.

The article is dedicated to the aspects of the Ukrainian allied building in Padilla region in the beginning of the XX century. The ways of integration of the uncoordinated cooperative societies and establishments of the region are examined. The great attention is paid to the foundation of the province centre of administration and activities of the devotees of I. Voloshynovsky and D. Markovych's Padilla cooperation. The formation of the structure of administration of the consumers' cooperatives on the regional level is described.

УРБАНІЗАЦІЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В 1950-1960-х рр.

Стаття присвячена аналізу важливого соціального процесу урбанізації на території Чернігівської області упродовж 50-60-х рр. ХХ ст. Для зазначеного дослідження залучено архівні матеріали, опубліковані документи та статистичні збірники.

Середина ХХ століття позначена для України процесом відбудови та подальшого розвитку виробничої бази народного господарства, новою хвилею індустріалізації й супутнім зазначеним явищам процесом урбанізації. Саме у повоєнний період вітчизняної історії можна стверджувати про те, що відбулися зміни, які стали визначальними для демографічної та урбаністичної картин країни. Адже ще в 1939-ому питомо вага міського населення в УРСР становила 33,6%, у 1959 р. цей показник дорівнював 45,8%, а в 1970 р. – 55,6%¹.

Урбанізаційна тематика знайшла своє відображення у науковій літературі. Серед головних досліджень, присвячених урбанізації в УРСР, варто відзначити роботи радянських демографів та економістів Г. Лаппо², Ю. Пивоварова³, І. Сігова⁴, Б. Хорева⁵. Серед сучасних українських досліджень можна виділити монографію І. Салія⁶. Праці вищеназваних авторів написані головним чином як економічні, містять в основному інформацію про урбанізацію в загальносоюзному масштабі, не завжди розглядаючи українську специфіку.

Особливою рисою фахової літератури з теми є низька увага істориків до даної тематики. Незначний інтерес представників історичної науки можна пояснити специфікою проблеми та невеликим проміжком часу. Регіональний аспект вивчення проблеми частково компенсований науковими розвідками на сторінках «Сіверянського літопису». Публікації Олега Воронка⁷, Валентини Іванишиної⁸, Інги Субботіної⁹, присвячені динаміці та регіональним особливостям демографічних процесів на території Чернігівської області у другій половині ХХ ст., становлять значний науковий інтерес. Частково до них можна віднести і праці Володимира Гаврилова¹⁰, дослідника міграційного руху повоєнного північного Лівобережжя України.

Метою даної статті є аналіз урбанізації Чернігівщини як складової частини загальноукраїнського явища у 50-60-х рр. ХХ ст.

У ході перманентного реформування адміністративно-територіальної структури УСРР повітово-губернський устрій було у свою чергу змінено на районно-окружний. Відповідно до перетворень 1924 р. переважна більшість повітових центрів, міст та містечок області стала смт – селищами міського типу, новою категорією, проміжною між, власне, містом та селом, яка найбільше відповідала старому містечку. З червня 1925 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління» було ліквідовано губернії і губернські установи на території Української СРР, а вся територія України поділена на 41 округ. Окружні установи стали

© Гирич Ярослав Миколайович – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

підпорядковуватися безпосередньо республіканським. Згідно з постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. з частини території Київської області створено Чернігівську область¹¹. Станом на кінець 1932 р., в УСРР нараховувалося 7 областей, одна автономна республіка (Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка).

Після 1924 р. на сучасній території Чернігівщини, що у жовтні 1932 р. стала Чернігівською областю, нараховувалося 6 міст: Чернігів, Ніжин, Прилуки, Новгород-Сіверський, у 1924 р. до категорії міст віднесли Радуль (з 1938 р. - смт) та Сновськ (з 1935 р. - Щорс). У 1938 р. до категорії міст районного підпорядкування віднесли Бахмач.

Станом на 1 січня 1947 р. на території області нараховувалося 3 міста обласного підпорядкування - Чернігів, Ніжин, Прилуки, 3 міста районного підпорядкування – Бахмач, Щорс, Новгород-Сіверський, 39 сільських районів, 761 сільрада, 15 смт – Березне, Бобровиця, Борзна, Городня, Добрянка, Ічня, Козелець, Короп, Корюківка, Ладан, Мена, Остер, Радуль, Семенівка, Сосниця¹².

Зростання населення міст, розбудова міського господарства вимагали перегляду відповідних законодавчих норм. Порядок віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії міських поселень регламентувався спеціальним нормативно-правовим актом. Упродовж досліджуваного періоду діяли підзаконні акти, ухвалені у 1924, 1956, 1965 роках. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. було затверджено “Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР”, яке регулювало порядок вирішення питань надання містам відповідного адміністративного статусу. З цього часу міськими поселеннями вважалися міста, селища міського типу і робітничі селища. У свою чергу міста поділялися на три групи відповідно до розроблених критеріїв. До числа міст республіканського підпорядкування відтепер відносились міські поселення з населенням понад 500 тис. осіб, які були великими економічними, культурними, адміністративними центрами, “дальший розвиток яких вимагав безпосереднього керівництва з боку республіканської влади”¹³. Станом на 1 січня 1956 р. на території України існувало п'ять міст з населенням понад півмільйона мешканців. Попри нормативні положення в Українській РСР статус міста республіканського підпорядкування мали лише Київ і Севастополь, що увійшов до складу республіки після приєднання до УРСР Кримської області.

Введення нового «Положення про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу та робітничих селищ» істотно змінило практику адміністративної статистики: якщо на 1 січня 1956 р. було зареєстровано 781 міське селище (284 міста і 497 поселень міського типу), то, за станом на 1 січня 1959 р., їх було уже 1082 (331 місто і 751 поселення міського типу), тобто загальна кількість міських поселень за три роки збільшилася на 39%, у тому числі міст – на 17%, інших міських поселень – на 51%. Упродовж 1950-1955 рр. загальна кількість міських поселень збільшилася тільки на 3%, міського населення УРСР – на 25%; у 1956-1958 рр. кількість міського населення зросла на 20%¹⁴. Відповідно до офіційних статистичних даних, станом на кінець 1957 року, в Україні існувало 11418 сільських рад (за 1957 рік скорочення становило 160), 56 робітничих селищ, 746 сільських районів, 320 міст, з них у республіканському та обласному підпорядкуванні перебувало 85, безпосередньо в цих містах розташовувалося 86 міських районів, селищ міського типу та робітничих селищ – 720¹⁵. Збільшення кількості міських поселень стало прямим наслідком підвищення рівня урбанізованості Української РСР.

До категорії міст обласного підпорядкування відносились поселення з числом жителів понад 50 тис. осіб, які мали розвинену промисловість, значне комунальне господарство, державний житловий фонд і були економічними та культурними центрами для навколишніх районів. На той час перерахованим критеріям відповідало 44 міста УРСР. Проте кількість віднесених до цієї категорії міських

поселень реально була значно більшою, оскільки “Положення” передбачало можливість зарахування до цієї категорії поселень з меншим числом мешканців, але важливих як центри в економічному, культурному, політичному плані, а також тих, які мали близьку перспективу економічного зростання. Останнє давало підстави для переведення до названої категорії навіть колишніх селищ міського типу.

До розряду міст районного підпорядкування належали населені пункти, які мали понад 10 тис. мешканців при умові, що більшість з них становили робітники, службовці та члени їх сімей. «До категорії міст районного підпорядкування можуть бути віднесені населені пункти, що мають промислові підприємства, комунальне господарство, державний житловий фонд, розвинену сітку учбових, культурно-освітніх, лікувальних і торговельних закладів та налічують не менше 10 тисяч жителів, з яких переважну більшість становлять робітники, службовці та члени їх сімей»¹⁶.

Положення 1956 р. відносило до міських поселень також робітничі селища. До цієї категорії зараховувались населені пункти, розташовані навколо промислових підприємств, будов, залізничних станцій, де проживало понад 500 мешканців, з яких переважну більшість мали складати робітники та службовці місцевих підприємств і транспорту.

Питання про віднесення населених пунктів до категорії міст республіканського та обласного підпорядкування вирішувалось указами Президії Верховної Ради УРСР. Затвердження міст районного підпорядкування, селищ міського типу і робітничих селищ вирішувалися виконкомом обласних рад шляхом ухвалення відповідних рішень. Перетворення населеного пункту на міський давало право створювати місцеву раду відповідного рівня, тягло за собою зміни в заробітній платі, пенсійному забезпеченні, характері оподаткування його мешканців.

Упродовж існування в правовому полі згаданого положення (1956-1965 рр.) до категорії міст на території області рішеннями виконкому облради зараховано 7 населених пунктів. Уперше починаючи з 1938 р. на карті Чернігівщини з'явилися нові міста у 1957 р. Виконавчий комітет обласної ради депутатів трудящих своїми рішеннями від 10 травня та 29 липня ухвалив надати селищам міського типу Ічні¹⁷ та Городні¹⁸ статус міст районного підпорядкування.

Подальше збільшення кількості міст Чернігівщини неодмінно супроводжувалось адміністративно-територіальними перетвореннями на їх користь. Так, офіційному рішенню виконкому облради від 31 березня 1958 р. про віднесення до категорії міст районного підпорядкування селищ міського типу Бобровиця та Корюківка¹⁹ передувала ухвала щодо включення до складу на той час смт населених пунктів: Лукашівка і Шевченків Лукашівської сільради – в смугу Бобровиці, с. Олексіївка Олексіївської сільради – в смугу Корюківки²⁰. Подібні укрупнення відбулися перед переведенням до категорії міста з районним підпорядкуванням Семенівки, Носівки, Остра. 31 травня 1958 р. черговим рішенням виконкому спочатку до смт Семенівка приєднано села Семенівка (Комінтернівська сільрада), Піщанка та Широкий План Широкопланівської сільради, а вже наступним рішенням віднесено укрупнене смт Семенівка до розряду міст з районним підпорядкуванням²¹.

У 1960 р. до числа міст було віднесене село Носівку, на той час центр району сільської місцевості, тобто у Носівському районі функції райцентру відігравав сільський населений пункт, що було звичною практикою в адміністративно-територіальному устрої України в 20-50-х рр. ХХ ст. Виконуючи функції районного центру Носівка була одним з найбільших сільських населених пунктів області. Відповідно до усталеної впродовж кількох років до того практики, рішенням облради про надання міського статусу передували адміністративні зміни, направлені на збільшення площі та чисельності населення с. Носівка – включення до Носівської сільської ради Шевченківської сільради²². Того ж дня, 10 листопада 1960 р., село Носівка стало містом.

Практику надання міського статусу райцентрам було продовжено 9 жовтня 1961 р., коли до міст районного підпорядкування віднесли смт Остер²³. Традиційно, цьому рішенням обирали передувати пункт про включення до смуги селища міського типу Остер сіл Новостроєніє (Бірківська сільрада) та Старогородка (Старогородська сільрада).

Межа міста змінювалась не лише у випадку підвищення його статусу. Так, 25 травня 1957 р. міськвиконком ухвалив рішення про приєднання до Новгород-Сіверського міських колгоспів с. Домотканове та х. Щурівка, розширивши його селищну мережу та повернувши довоєнні межі міста²⁴.

Відповідно до оприлюднених у 1963 р. підсумків Всесоюзного перепису 15 січня 1959 р., на території Чернігівської області нараховувалось 27 міських поселень зі 1076 по УРСР. Із 332 міст України 11 було на Чернігівщині, чотири з населенням від 5 до 10 тисяч осіб, 4 – 10-20 тисяч, 2 – 20-50 тисяч, 1- 50-100 тисяч осіб. Із 744 селищ міського типу - 16 в Придеснянському краї, з чисельністю населення від 1 до 3 тисяч осіб, 3-5 тисяч осіб – 6, 5-10 тисяч осіб – 9. Густота населення області становила 49,3 особи. Чернігівська область поділялась на 31 адміністративно-територіальний район, мала 11 міст, з них 3 – обласного підпорядкування.

Вагомі наслідки для функціонування і розвитку міст мало рішення про поділ радянських органів за виробничим принципом. У зв'язку з утворенням промислової районної ланки їх центри – міста, селища міського типу, перепідпорядковувались обласним промисловим радам. Упродовж 1962-1965 рр. до категорії міст обласного підпорядкування зараховувались Бахмач, Городня, Корюківка. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. до них було віднесено 54 населені пункти. З них у Київській області – Богуслав, Бровари, Васильків, у Вінницькій – Жмеринку, Козятин, Тульчин; у Чернігівській – Бахмач, Городню, Корюківку. Такий статус одержало 14 міст, де концентрувалася значна частина промислових об'єктів і які виявляли зростання економічного потенціалу населення за рахунок припливу індустріальних робітників. У Донецькій області до них віднесено Дзержинськ, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк, Свердловськ, Северодонецьк.

Наступним за часом законодавчим актом, який регулював питання міського будівництва та адміністративного підпорядкування міських поселень, стало “Положення про порядок перетворення, обліку, найменування і реєстрації населених пунктів, а також вирішення деяких інших адміністративно-територіальних питань в УРСР”, затверджене указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 червня 1965 р²⁵. На відміну від попереднього «Положення», цей документ не містив у переліку міських поселень такої категорії, як робітничі селища. Таким чином, до числа міських поселень зараховувались міста республіканського, обласного та районного підпорядкування і селища міського типу. Формальні вимоги при віднесенні до згаданих адміністративних категорій порівняно з 1956 р. змін не зазнали. Натомість поселення з числом мешканців в межах 500-2000 осіб, що упродовж 1956-1965 рр. відносились до розряду робітничих селищ (при умові, що більшість з них складають робітники і службовці промисловості, а самі поселення розташовуються при підприємствах, будовах, залізничних станціях і мають близьку перспективу розвитку), зараховувались до числа селищ міського типу.

Згідно з новим положенням прилучення до категорії міських поселень регламентувалось Верховною Радою Української РСР. Починаючи з 1965 р. віднесення до розряду міст районного підпорядкування і смт вирішувались указами Президії ВР УРСР після подання виконкомом відповідної обласної ради депутатів трудящих необхідних документів – клопотання з детальним обґрунтуванням доцільності запропонованих змін та довідку, де містилась економічна характеристика населеного пункту.

Згадана довідка мала включати інформацію із зазначенням загальної чисельності населення, у тому числі окремо: кількість робітників, службовців,

колгоспників; перелік основних промислових підприємств, будов, інших господарських одиниць із зазначенням їх потужності і числа працюючих на кожному з них; коротка характеристика комунального господарства, відомості про кількість і обсяг житлового фонду із зазначенням його належності; відомості про соціально-культурні і побутові установи; річний бюджет; відомості про існуючі і передбачувані у зв'язку із запроєктованими змінами штати та річний фонд зарплати працівників виконкому ради, його відділів і управлінь, джерела покриття додаткових видатків на утримання апарату, наявність робочих приміщень для нового апарату; розмір земельної площі населеного пункту із зазначенням основних землекористувачів; назва найближчої залізничної станції і відстань до неї; пропозиції щодо найменування населеного пункту.

Після зміни порядку надання населеним пунктам міського статусу, коли остаточне рішення приймалося не виконавчими комітетами облрад, а безпосередньо провідним законодавчим органом республіки. Починаючи з 1965 р. статус міста районного підпорядкування отримали Борзна та Мена. Спочатку 26 серпня 1966 р. указом Президії ВР УРСР № 201 селище міського типу та центр однойменного району Чернігівської області Борзна віднесли до категорії міст районного підпорядкування²⁶. Потім з'явився такий же нормативний документ Верховної Ради Української РСР, який надав смт Мена статус міста. Відповідно до указу Президії ВР УРСР № 294 від 8 грудня 1966 р. Мена стала містом районного підпорядкування²⁷.

Рішення про переведення населеного пункту до категорії міста районного чи обласного підпорядкування далеко не завжди відповідали вимогам діючої на той момент законодавчої бази. Зокрема не виконувалась імперативна вимога про десятитисячний поріг чи долю населення, зайнятого у промисловому виробництві. Так, Бобровиця, Городня, Корюківка, Мена, Остер на момент отримання статусу міста не задовольняли норму законодавства про десятитисячний мінімум населення в них (таб. 1).

Таблиця 1.

Міські поселення Чернігівщини: чисельність населення та час отримання міського статусу²⁸

Місто	Рік надання статусу міста	Чисельність населення станом на			
		17.1.1939 р.	15.1.1959 р.	15.1.1970 р.	17.1.1979 р.
Бахмач	1938	10 226	13 066	16 270	20 600
Бобровиця	1958	...	9 400	10 300	12 100
Борзна	1966	...	9 300	10 200	11 500
Городня	1957	...	8 800	9 800	11 900
Ічня	1957	14 338	13 131	13 500	13 800
Корюківка	1958	...	9 600	9 800	12 000
Мена	1966	...	7 400	9 900	11 400
Ніжин	1147	39 348	46 211	56 320	69 500
Новгород-Сіверський	1044	11 467	11 249	13 000	14 500

Носівка	1960	19 430	18 800
Остер	1961	6 400	7 100	8 500	8 400
Прилуки	1092	36 881	43 719	57 474	65,3
Семенівка	1958	7 465	10 287	10 300	10 300
Чернігів	907?	68 597	89 775	158 873	238 100
Щорс	1924	10 000	8 700	11 000	12 100

Упродовж 1950-1960-х рр. у Чернігівській області частину населених пунктів зарахували до розряду смт. Коли у 1959 р. їх нараховувалось 16, то за одинадцять років уже 31 (таб. 2). Окрім селищ міського типу, законодавчі норми у 1956-1965 рр. зараховували до категорії міських поселень робітничі селища. В Україні робітничі селища були у 12 областях, три з вісімдесяти дев'яти селищ розташовувались на території Чернігівської області. Джерелами виникнення зазначеної категорії поселень, що законодавством зараховувались до категорії міських, були значні інтегративні функції незначних підприємств промислових, з видобутку сировини, переробки сільськогосподарської продукції, будівництва, залізничних вузлів та деяких інших економічно важливих об'єктів. Серед робітничих селищ Чернігівщини два розташовувались у так званих «закритих зонах» - Десна (Остерська селищна рада) та Західне (підпорядковане Чернігівській міськраді), а Замглай (Ріпкинська селищна рада) – біля підприємства по розробці надр як робітниче селище торфобрикетного комбінату. Десна та Західне функціонували як закриті зони, у 1973 р. Західне включене до міської смуги Чернігова²⁹.

Таблиця 2.

Селища міського типу Чернігівської області³⁰

СЕЛИЩА МІСЬКОГО ТИПУ		
1 січня 1947 (15)	15 січня 1959 (16)	15 січня 1970 (31)
Березне	Березне	Батурін 1960
Бобровиця	Борзна	Березне
Борзна	Дмитрівка 1958	Варва 1960
Городня	Добрянка	Десна 1960
Добрянка	Козелець	Дігтярі 1960
Ічня	Короп	Дмитрівка
Козелець	Ладан	Добрянка
Короп	Лосинівка 1958	Дружба 1963
Корюківка	Любеч 1958	Замглай 1960
Ладан	Мена	Західне 1959 (з 1973 – у межах м. Чернігова)
Мена	Остер	Козелець
Остер	Радуль	Короп
Радуль	Ріпки 1958	Куликівка 1960
Семенівка	Сосниця	Ладан
Сосниця	Талалаївка 1958	Линовиця 1960
	Холми 1958	Лосинівка
		Любеч
		Макошине 1964
		Мала Дівиця 1960
		Михайло-
		Коцюбинський 1960
		Новий Биків 1964
		Олишівка 1967
		Парафіївка 1960
		Понорниця 1960
		Радуль
		Ріпки
		Седнів 1959
		Сосниця
		Срібне 1965
		Талалаївка
		Холми

Впроваджувані партійно-державним керівництвом Радянського Союзу впродовж 1957-1965 рр. зміни адміністративно-територіального устрою безпосередньо торкнулись і Чернігівщини. Мінялися межі районів, вони зникали та укрупнювались, окрім того, зросла кількість міст та містечок. Навіть кордони області зазнали змін: у 1965 р. до області приєднано Талалаївський район Сумської області.

Зміни відбулись у транспортній інфраструктурі обласного центру – у 1964 р. у Чернігові з'явився тролейбус. 5 листопада 1964 р. було відкрито регулярний тролейбусний рух. Запущена в експлуатацію перша черга тролейбусної траси мала довжину 22 км, транспортні перевезення жителів та гостей міста здійснювались на трьох маршрутах. Було встановлено тролейбусне сполучення між околицями (с. Бобровиця) та центральною частиною міста³¹.

Економіка області розвивалася в аграрно-індустріальному руслі. Промисловість представлена переважно підприємствами групи «Б», де провідне місце посідали легка (Чернігівський камвольно-суконний комбінат), харчова, машинобудівна, металообробна, хімічна, лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловості (Чернігівські меблева фабрика і фабрика музичних інструментів, Корюківська фабрика технічного паперу). Підприємства машинобудівної та металообробної промисловості зосереджувались переважно у Прилуках (заводи: будівельних машин, металообробний, чавуноливарний, завод по виробництву керованих машин, Ніжині (заводи машинобудівний, механічний), Чернігові (заводи: ремонтний, ремонтно-механічний), Ладані (завод протипожежного обладнання).

У цей період зародилася нафтогазова галузь області, видобуток нафти на території Чернігівщини було розпочато у 1958 р. Окрім нафтовидобувної та нафтопереробної, у повоєнний час створені нові для регіону галузі промисловості: хімічна (Чернігівський завод синтетичного волокна), газова, автомобільна, хімічного і нафтохімічного машинобудування, верстатобудівна, комбикормова тощо. Запуск у 1961 р. першої черги Чернігівської ТЕЦ дозволив забезпечити стабільне електропостачання жителів області та сусідніх районів Київщини та Гомельщини.

За повоєнні роки (1946 -1964 рр.) в області споруджено і введено в дію 39 промислових підприємств і 173 нові цехи на діючих заводах і фабриках. Окрім того, впродовж зазначеного періоду у містах і селищах області збудовано 2538,3 тис. м² загальної площі житла, в сільській місцевості – 143,9 тис. житлових будинків. Протягом семирічки (1959-1965 рр.) у Чернігові збудовано 276 тисяч м² житла³². Житловий фонд обласного центру впродовж 1966-1970 рр. збільшився на 58%, упродовж виконання восьмого п'ятирічного плану розвитку народного господарства здано у експлуатацію 9 500 квартир загальною площею 291 тисяча м² для покращення житлових умов 23 тисяч осіб³³.

Виконання житлової програми велося переважно за кількісними показниками, спорудження низькоповерхового житла економкласу у великій кількості призводило до розтягнення на території інженерних мереж, забудови перспективних територій. Розвиток міської інфраструктури перебував на невисокому рівні, постійно відстаючи від потреби швидкозростаючих міст і віддаючи пріоритет виключно житловому будівництву. Так, газифікація Чернігова спочатку забезпечувалася за рахунок балонів скрапленого газу. Подача газу в магістраль обласного центру із основної траси газопроводу обласного центру розпочалась у 1956 р³⁴. До 1970 р. до газової магістралі було під'єднано значну частину районних центрів, і розпочалася газифікація сільських населених пунктів³⁵. Спостерігалася значна диспропорція між протяжністю газогонів у містах та містечках області у 1970 р. – 117,4 км та 2,3 км відповідно, а у Чернігові – 25 км³⁶. Станом на 1 січня 1966 р., водогони у більшості міст та селищ міського типу Чернігівщини були механічні³⁷, водопровідна мережа функціонувала у Чернігові, Ніжині, Прилуках, Бобровиці, Ічні, Новгороді-Сіверському, Острі³⁸, до кінця 1970 р. до них додалися міста Мена, Козелець, Семенівка, Щорс, Бахмач та ще 25 смт області³⁹.

Каналізаційна мережа у 1970 р. була наявна у Чернігові, Ніжині, Прилуках, Корюківці, Бахмачі⁴⁰. Готелі міст та райцентрів регіону були збиткові, у 1966 р. витрати на їх утримання становили 295,2 тис. крб., таким чином перевищивши дохід від них на 13,1 тис. крб.⁴¹.

Новий загальний перепис населення 15 січня 1970 р. зафіксував зміни у чисельності, розміщенні, динаміці руху населення області. Відповідно до повідомлення облстатуправління про результати Всесоюзного перепису населення області 15 січня 1970 р. загальна чисельність наявного населення, згідно з уточненими даними, становила 1 559 874 особи⁴². Чисельність міського населення – 539 892 особи, сільського – 1 019 982 особи. Зміна чисельності міського і сільського населення в сучасних кордонах характеризувалася такими даними:

Таблиця 3.

Чернігівська область за Всесоюзними переписами населення 1959 та 1970 рр.⁴³.

Рік	Чисельність населення, тисяч осіб	У тому числі		У процентах до всього населення	
		міське	сільське	міське	сільське
1959	1572,7	352,8	1219,9	22,4	77,6
1970	1559,9	539,9	1020	34,6	65,4

Упродовж 1959-1969 рр. включно чисельність міського населення області зростає на 187,1 тис. осіб. Збільшення відбулося за рахунок природного приросту населення у містах, який становив за 11 років 44 тисячі осіб, перетворення сільських населених пунктів з населенням 73 тисячі осіб у міські та переходу понад 70 тисяч осіб сільського населення у міста для роботи у промисловості та будівництві⁴⁴.

За міжпереписний період (1959-1970 рр.) міста області зростали динамічно (таб. 1), особливо це стосувалось обласного центру, що відігравав потужну інтеграційну роль, притягуючи зовнішніх мігрантів. Так, у 1955 р. природний приріст населення міста становив 999 осіб, механічний – 2 359⁴⁵, а у 1970 р. природне зростання нараховувало 2 132 особи, а механічне – 7 209 осіб⁴⁶.

Отже, на відміну від УРСР та низки її складових областей Чернігівська область не перетворилась на високоурбанізовану зону, де перепис 1970 р., на відміну від загальноукраїнського показника, не зафіксував незначного переважання міського населення над сільським. Чернігівщина продовжувала залишатися регіоном з домінуванням сільського населення, хоча упродовж міжпереписного десятиліття питома вага та чисельність останнього зменшилась. Відповідно до офіційного оприлюдненого у 1972 р. остаточних підсумків загального перепису населення 15 січня 1970 р. питома вага міських жителів становила 34,6% проти 22,4% у 1959 р. Зростання міського сегмента було пов'язано з міграційним рухом сільських жителів у напрямі міста й активного надання низці населених пунктів міського статусу шляхом адміністративно-територіальних перетворень.

1. СССР в цифрах в 1971 году. – М., 1972. – С.11.
2. Лаппо Г.М. География городов с основами градостроительства. – М.,1969. – 184 с.; Лаппо Г.М. Развитие городских агломераций в СССР. – М.,1978. – 152 с.
3. Пивоваров Ю.Л. Современная урбанизация. Основные тенденции расселения. – М., 1976. – 191 с.
4. Сигов И.И. Урбанизация и развитие городов в СССР. – Л., 1985. – 256 с.
5. Хорев Б.С. Урбанизация и демографические процессы. – М., 1982. – 231 с.
6. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. – К., 2005. – 304с.
7. Воронко О. Загальний аналіз особливостей демографічних процесів у Чернігівській області в 50-70-х роках ХХ ст. (За даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 рр.) // Сіверянський літопис. – 2002. – №6. – С.59-61
8. Іванишина В. Динаміка демографічних процесів на Чернігівщині в 60-і рр. ХХ ст. (за

- даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. – №1. – С. 106-09.
9. Суботіна І. Порівняльний аналіз урбанізаційних та міграційних процесів в Україні і Чернігівській області. // Сіверянський літопис. – 2004. – №5-6. – С.51-55.
10. Гаврилов В. Міграційні процеси в українському селі: 1944-1953 рр. (За матеріалами областей Північного Лівобережжя України) // Сіверянський літопис. – 2002. – №5. – С.51-62.
11. Збірник постанов і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. - 1932. - № 28. - Ст.170.
12. СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1947 года. Отв. ред. П.В. Туманов.- М., 1947. – С. 230-231.
13. Відомості Верховної Ради УРСР. – 30 грудня 1956. – №10. – С. 265.
14. Сигов І.І. Урбанізація і розвиток городів в ССРСР. – Л.,1985. – С. 22.
15. ЦДАВО України. - Ф.582. – О.9. – Спр. 644. – Арк. 4-6.
16. Відомості Верховної Ради УРСР. – 30 грудня 1956. – №10. – С. 265.
17. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 травня 1957. – №4. – С. 113.
18. Відомості Верховної Ради УРСР. – 30 липня 1957. – №6. – С. 146.
19. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 березня1958. – №.3. – С.68
20. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 березня1958. – №.3. – С.69-70.
21. Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 травня 1958. – №.5. – С.104.
22. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1 грудня 1960. – №44. – С.775.
23. Відомості Верховної Ради УРСР. – 27 жовтня 1961. – №. 44 – С. 926.
24. Из истории Новгорода-Северского (Документы и материалы) – Чернигов, 1989. – С. 104-105.
25. Відомості Верховної Ради УРСР. – 9 липня 1965 – №28. – С. 377.
26. Відомості Верховної Ради УРСР. – 2 вересня 1966 – №37. – С. 377.
27. Відомості Верховної Ради УРСР. – 16 грудня 1966 – №48. – С. 521.
28. Складено автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963. – С.21; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т.1. Численность населения ССРСР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.,1972.– С.48; Івченко А. Міста України. – К., 1999. – С. 29, 104.
29. Чернигову 1300 лет. Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 273-274.
30. Складено автором за: Івченко А. Містечка України. – К., 1999. – С. 11, 130-131.
31. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 193.
32. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 194.
33. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 205-206.
34. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 188.
35. ДАЧо – Ф. Р-5226. – О. 8 – Спр. 734. – Арк.6.
36. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 732. – Арк. 3.
37. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 586. – Арк. 9-53.
38. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 586. – Арк. 9-53.
39. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 732. – Арк. 7.
40. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 732. – Арк. 9.
41. ДАЧо – Ф. Р-5226 – О. 8 – Спр. 582. – Арк. 47.
42. Социалистическая Черниговщина 1946-1980. Сборник документов и материалов. – К., 1987. – С. 156.
43. Социалистическая Черниговщина 1946-1980. Сборник документов и материалов. – К., 1987. – С. 156-157.
44. Социалистическая Черниговщина 1946-1980. Сборник документов и материалов. – К., 1987. – С. 156-158.
45. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 185.
46. 1075 лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. – Чернигов, 1982. – С. 205.

Стаття посвящена аналізу важкого соціального процесу урбанізації на території Чернігівської області на протязі 50-60-х рр. ХХ в. Для указанного исследования использованы архивные материалы, опубликованные документы и статистические сборники.

The article deals with analysis of important social process - urbanization in the territory of Chernihiv region during 50-60-th of XX century. This search is based on archive materials, pubd documents and statistics collections.

ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОГО РЕЖИМУ ЯК ДЕТЕРМІНАЦІЙНИЙ ЧИННИК СУСПІЛЬНИХ АНТАГОНІЗМІВ (1941-1942 рр.).

У статті на основі документальних видань висвітлюється вплив окупаційної політики гітлерівського режиму на стратегічні орієнтири українського націоналістичного руху.

В умовах формування в Україні національної держави актуальним є звернення до історичних подій, пов'язаних із боротьбою за українську державність у минулому. Однією з найяскравіших сторінок національно-визвольних змагань українського народу була діяльність ОУН-УПА. Повною мірою визначити сутність діяльності самостійницьких сил на українських теренах можна лише за умови пізнання того історичного тла, на якому відбувалися ці історичні події, вивчення суспільно-політичних факторів, котрі зумовили активізацію національного спротиву українців. Одним із таких детермінуючих чинників була окупаційна політика гітлерівської влади.

Незважаючи на те, що окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у наукових студіях І. Патриляка [13], А. Кентія [6], О. Лисенка [10] та В. Сергійчука [15, 16], дотепер вони не були об'єктом окремого наукового дослідження.

Метою дослідження є висвітлення особливостей впливу окупаційної політики нацистської Німеччини на розвиток соціальних антагонізмів серед населення України та, відповідно, на розгортання національно-визвольного руху.

Окупаційна політика гітлерівців, що ґрунтувалась на засадах терору і тероризму, загострила антагонізми в українському суспільстві. Вожді III Рейху поряд з військовими діями планували тотальний фізичний, духовний, адміністративний терор проти цивільного населення та військовополонених. Терору (кримінальному переслідуванню) піддавались військово-політичні супротивники і всі особи, які порушували встановлений німцями порядок. Позасудовий терор супроводжувався придушенням будь-якої збройної опозиції, каральні операції як проти переможених та полонених змовників і заколотників, так і проти тих, хто співчував їм. Нацистський терор поряд з безпосереднім насильством містив також ненасильницькі дії; ущемлення прав і законних інтересів особи, вилучення майна в ході депортації, примусового виселення в гетто під час бойових дій та здійснення економічних акцій тощо.

Своєрідним акордом політики терору в початковій фазі війни став циркулярний лист Кейтеля про посилення боротьби з повстанським рухом на окупованих територіях. Констатуючи загрозу, яку несли для німців „комуністичний повстанський рух” і „націоналістичний та інші кола”, автор документа вказував на те, що треба у зародку придушити незадоволення, з першого ж приводу слід негайно вжити найжорсткіших заходів, щоб утвердити авторитет окупаційних властей і запобігти дальшому поширенню руху. При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не

© Анатолій Вікторович Горбань – аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

варте і що залякуючий вплив можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості [14, с. 610].

Діючи за принципом „поділяй і володарюй”, гітлерівці, щоб утвердити протывагу полякам, зробили декілька кроків назустріч домаганням українців у релігійній та культурно-освітній сферах. Нібито на розв'язання проблеми аграрного переселення спрямовувалося переміщення українців та польської маєтності на територію, яку німці почали колонізувати. Це викликало невдоволення польського населення краю і стало ще однією причиною громадянського протистояння між українцями й поляками. Нацисти, маніпулюючи свідомістю людей, втягували їх у вир терору і геноциду. І українці, і поляки, і євреї у той чи інший спосіб були причетні до масових вбивств не лише іноплеменників, але й братів по крові та вірі. Згадати слід хоча б дії української поліції, яка за найменшу провину, а то й без неї затримувала громадян і передавала їх німцям.

Нацисти поставили поза законом радянський, український самостійницький і польський рух опору. Об'єктом нацистського терору стали активісти українських самостійницьких сил.

Напередодні вторгнення німецьких військ на територію СРСР обидві ОУН декларували власне бачення українсько-німецьких контактів, намагалися діяти відповідно до заздалегідь складених планів. У них декларувалася спільна мета, однак підходи до її реалізації були принципово різними. Ця відмінність надзвичайно рельєфно виявилася в „меморандумах”, надісланих керівництвом ОУН(Б) і ОУН(М) до вищих органів влади Німеччини. 14 квітня 1941 р. провід ОУН(М) передав свій меморандум, а у червні аналогічний документ був надісланий головою Українського національного об'єднання Т.Омельченком. 23 червня 1941 р. свій меморандум до імперської канцелярії передала бандерівська ОУН. Усі ці документи розкривали бачення підпіллям майбутнього України, її зв'язків з Німеччиною [8, с. 12]. У мельниківському меморандумі йшлося про те, що метою ОУН є „відновлення незалежної, суверенної української держави на заселених українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем” [8, с. 17]. Передбачалося, що форма державного правління „буде обумовлена, з одного боку, відповідним часові авторитарним керівництвом, яке спирається на історичну традицію України, з іншого боку, широким становим і муніципальним самоврядуванням” [8, с. 17-18]. Наприкінці лідери ПУНу спробували викласти економічні переваги, які отримає Німеччина в разі виникнення незалежної держави. Було помітно, що вони були готові поступитися економічним суверенітетом України на користь Німеччини. Лідери розраховували лише на те, що їхні прохання будуть вислухані та задоволені керівниками Рейху, які взамін отримують економічні вигоди від співпраці з напівзалежною українською державою.

Іншим за формою та змістом був меморандум, написаний 15 червня 1941 р. групою провідних членів ОУН(Б) під керівництвом С.Бандери і переданий В.Стахівим до рейхсканцелярії. Документ викладався у повчальному тоні. Вже у його перших рядках критикувалися нацистські рецепти розв'язання українського питання. В основу своїх відносин з Німеччиною бандерівці ставили не ідеологічні постулати чи геополітичні міркування, а лише „відношення Німеччини до української держави” [8, с. 59]. Вони закликали Гітлера до проведення „відповідальної політики”. Ось ще завуальовані погрози: „Навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами” [7, с. 43-44]. Лідери ОУН(Б), не схвалюючи варіанту перетворення України на сировинний придаток для Рейху, вимагали від німецького керівництва надання політичних гарантій незалежності. Підсумовуючи, автори документа зазначали: „Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним принципом, може забезпечити там здоровий

розвиток. Лише Українська держава могла б зберігати такий новий лад” [8, с. 64-67]. Отже, основну думку цього документа можна сформулювати одним реченням – майбутнє українсько-німецьких відносин цілковито залежить від того, наскільки точно гітлерівці будуть дотримуватися наданих їм рекомендацій і як загалом поставляться до ідеї створення не лише формально, але й фактично суверенної держави [11, с. 83].

30 червня Народні збори обрали професора Ю.Полянського посадником міського управління Львова. Ним була складена присяга на вірність Українській державі перед Я.Стецьком. Присяглися й інші члени вибраної управи [18, с. 192]. На зборах були присутні й відомі громадяни міста. Головував Я.Стецько. У президії були Й.Сліпий, Ю.Полянський. Делегати підтримали назву форуму – Українські національні збори. Я.Стецько у доповіді наголосив, що українська нація протягом усього історичного існування була державницькою нацією і „в сучасній добі свого поневолення змагається до відновлення власної державності” [18, с. 194]. На його думку, 30 червня 1941 року стало щасливою нагодою для відновлення державності. Він передав звернення ОУН до Національних зборів з проханням схвалити рішення про це. Потім був зачитаний Акт про проголошення відновлення Української держави:

1. Волею Українського Народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України...

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться в столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великонімецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації...” [18, с.194].

Збори ухвалили Декрет № 1 про утворення уряду. Як пригадує В.Кук, при обговоренні питання повноважень та складу уряду Кох і Айкери зробили пояснення, з якого випливало, що німецькі війська окупували країну і потрібно зважувати на німецькі інтереси. На їх думку, найпершим завданням для українців було зберегти спокій і порядок та без зволікань налагодити виробництво в умовах війни; політикою не можна займатися; накази може видавати тільки німецький вермахт; а велінням часу є лише робота і послух. Кох закінчив свій виступ закликом „Зіг гайль!”, до якого приєднався голова зборів, додавши слова: „Хай живе Степан Бандера!”. Вони не приховували свого невдоволення побаченим і почутим. Залишаючи збори, подали знаки уваги лише Ю.Полянському [9].

По завершенні зборів Я.Стецько зробив заяву по радіо, яке належало німецькому представництву і контролювалось ротою пропаганди під командуванням лейтенанта Люттермозера [174]. Радіопередача вийшла в ефір о 10 годині вечора наступного дня без дозволу відповідних органів. Вони не вдалися до прослуховування тексту заяви. Тому факт проголошення українського уряду став відомий у Кракові. Ймовірним є те, що українські мешканці міста були поінформовані про неї телефоном кимсь зі Львова [16, с. 65].

Акт підтримав митрополит А.Шептицький. Члени Проводу зустрілись у Луцьку з православним єпископом П.Сікорським, проінформувавши його про рішення митрополита та попрохали про видання аналогічного послання [12, с. 59-61]. Член Проводу І.Равлик у Варшаві проінформував президента уряду УНР в екзилі А.Лівицького, запросив його до участі в державному будівництві і попросив оголосити відповідну заяву з визнанням і підтримкою акта.

Слід зазначити, що події у Львові підтримали мельниківці. Я.Гайвас свідчить про це так: ОУН „постановила на ширшій нараді Оперативного Керівництва однозгідно, що „проголошення відновлення державности Ярославом Стецьком і створення ним Державного Правління аж ніяк не входить у колізію з нашою

концепцією скликання конституанта в Києві. Навпаки, ті обидва факти себе доповнюють, і проголошення у Львові та покликання Правління тільки зміцнює ґрунт і прискіпує процес до скликання такої конституанти” [1, с. 2]. До Львова була направлена делегація у складі відомих діячів підпілля: І.Рогача, О.Максимова і Т.Бак-Бойчука. Вона схвалила заяву, у якій констатувалося, що висновки Я.Гайваса є логічними і правильними, оскільки не суперечать принципам українського націоналізму, базуються на ідеології та її політичних концепціях, в основі якої лежить примат української державності [1, с.2]. Відбулися переговори. Їх наслідком стало затвердження двох урядових посад з числа мельниківців. Це був політичний торг. Принциповим для Проводу ОУН(Б) було схвалення реальної обстановки, що склалася в національно-визвольному русі [18, с. 254].

Проголошення акта стало лакмусовим папірцем позиції окупантів щодо самостійності України. Вони виявляли відверто вороже ставлення до подій. Е.Кох, даючи для спеціальної комісії Рейху пояснення подій у Львові 30 червня, наголосив, що в ті дні він зустрівся з кількома відомими інтелігентами Львова у канцелярії в ратуші та поінформував їх про помічене прохолодне ставлення командування до позиції Я.Стецька і „крайового уряду”. Уряд ОУН кілька разів намагався зв’язатися зі спецслужбами гітлерівців. Було кілька невдалих спроб посадовців ОУН привітати Е.Коха від імені новоствореного українського уряду. Німецький посадовець відповів, що він не визнає українського уряду, і заявив, що знає лише дружний український народ, а не союзну українську державу [16, с. 53]. На його переконання, український уряд – це не що інше, як прототип уряду Шушнінга в Австрії, якому недоцільно займатися саморекламою та позиціонувати себе як самодостатню інституцію. Насправді українського уряду не може бути, оскільки залишається під сумнівом його легітимність [8, с. 142]. Відбувалося свого роду позиціонування лідерів політичних органів, які намагалися утримати владу. Зустріч Е.Коха і Я.Стецька у міській ратуші Львова підтвердила відсутність спільного бачення ситуації. Перший проігнорував запрошення, наперед подбавши про зрив першої спроби легалізації уряду УНР комендантом міста Львова полковником Міттергерстом.

Українське державне правління, незважаючи на ускладнення внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації, робило спроби активізувати свою діяльність щодо посилення персонального складу. До правління увійшов крайовий провідник ОУН(Б) І.Климов-Легенда [5, с. 178]. 3 липня Я.Стецько направив канцлеру Німеччини інформацію про зміст Акта проголошення відновлення Української держави, запропонувавши варіант можливого співробітництва між Україною і Рейхом як союзними державами [14, с. 270-271]. Того ж дня Я.Стецько оприлюднив Декларацію УНР, у якій говорилося: „Український народ проголосив у Львові, визвольною перемогою героїчною німецькою армією, відновлення української незалежної держави” [8, с. 95-96].

Ставка ОУН на Німеччину була не випадковою. Саме ця країна першою визнала УНР у 1918 році і протягом кількох наступних років підтримувала продуктивні дипломатичні відносини, тоді як країни Антанти ігнорували факт визнання та встановлення рівноправних дипломатичних відносин з Україною. Гітлерівці виявились послідовнішими і гарантували підтримку у відродженні української державності. Ідеолог нацизму А.Розенберг територіально розглядав Україну в межах від Сяну на заході до Волги на сході; на півночі у неї – Курськ, на півдні – Чорноморське узбережжя. Як бачимо, ці межі відповідали етнічному розселенню українців.

Підготовка, розробка та проголошення Акта відновлення Української держави були кульмінаційним елементом державотворчої програми ОУН(Б). Її реалізація відбувалася всупереч цілям німецької окупаційної влади, що і створило передумови для протистояння та протиборства сторін. ОУН удалась до безпрецедентних заходів і приступила до формування державного управління в межах окупаційної влади. Гітлерівці намагались не легітимізувати створення

Української держави, що зумовило його індиферентне суспільне сприйняття та створило прецедент для перегляду засадничих основ, політичної ревізії переконань авторів. Широкоформатно проявлялося несприйняття концепції діяльності та організаційних структур ОУН(Б).

У свою чергу проголошення Української держави супроводжувалося хвилею морально-політичного піднесення українства. Відбувалися святкові збори, маніфестації, на яких населення підтримало цей історичний крок. Щодня до Львова надходили все нові повідомлення про розширення мережі національної адміністрації [4]. Слід зазначити, що в більшості схвалених резолюцій урочистих зібрань ішлося про суттєву роль факту звільнення німецькою армією від більшовизму території України. Є всі підстави стверджувати, що цей жест був закономірним, оскільки в основній масі західноукраїнського селянства домінували переконання на зразок такого: „Ми навіть чорта тепер будемо вітати, аби тільки новий, бо зі старим годі було витримати” [17, с. 29].

Спочатку німецька військова адміністрація та регулярні військові частини не втручалися у цей процес. Їх представники часто були свідками виголошення патріотичних промов на зборах у регіонах. У багатьох випадках промовляли і вони самі, даючи обіцянки, що Україна незабаром буде вільною, а український народ заживе незалежним життям [17, с. 29].

Як зазначав відомий дослідник В.Косик, С.Бандері успішно вдалося утвердити себе як вождя українського визвольного руху. Він створив дієздатний Український національний комітет, об'єднавши майже всі емігрантські групи, які були протилежними за своїми світоглядними та політичними поглядами. Керівництво групи ОУН(М) у цій боротьбі участі не брало [8, с. 100].

Зважаючи на зростання активності, особливо групи Бандери, гітлерівці намагалися заблокувати зв'язки новоствореної української влади з емігрантськими колами, було запроваджено обмеження пересування [8, с. 101; 178, с. 72].

3 липня в Краків до німецької комендатури були викликані С.Бандера та деякі члени Українського національного комітету. Після допиту всі вони були заарештовані. С.Бандера був вивезений до Берліна. 9 липня після невдалого замаху на життя Я.Стецько був заарештований і перевезений до столиці Рейху [3, с. 94]. Такі кроки Німеччини остаточно розвіяли ілюзії щодо неї як можливого союзника та породили в українському політичному середовищі протест проти подібної поведінки нацистів.

15 липня начальник поліції безпеки і СД повідомляв Берлін, що всі українські партійні угруповання у Львові, за винятком групи ОУН(Б), включаючи і групу Мельника, запевнили Верховне командування вермахту (Е.Коха) у своїй лояльності до німецьких органів влади та про свою добру волю щодо позитивної роботи з відбудови державних інституцій. ОУН(Б) висунула вимогу до німецької влади, що складалася з двох пунктів:

- 1) Ставлення до питання про майбутнє України (незалежність);
- 2) Питання про звільнення Бандери з-під арешту.

Керівник Рейхскомісаріату „Україна” у своїй відповіді засвідчив відсутність власних повноважень у цих питаннях, підкресливши, що ці питання є прерогативою А.Гітлера, а також те, що не склалися передумови для звільнення С.Бандери з-під арешту [8, с. 170].

Конкретні кроки, які мали реалізовуватися нацистами в Україні, викладались у промові рейхслайтера Розенберга. Серед них: врахування етносоціальної специфіки регіонів, уведення в дію культурницьких програм, спрямованих на пробудження історичної свідомості українства, створення в Києві університету, сприяння певним прагненням до самостійності. Спроби Розенберга порушити питання про українську державність відкидалися керівниками Рейху. Рейхсмаршал Герінг заявляв: „Насамперед мусимо подбати про забезпечення нашого харчування, до всього решти можна взятися набагато пізніше” [2, с. 103].

Отже, можемо стверджувати, що своєю жорсткою расовою політикою та

неприйняттям ідеї української державності гітлерівська окупаційна влада відштовхнула від себе українських націоналістів, які спочатку були доволі лояльними до неї. Внаслідок цього значна частина українських самостійників, розуміючи те, що німецький уряд прагнув бачити Україну своєю колонією, а не самостійною державою, поступово починає ставати на шлях протистояння з гітлерівською Німеччиною, пік якого припадає на 1943 р., маючи вияв у партизанській війні Української повстанської армії.

1. Дуже сприяюча нагода // Гомін України. – 1983. – 26 січня. – С. 2.
2. Дужий П. Державницьке трактування справи. – Торонто-Оттава: Альманах „Гомін України”, 1991. – 103 с.
3. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. – Ч. 2. – 393 с.
4. Ідея і чин 30 червня 1941 року // Визвольний шлях. Лондон. – 1966. – Ч. 6. – С. 26-34.
5. Казанівський Б. Шляхом Легенди. – Лондон: „Українська видавнича спілка”, 1975. – 217 с.
6. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 200 с.
7. Кічак І. До історії акта 30 червня 1941 року // Визвольний шлях. Лондон. – 1995. – Ч. 6. – С. 34-40.
8. Косик В. Україна в Другій світовій війні. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 1997. – Т. 1. – 382 с.
9. Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. Збірник документів і матеріалів / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення. Під заг. ред. Я. Дашкевича і В. Кука. Упоряд. О. Дзюбан. – Львів-Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – С. V- XXIII.
10. Лисенко О.Є. Збройна боротьба ОУН(М), ОУН(Б) та Української повстанської армії // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. Кузьмука О.І. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 219-229.
11. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2005. – 496 с.
12. ОУН в світлі постанов, Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р. – Вид. ЗЧ ОУН, 1955. – 156 с. (433)
13. Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940-1942 роках. – К.: КНУ ім. Т.Шевченка, 2004. – 598 с.
14. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
15. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 роках. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
16. Сергійчук В. Відновлення української держави в 1941 році. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 156 с.
17. Станіславів В. Ліс приймає повстанців // Визвольний шлях. – 1956. – № 4. – С. 12-14.
18. Стецько Я. Відновлення Української Держави 30 червня 1941 року. – Мюнхен, 1954. – 465 с.

В статтє на основе документальних изданий рассматривается влияние оккупационной политики гитлеровского режима на стратегические ориентиры украинского националистического движения.

In article at the published sources are examined influence police of occupation Hitlerite regime at strategic orientation Ukrainian nationalists.

Євген Костюк

ДІЯЛЬНІСТЬ РАЦІОНАЛІЗАТОРСЬКИХ ТОВАРИСТВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ УПРОДОВЖ КІНЦЯ 20-х - 30-х рр. ХХ ст.

У статті на основі архівних джерел висвітлюється діяльність раціоналізаторських громадських об'єднань на промислових підприємствах радянської України впродовж розгортання форсованої індустріалізації.

Важливою умовою розвитку економіки сучасної України є забезпечення ефективного функціонування виробництва, приведення його у відповідність зі стандартами провідних країн світу. Розгортання високотехнологічного, наукомісткого виробництва передбачає використання у його функціонуванні принципів раціоналізації. Корисним може бути залучення до налагодження системи раціоналізації виробництва зусиль організованої громадськості. Остання виявляється у цій сфері насамперед у формі різного роду раціоналізаторських товариств. Врахування історичного досвіду діяльності цих громадських об'єднань дасть змогу раціоналізаторам сучасної України з урахуванням удалих кроків і помилок їх попередників поставити раціоналізаторську справу на належний рівень. Формування підвалин розгалуженої системи раціоналізаторських товариств відбувалося упродовж міжвоєнної доби, тому цей період заслуговує на значну увагу при вивченні історії раціоналізаторського руху на українських теренах.

Попри ту важливість, яку мають питання громадського виміру раціоналізації, вони недостатньою мірою привертали увагу дослідників. Окремі аспекти раціоналізаторського руху у радянський час досліджували М.Воскресенська та Л.Новоселов¹, у модерній історичній науці України питань розвитку раціоналізаторського руху торкалися у своїх працях О.М.Мовчан², Д.М.Балан³, Б.Г.Москальов⁴, В.І.Гринчуцький⁵ і С.М.Свистович⁶. Утім, проблеми функціонування раціоналізаторських товариств цими авторами практично не висвітлювалися, що зумовлює потребу в окремому науковому дослідженні.

Метою дослідження є висвітлення діяльності раціоналізаторських товариств на території радянської України упродовж кінця 20-х – 30-х рр. Виходячи з мети, завданнями дослідження є визначення сутності радянської раціоналізації, її основних засад і особливостей її реалізації кожним із раціоналізаторських товариств.

Раціоналізація почала активно розвиватися на промислових підприємствах радянської України у середині 20-х рр. Якщо на початку 20-х рр. основним завданням промислових трестів було налагодження виробництва, то після кризи збуту 1923-24 рр. більше уваги приділяється раціоналізації виробничих і трудових процесів. У період 20-х рр. поняття „раціоналізація виробництва” несло у собі таке змістове навантаження: вдосконалення системи організації та управління виробництвом, раціоналізація виробничих процесів за рахунок застосування нового обладнання, використання досягнень науки та техніки. Особлива увага

© Костюк Євген Сергійович – аспірант кафедри історії та археології
слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

приділялася раціоналізації процесів організації управління та виробництва у межах окремого підприємства⁷.

Наприкінці 20-х рр., коли починає розгортатися форсована індустріалізація, раціоналізація переходить на новий рівень, розвивається інтенсивніше, що зумовлює потребу у появі спеціалізованих громадських об'єднань, провідним завданням яких був розвиток раціоналізації. До числа раціоналізаторських товариств, які функціювали на території радянської України у період кінця 20-х 30-х рр., можна віднести Всеукраїнське товариство раціоналізаторів (ВУТОР), Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва (ВУТОРБ) і Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління (ВУТОРУ).

Наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. активну роль у розгортанні соціалістичної індустріалізації відіграло Всеукраїнське товариство раціоналізаторів, провідним завданням якого було сприяння розвитку народного господарства країни шляхом розгортання раціоналізації виробництва.

Це громадське об'єднання налагоджувало на виробництві процеси раціоналізації постачання сировини та збуту продукції, сприяло оптимізації системи календарного планування у межах цеху та оперативного обліку виробничих процесів, обліку заробітної плати. Активісти товариства сприяли запровадженню на виробництві госпрозрахунку, раціоналізації масових виробничих операцій. Провідну роль у цих процесах відігравали „раціоналізаторські пости”, які упродовж першої половини 30-х рр. створювалися на фабриках і заводах радянської України виробничими осередками ВУТОР⁸.

Всеукраїнське товариство раціоналізаторів на початку 30-х рр. докладало зусиль до справи налагодження процесу раціоналізації обліку робочого часу на виробництві, запровадження госпрозрахунку на фабриках і заводах Української РСР. Також у цей час товариство займалося аналізом факторів зростання продуктивності праці, вивченням причин швидкої втомлюваності робітників і пошуком засобів подолання цього явища. Активісти цього громадського об'єднання вивчали ефективність запровадження на виробництві прогресивно-преміальної системи оплати праці та її поліпшення, боролися з втратами виробництва шляхом розгортання оперативного обліку виробничих простоїв і вивчення їх причин тощо⁹.

Упродовж 30-х рр. силами ВУТОР на теренах радянської України було проведено низку заходів у сфері обліку часу під час виконання виробничих процесів, технічного планування на основі принципів раціоналізації, соціалістичного обліку виробничої діяльності тощо¹⁰. Часто ці заходи узгоджувалися з раціоналізаторськими кампаніями, які проводилися на виробництві силами професійних спілок¹¹. Це громадське об'єднання активніше перевіряло стан розгортання раціоналізації на виробництві, ніж спеціальні інспектори¹².

ВУТОР приділяло значну увагу справі забезпечення дострокового виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства Української СРР. У рамках цього завдання активісти товариства на промислових підприємствах організовували опрацювання та реалізацію зустрічних промфінпланів, займалися вивченням і запровадженням на виробництві методів бригадного госпрозрахунку, сприяли поліпшенню виробничого обліку та планування робіт тощо¹³. З цією метою Всеукраїнське товариство раціоналізаторів упродовж першої половини 30-х рр. на підприємствах УСРР розгорнуло роботу цілої мережі раціоналізаторських бригад¹⁴.

Завдяки зусиллям ВУТОР упродовж 30-х рр. на виробництві було налагоджено облік процесів соціалістичного змагання й ударництва, за підтримки Інституту праці відбувається залучення робітників-ударників до раціоналізаторської роботи¹⁵. Товариство брало участь у розробці методики виробничого госпрозрахунку, методики та техніки обліку соцзмагання. Для опрацювання цих питань активістами Всеукраїнського товариства раціоналізаторів організовувалися спеціальні пленуми та конференції, проводилася консультативна

робота через мережу спеціальних курсів. Завдяки зусиллям цього громадського об'єднання на фабриках і заводах радянської України активно розвивався ударницький рух, спрямований на посилення раціоналізації виробництва, розгорнулося соціалістичне змагання у сфері раціоналізації¹⁶.

Це громадське об'єднання запроваджувало у виробничі процеси „більшовицький госпрозрахунок”. Силами ВУТОР було розгорнуто систему заходів із виконання трудовими колективами підприємств зустрічних промфінпланів, поглиблення госпрозрахунку через оптимізацію обліку виробничих процесів. Товариством на теренах радянської України було налагоджено процес підготовки кадрів фахівців у сфері раціоналізації виробництва¹⁷.

На початку 30-х рр. товариством вживалися заходи щодо посилення плановості у сфері розгортання раціоналізації виробництва, посилення керівництва цим процесом з боку господарських органів. Силами ВТР проводилися масові кампанії – „штурмові місячники раціоналізації”, які були спрямовані на активізацію раціоналізаторського руху на території Української СРР¹⁸. У рамках цих кампаній спільно з Інститутом раціоналізації УРСР на фабриках і заводах розгорнулася мережа раціоналізаторських постів¹⁹. Координація цих робіт здійснювалася профспілковими органами²⁰.

Завдяки зусиллям виробничих осередків ВУТОР питання раціоналізації упродовж першої половини 30-х рр. стали активно висвітлюватися у фабричних і заводських стінних газетах. Силами цього громадського об'єднання було налагоджено видання літератури, яка висвітлювала питання раціоналізації народного господарства, спеціального збірника „Огляд раціоналізації”²¹. Товариство стежило за наявністю у місцевій пресі окремих „сторінок раціоналізації”, сприяло висвітленню у газетах і журналах завдань соціалістичної раціоналізації, перебігу її розгортання на виробництві та участі у цьому процесі самого ВУТОР²².

Членами ВУТОР писалися колективні й індивідуальні наукові праці, у тому числі монографії та брошури, складалася бібліографія літератури з питань раціоналізації, писалися рецензії та критичні замітки, реферати. Активісти товариства брали участь у науково-практичних конференціях, присвячених питанням раціоналізації та планування виробництва, самі проводили спеціальні семінари та лекції, на яких розглядалися питання раціоналізації²³. У рамках науково-дослідної роботи Всеукраїнського товариства раціоналізаторів здійснювалися дослідження у сфері психотехніки та наукової організації праці, визначалися способи застосування цих розробок на виробництві для поліпшення технічних і технологічних процесів²⁴. Реалізуючи свої завдання, Всеукраїнське товариство раціоналізаторів підтримувало зв'язки із закордонними громадськими об'єднаннями, які мали на меті розвиток раціоналізації²⁵.

Справою раціоналізації будівельних робіт опікувалося Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва (ВУТОРБ). Це громадське об'єднання було організоване наприкінці 20-х рр. на правах українського відділення Всесоюзного товариства раціоналізаторів будівництва (ВРБ) із центром у Харкові²⁶.

ВУТОРБ спільно з органами НК РСІ вживало заходів щодо раціоналізації будівельних робіт на теренах радянської України, насамперед – їх технологічного процесу, здешевлення виробництва будівельних матеріалів, спрощення обліку виробничих процесів у будівельній індустрії²⁷. Питання здешевлення житлового будівництва брали під свій контроль профспілки, розглядаючи його як соціально значуще²⁸.

Товариство спрямовувало свої зусилля також на боротьбу із втратами у будівництві, на поліпшення та зменшення вартості будівельних робіт, розробку нових будівельних матеріалів і способів ведення будівельних робіт, їх практичну реалізацію, виявлення раціоналізаторських пропозицій, які дозволяли поліпшити

стан будівельної справи. Силами ВУТОРБ на початку 30-х рр. було налагоджено обмін досвідом раціоналізаторської роботи між трудовими колективами працівників будівельної промисловості Української СРР, вироблено загальні методи планування раціоналізаторської роботи, створено уніфіковану методологічну базу обліку технологічних процесів у будівництві та способів їх оптимізації тощо²⁹.

Також це громадське об'єднання діяло у напрямку розгортання науково-технічної та консультативної роботи серед працівників будівельної індустрії радянської України, звертало свою увагу на підготовку кваліфікованої робочої сили, сприяло розвитку винахідництва у будівельній справі³⁰. У питанні підготовки раціоналізаторських кадрів у сфері будівництва ВУТОРБ отримувало значну допомогу від Всеукраїнського товариства робітників-винахідників (ВУТОРВИН)³¹.

ВУТОРБ упродовж першої половини 30-х рр. налагоджувало ув'язку основних і допоміжних процесів під час виконання будівельних робіт, займалося вивченням питань раціоналізації проектувальних робіт перед початком будівництва, розробляло систему максимального переходу будівельної індустрії на нові, високотехнологічні методи. Це громадське об'єднання займалося вивченням технічних особливостей використання будівельних матеріалів, їх структури, шукало шляхи поліпшення якості цих матеріалів, налагоджувало процес раціонального використання відходів будівництва³². Ці питання узгоджувалися з виробничими нарадами³³ та профспілковими органами³⁴.

Силами цього громадського об'єднання вживалися заходи щодо запровадження плановості у будівельні роботи, вироблення та реалізації нових форм і методів будівництва. Активісти товариства на теренах радянської України упродовж першої половини 30-х рр. розгортали рух за максимальне використання людських і матеріальних ресурсів, за налагодження систематичної механізації будівельних робіт, поліпшення роботи транспорту, задіяного при транспортуванні будівельних матеріалів³⁵.

Силами Всеукраїнського товариства раціоналізаторів будівництва проводилися систематичні огляди раціоналізаторської роботи, організовувалися раціоналізаторські гуртки. Активістами цього громадського об'єднання проводилася роз'яснювальна робота щодо раціоналізації будівельних процесів серед робітників-будівельників і всього робітничого загалу. Виробничими осередками товариства проводився систематичний збір робітничих пропозицій у сфері раціоналізації будівництва. Для ефективнішої організації цього процесу ВУТОРБ створювало спеціальні „темники раціоналізаторських пропозицій”, у яких акцентувалася увага на економії будівельних матеріалів і затрат робочої сили. У контексті збору робітничих пропозицій товариством на місцях проведення будівельних робіт розміщувалися спеціальні „дошки робітничих раціоналізаторських пропозицій”, випускалися картки та листівки з орієнтовними планами подання робітничих пропозицій у сфері раціоналізації будівельних процесів³⁶. Також товариство активно займалося вирішенням проблеми механізації будівельних робіт на теренах радянської України. Для цього місцевими філіями ВУТОРБ скликалися спеціалізовані раціоналізаторські наради³⁷.

Упродовж першої половини 30-х рр. Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва налагоджувало процеси підготовки кадрів раціоналізаторів шляхом організації постійних курсів бригадирів, які спеціалізувалися на нових будівельних матеріалах, розгортання організаційно-технічного забезпечення роботи на великих новобудовах³⁸.

Товариство налагоджувало науково-видавничу та науково-технічну діяльність у сфері раціоналізації роботи будівельної індустрії. Силами цього громадського об'єднання було налагоджено видання технічної літератури, пов'язаної з питаннями розвитку раціоналізації виробництва та будівельної справи. ВУТОРБ брало участь у випуску „Бюлетеня технічно-економічної літератури” – періодичного видання

бібліографічного спрямування³⁹. Статті членів товариства, присвячені питанням раціоналізації будівельної справи, друкувалися у відомому часописі „Шляхи індустріалізації”⁴⁰. Товариством випускалися також різного роду плакати, проспекти та листівки, стінні газети, фотоальбоми тощо. Вони зазвичай мали як інформаційно-технічний, так і агітаційно-пропагандистський характер⁴¹.

Активісти цього товариства вивчали закордонний досвід раціоналізації будівельної справи, відкривали раціоналізаторські гуртки та курси. Члени цього громадського об'єднання влаштовували для робітників-будівельників публічні доповіді, диспути, лекції, демонстрації кінофільмів, „вечори запитань і відповідей”, звіти, присвячені питанням раціоналізації будівництва на теренах радянської України. Силами ВУТОРБ у цей час на території Української СРР було створено мережу бібліотек технічного спрямування, які здебільшого комплектувалися книжками та брошурами з будівельної справи та раціоналізації виробничих процесів, організовано мережу виставок раціоналізації, видання власного часопису „Раціоналізатор” і друк відповідних статей в інших періодичних виданнях⁴². Ця робота координувалася профспілковими органами через виробничі наради, яким були підвітні осередки ВУТОРБ⁴³.

У рамках налагодження процесу технічної освіти на місцях будівництва ВУТОРБ організовувало інсценізовані „суди” над окремими раціоналізаторськими заходами, диспути, проводило екскурсії робітників-будівельників на підприємства⁴⁴. У цій роботі мав проявлятися індивідуальний підхід до раціоналізаторської роботи по окремих трудових колективах на цеховому та бригадному рівнях⁴⁵.

Важливу роль у розгортанні раціоналізаторського руху на підприємствах радянської України наприкінці 20-х – упродовж 30-х рр. відіграло Всеукраїнське науково-технічне товариство раціоналізаторів управління, яке у квітні 1931 р. було перейменоване на Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління (ВУТОРУ). Провідним завданням цього громадського об'єднання було посилення ефективності роботи управлінського апарату господарських органів і промислових підприємств за допомогою раціоналізації⁴⁶.

ВУТОРУ за допомогою органів НК РСІ налагоджувало систему спрощення державного апарату, його здешевлення, піднесення на вищий рівень його технічної бази, займалося опрацюванням питань перебудови роботи управлінського апарату господарських органів на основі принципів раціоналізації, сприяло розвитку винахідництва у сфері раціоналізації техніки управління, налагоджувало зв'язки та обмін досвідом із науково-дослідними та практично-раціоналізаторськими установами СРСР, займалося поширенням серед населення інформації про особливості раціоналізації державного управління⁴⁷. Завдяки зусиллям ВУТОРУ було розроблено систему планування роботи господарського апарату, її стандартизації та спрощення⁴⁸. У цій сфері товариство співпрацювало з фабрично-заводськими комітетами профспілок і видавництвом „Техніка управління”⁴⁹.

Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління встановлювало єдину систему обліку у державному апараті, займалося технічним удосконаленням цієї системи, шукало шляхи оптимізації роботи фінансових апаратів підприємств. Активісти цього громадського об'єднання вживали заходів щодо оздоровлення роботи державного апарату, займалися підготовкою кадрів у сфері раціоналізації державного управління, розповсюджували інформацію щодо раціоналізації управлінських процесів на спеціальних курсах і на загальних зборах раціоналізаторів фабрик і заводів радянської України тощо⁵⁰.

ВУТОРУ у першій половині 30-х рр. організувало на підприємствах УСРР систему робітничого шефства над управлінським апаратом, вело боротьбу із зайвими витратами на його утримання, з бюрократизмом. У цій сфері активістами товариства навіть висувалися зустрічні плани, які мали активізувати відповідну боротьбу з бюрократизмом, що велася НК РСІ⁵¹. Одним із провідних напрямків роботи цього громадського об'єднання було винайдення способів зменшення

видатків на утримання управлінського апарату підприємств і установ⁵². Упродовж першої половини 30-х рр. ВУТОРУ активно розгортає свою діяльність у сфері раціоналізації обліку заробітної плати працівників промислових підприємств радянської України⁵³.

Пропаганду своєї роботи ТРУ вело через свої виробничі осередки та „кутки раціоналізації” у пресі, раціоналізаторські виставки та спеціалізовані технічні консультації, через періодичний орган цього громадського об'єднання – інформаційний бюлетень „Трибуна раціоналізатора управління”, в якому містилися також статті, присвячені окремим методично-технічним аспектам проведення раціоналізації управлінського апарату⁵⁴.

ВУТОРУ організовувало диспути своїх членів, які мали на меті підвищення їх обізнаності з питаннями раціоналізації загалом і раціоналізації управлінського апарату підприємств і господарських установ зокрема. Силами цього громадського об'єднання на підприємствах була створена мережа раціоналізаторських курсів. На них вивчалися питання економічної політики СРСР, теорії раціоналізації народного господарства, порівнювались капіталістична та соціалістична раціоналізація. Також активістами товариства проводилися у робітничому середовищі лекції та семінари, конференції та консультації за окремими напрямками раціоналізації народного господарства. Ці консультації були призначені насамперед для обслуговування учасників раціоналізаторських бригад. ВУТОРУ влаштувало на виробництві упродовж першої половини 30-х рр. мережу раціоналізаторських гуртків, для яких спеціально готувало кадри інструкторів та пропагандистів⁵⁵.

Цим громадським об'єднанням організовувалися бібліотеки, укомплектовані технічною літературою раціоналізаторського спрямування, навіть архіви з матеріалами, присвяченими питанням раціоналізації виробництва й управлінського апарату підприємств та господарських органів. Для робітників, які цікавилися раціоналізацією виробництва, активістами товариства проводилися різного роду екскурсії, організовувалися виставки раціоналізаторських пропозицій⁵⁶.

Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління підвищувало кваліфікацію своїх членів шляхом їх направлення до професійно-технічних училищ, вищих навчальних закладів технічного профілю та на різного роду курси⁵⁷.

У сфері підвищення рівня обізнаності своїх членів із технікою та справою раціоналізації ВУТОРУ співпрацювало з добровільним товариством „Техніка масам” і науково-дослідними інститутами⁵⁸. З ініціативи професійних спілок та під наглядом їх органів проводився обмін досвідом раціоналізаторської роботи між промисловими підприємствами⁵⁹.

Активістами цього громадського об'єднання упродовж першої половини 30-х рр. проводилося вивчення досвіду раціоналізаторської роботи за кордоном, особливо – у Німеччині та США⁶⁰. Увага акцентувалася на досвіді раціоналізації виробництва славнозвісного американського підприємця Г. Форда. Незважаючи на те, що компартійними ідеологами піддавався критиці капіталістичний світогляд цієї видатної особистості, радянські науковці, інженерно-технічні працівники та функціонери господарських органів повсякчас зверталися до здобутків Г. Форда у сфері раціоналізації виробництва, підвищення продуктивності праці та запровадження режиму економії на промислових підприємствах⁶¹. „Найчесніший мультимільйонер” у своїй відомій праці „Моє життя, мої досягнення” визначив раціоналізацію як ключовий чинник розвитку виробництва та економіки країни загалом, виклав основні принципи раціоналізації та шляхи їх практичного застосування на промислових підприємствах⁶².

Дослідивши проблему громадського виміру української раціоналізації, можемо зробити висновок, що у період розгортання форсованої індустріалізації вона найяскравіше проявилася у діяльності раціоналізаторських товариств. З-поміж них одне було загальним – Всеукраїнське товариство раціоналізаторів, а два –

спеціалізованими: Всеукраїнське товариство раціоналізаторів будівництва та Всеукраїнське товариство раціоналізаторів управління. Ці громадські об'єднання спромоглися розробити методичну базу розгортання раціоналізації, визначити основні принципи цього процесу та механізми їх реалізації. За сприяння господарських і профспілкових органів раціоналізаторські товариства розгортали свою діяльність на усіх ділянках виробництва й управлінського апарату промислових підприємств. Особливо варто виділити поширення цими громадськими організаціями технічної освіти, яка була акцентована на питаннях раціоналізації. Підготовка раціоналізаторських кадрів із числа робітників та інженерно-технічних працівників заклала підвалини подальшого розгортання раціоналізаторського руху в українській індустрії, який був позначений зростанням кількості раціоналізаторських товариств. Вважаємо доцільним подальше дослідження окресленої нами проблеми на регіональному рівні.

1. Воскресенская М., Новоселов Л. Производственные совещания – школа управления (1921-1965 гг.) – М.: Издательство ВЦСПС «Профиздат», 1965.

2. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) – К.: Інститут історії України НАН України.

3. Балан Д.М. У роки „великого перелому”. (1929-1941 рр.) // Нариси історії професійних спілок України . –К.: ФПУ, 2002.

4. Москальов Б.Г. Форд і формування радянської моделі технічної модернізації сільського господарства // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 594. – Історія. – Випуск 35. – Харків: НМЦ „СД”, 2003. – С102.

5. Гринчуцький Валерій. Промислові трести України в 20-ті роки. – К.: „Наукова думка”, 1997.

6. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: „Варта”, 2007.

7. Гринчуцький Валерій. Промислові трести України в 20-ті роки. – К.: „Наукова думка”, 1997. – С.116.

8. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.23-28, 37.

9. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.70, 74.

10. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.77, 84, 111.

11. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: „Варта”, 2007. – С.306.

12. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.281. – Арк.21.

13. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.351. – Арк.1-2, 5-6.

14. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.75.

15. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.351. – Арк.11.

16. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.41-47, 53.

17. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.27, 88-94, 102.

18. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.2-4.

19. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.6-7.

20. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. ХХ ст.). – К.: „Варта”, 2007. – С.306.

21. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.1, 41, 53.

22. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.69.

23. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.8, 13, 15, 76.

24. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.351. – Арк.3, 9.

25. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.53.

26. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.3.

27. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.8-9, 25.

28. Андреев А. Профспілки й господарче будівництво. – М. – Харків: Видавництво ЦК Спілки залізничників „Гудок”, 1927. – С.37.

29. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.50, 54, 60.

30. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.188, 206, 208.

31. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.61.

32. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.2, 6, 12-17.

33. Воскресенская М., Новоселов Л. Производственные совещания – школа управления (1921-1965 гг.) – М.: Издательство ВЦСПС «Профиздат», 1965. – С.156.

34. Рабочий класс в управлении государством (1926-1937 гг.) - М.: Издательство «Мысль», 1968. – С.191.

35. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.141. – Арк.1.

36. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.23-25, 57.

37. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.86.

38. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.175.

39. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.16, 24, 95.

40. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.144.

41. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.23.

42. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.1.
 43. Довідник профпрацівника. – Х.: Видавництво ВУРПС „Український робітник”, 1930. – С.54.
 44. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.31, 45.
 45. Справочник профработника. Тарифно-экономические вопросы. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930. – С.160.
 46. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.40.
 47. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.7.
 48. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.2, 10.
 49. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.13, 15.
 50. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.10.
 51. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.51.
 52. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.314. – Арк.27.
 53. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.20.
 54. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.16, 20.
 55. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.5-10, 16, 37, 73.
 56. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.48.
 57. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.140.
 58. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.288. – Арк.37-40.
 59. Справочник профработника. Тарифно-экономические вопросы. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930. – С.160.
 60. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.106.
 61. Москальов Б.Г. Г. Форд і формування радянської моделі технічної моделі модернізації сільського господарства // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 594. – Історія. – Випуск 35. – Харків: НМЦ „СД”, 2003. – С102.
 62. Форд Г. Моя жизнь – мои достижения. – Минск: «Попурри», 2007. – С.100-117.

В статье на основе архивных источников освещается деятельность рационализаторских общественных организаций на промышленных предприятиях советской Украины в период развертывания форсированной индустриализации.

In article at the archives files are examined activity rationalization public associations at industrial concerns Soviet Ukraine at period of forced industrialization.

УДК 3:71 (477.51) «18»

Наталія Потій

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ЗЕМСЬКИХ НАРОДНИХ УЧИЛИЩ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1864-1874 рр.)

Стаття присвячена основним аспектам формування мережі початкових народних училищ у Чернігівській губернії. Особливу увагу звернено на питання кількісного зростання навчальних закладів та фактори, які сприяли чи перешкоджали розвитку освіти. Автор доводить, що чисельність училищ збільшувалась завдяки спільним зусиллям земств, сільських громад та приватних осіб.

Земська реформа 1864 р. стала продовженням реформи зі скасування кріпосного права і рішучим кроком уперед у розвитку господарських та культурних справ на місцевому рівні. Під опікою земських установ опинилися будівництво доріг, медицина, освіта, допомога хворим, бідним та постраждалим від війн тощо. Питання розвитку початкової освіти у земських діячів викликало значний інтерес,

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

незважаючи на те, що ця галузь була віднесена до необов'язкових. Активну боротьбу за поширення початкової освіти серед населення вели повітові та губернське земства Чернігівської губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак практично протягом десятиліття земства вивчали існуючий стан початкової освіти, розробляли основи, на яких мало ґрунтуватись відкриття народних училищ, та здійснювали лише перші кроки у цьому напрямку. Окрім зазначеного, цей період виділяється й законодавчо. Зокрема, Р.Л.Гавриш, з думкою якої ми погоджуємось, визначила тривалість першого етапу з 1865 по 1874 р. на основі ключових законодавчих актів, що регулювали освітню сферу [4, с. 50-51].

Зважаючи на важливість освіти у житті кожної людини, проблема діяльності земських установ у сфері народного просвітництва зайняла чільне місце серед найважливіших тем вивчення ще дореволюційних істориків. Численні праці дослідників накопичили значний фактичний матеріал, на основі якого висвітлювали діяльність земських установ Російської імперії та окремих її регіонів у створенні шкільної мережі, характеризували їх фінансову та господарську діяльність, розглядали питання підготовки учительських кадрів, введення загального початкового навчання тощо.

Однак окремо розвиток земської початкової освіти у Чернігівській губернії досліджувався лише на місцевому рівні. Значну цінність для вивчення особливостей шкільної справи становлять праці М.Ждановича, Г.Мілова, В.Марченка, Є.Шульги, які були опубліковані на сторінках “Земского сборника Черниговской губернии” [13]. Дореволюційні дослідники зібрали численний фактичний матеріал з історії розвитку народної освіти у Чернігівській губернії, приділивши увагу й початковому етапу діяльності земств у справі формування мережі навчальних закладів.

Для радянської історіографії було характерним дослідження діяльності земств, у тому числі й у галузі початкової освіти, на загальноросійському рівні. У зв'язку з тим, що оцінка роботи земських органів самоврядування здійснювалась з класових позицій, автори приходили до хибних висновків щодо значення новостворених органів самоврядування у поширенні початкової освіти серед населення, а тому ці питання потребують переосмислення. Однак слід виділити ґрунтовну працю з історії народного просвітництва В.Борисенка [1], в якій автор всебічно дослідив розвиток початкової освіти в Україні протягом 60-90-х рр. ХІХ ст.

Аналіз сучасної літератури свідчить про те, що питання формування шкільної мережі у перше десятиліття діяльності земських установ Чернігівської губернії поки що достатньо не висвітлене. За роки незалежності України було захищено ряд дисертацій з історії земської освіти в Україні та на Лівобережжі зокрема, в котрих аналізувалися проблеми участі земств у шкільному управлінні, особливості фінансового забезпечення початкових навчальних закладів, навчально-виховна робота земських установ, підготовка учительських кадрів, боротьба за загальне початкове навчання та українську мову викладання тощо [3]. Автори цих дисертаційних робіт більшою чи меншою мірою розглядали питання розвитку початкової освіти у Чернігівській губернії, однак, вивчаючи освітню справу у більшому масштабі, не могли відобразити усі сторони земської діяльності у сфері народного просвітництва в межах окремої губернії, лише поверхово торкаючись тих чи інших аспектів.

Дослідження безпосередньо земської діяльності в освітній сфері протягом 1865-1874 рр. у Чернігівській губернії та окремих її повітах представлені вкрай незначною кількістю робіт, автори яких стисло і лише частково розглядали питання земської початкової освіти у визначені роки [5]. Проте на цей час відсутні роботи, які б всебічно розкривали особливості творення шкільної мережі на початковому етапі діяльності земських установ у Чернігівській губернії. Також немає жодного дослідження, яке б цілісно відобразило усі напрямки діяльності у сфері початкової освіти земських органів самоврядування у визначених територіальних межах.

Метою даної розвідки є з'ясування основних аспектів формування мережі земських народних училищ у Чернігівській губернії у період з 1865 по 1874 рр.

Для реалізації означеної мети слід розглянути початкові заходи земців у вивченні освітньої справи та перші кроки з відкриття нових навчальних закладів, виокремити ряд факторів, які впливали на створення мережі училищ, на основі статистичних даних проаналізувати досягнення повітових земств Чернігівської губернії у сфері початкового навчання.

У Чернігівській губернії земські установи були засновані 1865 р. Протягом 1864-1874 рр. шкільна справа регулювалась у першу чергу Положенням про початкові народні училища 1864 р., яке зберігало усі існуючі види шкіл та надавало право відкриття училищ, турботу про їх господарську частину земським установам [21, с. 39, 42-43].

Повітові земства розпочали свою діяльність в освітній справі із збирання інформації про існуючу шкільну мережу. Зокрема, вже 1865 р. на чергових та надзвичайних земських зборах у Борзнянському, Кролевецькому, Козелецькому, Ніжинському, Стародубському, Новгород-Сіверському, Глухівському [27, с. 15, 58, 108, 168, 202-203, 227, 240-241], Чернігівському, Суразькому [29, с. 35, 49, 15], Остерському [26, с. 2] повітах управам доручалося зібрати відомості про кількість початкових навчальних закладів, учнів та викладачів, стан шкільних приміщень, заробітну платню учителів, способи викладання, про сільські громади, які бажали відкрити нові училища, та громади, що відмовлялися віддавати своїх дітей на навчання, з'ясувати причини негативного ставлення до освіти, а також підготувати ряд пропозицій у розвитку шкільної справи тощо. Інструкція для земської управи Мглинського повіту передбачала пошук коштів для поширення народної освіти [25, с. 3].

Земства повільно розпочинали роботу у відкритті початкових народних училищ, а тому ця справа тривалий час повністю лежала на плечах селян.

На початку своєї діяльності повітові земства зіткнулися з проблемою відсутності досвіду в організації шкільної справи, що призводило до прийняття хибних рішень. Наприклад, у 1866 р. Кролевецька земська управа просила у повітових земських зборів 1000 руб. на відкриття 12 училищ: для оренди приміщень, забезпечення училищ підручниками та виплати заробітної платні учителям [14, с. 2]. Однак за ці обмежені кошти організувати 12 навчальних закладів було неможливо.

З 1866 р. у Чернігівській губернії земські установи розпочали відкриття поодиноких земських навчальних закладів. Зокрема, Мглинські повітові збори на засіданні 16 вересня 1866 р. ухвалили “на первых порах ограничиться открытием 6 народных училищ, с отпуском на каждое из них по 150 руб. в год” [6, Арк. 5].

У 1867 р. на повітових земських зборах були прийняті рішення про заснування ряду початкових народних училищ: у Кролевецькому повіті, окрім 4 вже існуючих, було ухвалено відкрити ще чотири; в Остерському повіті – 19. У Глухівському повіті спеціальна комісія запропонувала розділити сільські училища на три розряди, в залежності від кількості жителів у поселеннях. Пропонувалося відкрити 9 шкіл першого розряду (у селах з понад 1000 жителів), 9 – другого розряду (у поселеннях з 500-1000 чол.) та 45 початкових народних училищ третього розряду (у селах з кількістю жителів до 500 чоловік). Проте у першу чергу запропонували відкрити 12 училищ першого розряду, на які було виділено по 130 руб. на кожне, та 18 училищ другого розряду, асигнуючи на кожне по 120 руб. [8, с. 68].

У 1869 р. під опіку земства перейшли 6 шкіл у Мглинському повіті, 21 – Остерському, 10 – Городнянському, 28 – Глухівському, 5 – Чернігівському, 15 – Борзнянському, 12 – Стародубському, 6 – Козелецькому, 2 – Новозибківському [8, с. 70-71]. Отже, з кожним роком повітові земства брали під свою опіку все більшу кількість початкових народних училищ.

Важливу роль у формуванні земської шкільної мережі на цьому етапі відіграло передання в управління новим органам самоврядування згідно з законом від 11

лютого 1867 р. шкiл Мiнiстерства державного майна. Вже впорядкованi школи допомогли земцям зорiєнтуватись у тонкоцях освiтньої справи та поставили перед земськими установами чiткi завдання: зберегти iснуючi навчальнi заклади i вiдкривати новi. Однак слiд наголосити, що училищ iз власними примiщеннями було вкрай мало, а тому вони не могли стати для земств суттєвою опорою у справi поширення народної освiти.

Губернська управа, з'ясовуючи за допомогою мирових посередникiв та повітових земських управ результати своєї дiяльностi, у 1869 р. зiбрала вiдомостi про чисельностi початкових навчальних закладiв. Але чiтких однозначних пiдрахункiв кiлькостi училищ не було. Зокрема, згiдно з даними О.Русова, якi вiн подає у другому томi "Описания Черниговской губернии" (а згодом iх повторює i В.Марченко), у 14 повітах (окрiм Нiжинського, який частково фiнансував 12 сiльських шкiл [24, с. 45], та 13 волостей Городнянського, Глухiвського i Остерського повітiв) дiяли 53 початковi народнi училища, а також 7 мiнiстерських, 334 (за даними, якi наводить В.Й.Борисенко, – 482 [1, с. 35], вiдповiдно до матерiалiв доповiдi Чернiгiвської губернської земської управи губернським зборам 1869 р. з освiтнiх питань – 329 [7, с. 31]) церковнопарафiяльних, 154 (за даними вже згаданої доповiдi губернським зборам 1869 р.– 159 [7, с. 31]) приватних та громадських шкiл, що в сукупностi становили 548 початкових навчальних закладiв [23, с. 69; 14, с. 77]. У школах навчалось 10850 учнiв. Отже, навчалось лише 1,02% вiд усього населення 14 повітiв. Iз 1000 чоловiк грамотними був лише 21 [7, с. 31]. Проте цей показник зменшився б на 2/3, якщо такими називати не лише тих, то знав механiзм читання та письма, але й розумiв прочитане. Вiдсоток освiчених буде ще нижчим, якщо прийняти до вiдома, що до грамотних були зарахованi учнi шкiл, а у числi початкових навчальних закладiв вказанi й церковнопарафiяльнi, якi iснували, здебiльшого, лише на паперi [10, с. 139].

За iншими вiдомостями, якi О.Русов взяв з працi В.Хижнякова "Народное образование в Черниговской губернии", надрукованої у журналі "Русская мысль" у 1897 р., 1869 р. у Чернiгiвській губернiї дiяло 61 початкове народне училище, 77 мiнiстерських, 366 церковнопарафiяльних та 170 шкiл грамоти. Загалом – 604 училища. Лише у земських освiтнiх закладах навчалось 9300 учнiв (8600 хлопчикiв i 700 дiвчаток) [23, с. 94].

Автор значної за обсягом статтi, присвяченої розвитку початкової освiти у Чернiгiвській губернiї, М.Жданович наводить свої данi про чисельностi навчальних закладiв: 323 церковнопарафiяльнi школи з 4702 учнями, 52 земськi училища, в яких навчалось 2002 учнi, 130 приватних з 2111 учнями, 18 громадських, у котрих отримували початкову освiту 698 дiтей, 2 школи вiдомства державного майна (101 учень) та 5 шкiл Мiнiстерства народної освiти (400 чол.) [8, с. 71].

Отже, вiдомостi про кiлькостi початкових навчальних закладiв у Чернiгiвській губернiї вкрай суперечливi, часто неповнi, що свiдчить про вiдсутностi чiткої системи пiдрахункiв та непростiйностi роботи училищ.

У той же час варто вiдмiтити, що перед введенням земських установ (1864 р.) у Чернiгiвській губернiї нараховувалось 848 церковнопарафiяльних шкiл, 6 – вiдкритих тимчасово зобов'язаними селянами та 64 школи Мiнiстерства державного майна. Отже, усього народних шкiл налiчувалось 918 [12, с. VII].

На 1867-1868 рр. у Чернiгiвській губернiї дiяли 24 парафiяльних училища, 1 приватне, прирiвняне до парафiяльних, 64 школи, розмiщених у поселеннях колишнiх державних селян, 581 школа грамоти та 765 церковнопарафiяльних шкiл. Загалом iснувало 1411 сiльських початкових навчальних закладiв, в яких навчалось 23198 учнiв [28, Арк. 2 зв.]. Наведене число шкiл грамоти та церковнопарафiяльних шкiл як у 1864 р., так i у 1867-1868 рр. викликає сумнiв i є неточним через подвiйну-потрiйну систему пiдрахунку початкових навчальних закладiв та iснування значної кiлькостi навчальних закладiв лише у звiтах священникiв.

Однак, порiвнюючи цi вiдомостi з даними 1869 р., бачимо, що, незважаючи на

передачу 64 шкіл Міністерства державного майна повітовим земствам Чернігівської губернії, чисельність земських училищ була меншою. Причину ми вбачаємо в тому, що після їх передачі земства не відразу почали асигнувати кошти на їх утримання, а тому частина шкіл припинила своє існування. Це доводить приклад Монастирищенського сільського парафіяльного училища, для якого відношенням від 26 лютого 1870 р. волосне правління прохало у Ніжинської земської повітової управи асигнувати кошти на витрати училища за 1867-1870 рр. на навчальні посібники, опалення, наймання приміщення, сторожа, ремонт будівлі, лагодження старих і придбання нових меблів. На усі попередні звернення відповіді та грошей від управи не надходило [18, Арк. 7-7 зв., 10].

Також значно зменшилась кількість церковнопарафіяльних шкіл, що, на нашу думку, зумовлено їх чіткішим підрахунком і неможливістю конкурувати із земськими училищами. Крім того, церковнопарафіяльні школи не мали ґрунтовної організації, через що вони часто закривались (брак приміщень, наставників, для яких викладання у школі було б головним завданням, та постійного джерела фінансування). Зокрема, у Ніжинському повіті 1868 р. церковнопарафіяльні школи не отримували взагалі певної фінансової допомоги, тому існували або на папері, або за ініціативи наставників. Учителі отримували від батьків учнів плату переважно продуктами [24, с. 41]. У Новгород-Сіверському повіті 1869 р. громади виділяли кошти лише на опалення [8, с. 72].

Принагідно зазначити, що повітові земства Чернігівської губернії працювали на своїй території автономно. Тому освітня справа у кожному із повітів розвивалася по-різному та мала свої особливості залежно від фінансових можливостей, складу гласних тощо.

Відкриттю і правильній організації початкових народних училищ сприяла розробка інструкцій для керівництва навчальними закладами. Вони призначалися повітовій земській управі, членам училищної ради, а також учителям і попечителям училищ. Інструкції склали Борзнянське (1871 р.) і Ніжинське повітове земство (1872 р.). Сосницьке земство до 1871 р. обмежувалося субсидіюванням 66 церковнопарафіяльних шкіл. Земські діячі повіту відмовлялись відкривати початкові народні училища, посилаючись на тяжке економічне становище населення та відсутність достатнього вивчення цього питання. Тому чітка програма щодо відкриття та діяльності училищ, розроблена Борзнянським повітовим земством, стала орієнтиром для розвитку освітньої справи у Сосницькому повіті, і того ж 1871 р. було відкрито перші 4 училища [20, с.14-15].

У деяких повітах заснування початкових народних училищ тривалий час було випадковим явищем, не мало чіткої організації роботи у цьому напрямку. Так, Чернігівське повітове земство лише з 1874 р. при відкритті училища взяло на себе обов'язок оплати праці учителям (200 руб. – учителю та 30-50 руб. – законовчителю) та забезпечення початкових училищ навчальними посібниками за умови надання сільськими громадами приміщення і утримання його. Цим рішенням повітове земство заклало стабільну основу для відкриття училищ у майбутньому. Як наслідок, чисельність земських початкових навчальних закладів у 1874 р. зростає з 5 до 11 [22, с. 103]. Отже, чіткі правила щодо організації училищ та забезпечення постійного фінансування стали одним з важливих факторів розвитку шкільної справи.

Певну роль у відкритті початкових народних училищ відігравали приватні особи, які купували приміщення і жертвували чималі кошти. Наприкінці першого етапу діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері початкової освіти у кожному повіті діяли училища, засновані приватними особами. Земства надавали фінансову підтримку особам, які ініціювали відкриття навчального закладу. Так, 1872 р. на засіданні Новозибківської повітової училищної ради була прочитана доповідь управи про облаштування у с. Карповичах однокласного народного училища. Купець Аврам Каганов надавав для нього приміщення та зобов'язався виділяти на утримання школи 100 руб. щорічно. Сільська громада повинна була

турбуватися про ремонт, освітлення, опалення і наймання сторожа. Земські збори, у свою чергу, асигнували кошти на утримання учителя та придбання підручників для училища [2, с. 74-75].

Формування шкільної мережі залежало від ряду факторів. Через те, що освітня справа була віднесена до необов'язкового напрямку діяльності земських установ, вона була поставлена у пряму залежність від бажання земців працювати на розвиток цієї справи. Як зазначає Є.Звягінцев, протягом тривалого часу, аж до початку 70-х рр., земські діячі розглядали сільську школу не як свою земську установу, а лише як об'єкт деякого заохочення. Земство вважало, що турбота про школи – це прямий обов'язок самих батьків учнів і сільських громад. Пройшли десятки років, коли серед земських діячів сформувалась інша точка зору, згідно з якою школа – це суспільно-необхідна справа [11, с. 6]. Подібне ставлення до початкової освіти на перших порах було характерним й для частини земців Чернігівської губернії.

У визначений період діяльності земських установ у сфері народної освіти на відкриття початкових навчальних закладів поступово почали асигнувати кошти лише повітові земства. Вони йшли, у першу чергу, на оплату праці учителям, підручники та навчальні посібники, шкільне приладдя. Губернське земство опікувалося загальним розвитком освітньої справи. Міністерство народної освіти не брало на себе жодних зобов'язань у фінансуванні народних училищ. Отже, формування шкільної мережі цілком залежало від заможності окремого повіту та рішень повітових зборів щодо виділення грошей на початкову освіту.

Заснування початкових народних училищ зумовлювалося бажанням сільських громад мати школу та спроможністю їх надати приміщення і меблі для школи й учителя, а також практично в усіх повітах забезпечити опалення, освітлення, виплатити заробітну платню сторожу. Повітові управи відкривали школи лише після того, як пересвідчувалися, що навчальний заклад відповідає усім вимогам. Крім того, земства відмовлялися надавати грошову допомогу при будівництві приміщень, якщо громада не пред'являла для узгодження з нею плану і кошторису будівлі, як це сталося у 1872 р. при будівництві початкового народного училища у с.Монастирище Ніжинського повіту [19, Арк.2-2 зв.].

Така система відкриття початкових народних училищ призводила до їх частого закриття: коли земства вимагали відремонтувати чи придбати приміщення, яке б відповідало мінімальним санітарним вимогам, а селяни відмовлялись, приймалося рішення про припинення навчального процесу. Зокрема, подібна ситуація склалася 1872 р. у с.Волосківці і м.Холми Сосницького повіту, коли на вимоги земської управи побудувати приміщення для початкових народних училищ, сільська громада першого населеного пункту не лише відмовилась від будівництва нового, але й ремонту існуючого. Жителі м.Холми надали сиру, темну, з прогнилого підлогою будівлю. Тому управа не могла дозволити діяльність училищ у таких приміщеннях і перевела навчальні заклади у села Наумівку і Стольне [15, с. 61]. Однак, якщо для громади школа ставала нагальною потребою, то через 2-3 роки селяни забезпечували необхідні умови для її відкриття.

Формування шкільної мережі перебувало у прямій залежності від наявності підготовлених учителів. Як наслідок, відкриття початкових народних училищ іноді відкладалося через відсутність учителів або узгоджувалося з випуском студентів учительських семінарій. Іноді навчальні заклади закривалися через полишення учителем своєї роботи і неможливості знайти заміну.

Слід указати на крайню бідність населення Чернігівської губернії. Значна частина селян не віддавали дітей до школи через те, що не могла придбати для них одяг та взуття. До того ж діти шкільного віку активно залучалися до праці у господарстві.

Суттєвою перешкодою у розвитку шкільної мережі була недовіра та байдужість селян до освіти, що були сформовані попередньою епохою, коли школи не користувалися популярністю через низьку якість знань, які вони давали, їх

необлаштованість у матеріальному плані, застосування фізичних покарань тощо. Поширеним був погляд на школу як розкіш, без якої селянин може й обійтись. Як наслідок, громади не бажали виділяти кошти на організацію початкового народного училища та віддавати дітей на навчання. Зокрема, у Мглинському повіті 1866 р. було заплановано відкрити 6 початкових народних училищ, однак училища не були відкриті, а наступного року повітові збори прийняли рішення про припинення асигнування коштів на освітню справу. Голова Мглинської повітової земської управи пояснював це рішення байдужістю сільського населення [25, с. 4].

Земці були вимушені протягом багатьох років проводити активну просвітницьку діяльність серед селян щодо корисності освіти не лише в культурному і моральному плані, але й економічному.

Чернігівська губерньська управа, намагаючись прослідкувати наслідки діяльності земських установ у сфері народної освіти, у квітні 1875 р. розіслала у повіти бланки з проханням заповнити їх даними про діючі школи. Повітові управи мали зібрати відомості про те, хто утримує школу (міністерство, земство, приватний власник чи громада), обсяг фінансування, інформацію про учителів, учнів, їх відсоткове відношення до загальної кількості дітей шкільного віку та усього населення повіту, наявні в початкових навчальних закладах підручники, посібники, тривалість навчання на тиждень та рік, стан приміщень училищ тощо. Відомості надали лише 13 повітів, на основі яких була складена таблиця:

Таблиця №1.

Кількість шкіл та учнів у 1874 р. [16, с. 68-69, 73]

Повіти	К-сть шкіл	К-сть учнів		Число випускників на 1874 р.	% випускників до заг. числа учнів	% учнів до заг. числа дітей шк. віку		% учнів до заг. числа жителів повіту	
		Хл.	Д.			Хл.	Д.	Хл.	Д.
1. Борзнянський	18	1172	83	46	3,8	27,7	1,8	2,4	0,16
2. Городнянський	6	327	19	3	0,1	23,2	1,5	–	–
3. Глухівський	28	1610	81	195	11,4			–	–
4. Козелецький	18	1014	43	23	2,3	29,4	1,1	2,5	0,1
5. Конопотський	11	815	20	19	2,5	20,4	0,4	1,8	0,04
6. Кролевецький	14	832	40	30	3,7	23,8	1,0	2,1	0,09
7. Мглинський	3	208	1	–	0	5,0	0	0,5	0
8. Новозибківський	8	474	27	5	5,4	10,6	0,6	1,0	0,05
9. Ніжинський	16	900	56	15	1,6			–	–
10. Остерський	4	79	8	–	0	5,8	0,5	0,5	0,04
11. Стародубський	15	618	36	34	5,6	19,0	1,0	1,6	0,09
12. Суразький	3	142	3	20	18	3,5	0	0,3	0
13. Чернігівський	7	308	29	8	2,6	9,0	0,7	0,7	0,06

Загалом на кінець першого етапу діяльності земських установ у сфері початкової освіти (1874 р.) діяло 165 земських народних училищ [12, с. IX], а також 172 церковнопарафіяльні школи (2597 учнів) [17, с. 78].

Отже, на першому етапі діяльності земських установ у Чернігівській губернії

наявне число шкіл охоплювало лише незначну кількість дітей шкільного віку. Жіноча освіта мала другорядне значення, про що свідчить мізерний відсоток серед учнів дівчаток, які мали змогу навчатися. Дані таблиці свідчать й про незначну кількість учнів, які отримували свідоцтво про закінчення початкового народного училища. Також уже на цьому етапі проявилась нерівномірність діяльності земських установ щодо розвитку шкільництва. Значна кількість навчальних закладів була відкрита у Глухівському, Борзнянському, Козелецькому та Ніжинському повітах. Особливо відзначимо Борзнянське і Ніжинське повітові земства, які, за словами М.Ждановича, досягнули блискучих успіхів у справі поширення початкової освіти [9, с. 82, 89]. Особливо низькими показниками у справі відкриття початкових народних училищ вирізнялись повітові земства на півночі Чернігівської губернії, а саме Суразький та Мглинський повіти через бідність цих територій і доволі пасивне ставлення до освітніх справ як населення, так і земців.

Таким чином, перший етап діяльності земських установ у сфері початкової освіти полягав у ознайомленні зі справою, становленні інтересу земців до розвитку початкової освіти, визначенні та розподіленні обов'язків у справі відкриття початкових народних училищ між сільськими громадами і повітовими земствами. На формування шкільної мережі впливав ряд факторів: особисте ставлення земських діячів до поширення знань серед сільського населення, фінансові можливості того чи іншого повіту, відсутність підтримки з боку Міністерства народної освіти та губерньського земства, бідність селянських мас, їх байдужість до освіти тощо. Однак спільними зусиллями повітових земств і сільських громад число початкових народних училищ невинно зростало, даючи можливість усе більшій кількості дітей отримувати знання.

1. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1980. – 155 с.

2. Вопросы об устройстве народных школ, продовольствии, и друг. в Новозыбковском Уездном Земском Собрании. (Извлечено из журналов заседаний очередного Новозыбковского Земского Собрания 1872 г.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1872. - №11. – С. 74-76.

3. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Гуз А. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 183 с.; Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002. – 184 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.

4. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 1998 р. – 196 с.

5. Горобець С. Земські школи Чернігівського району. 1868-1918. – Книга 1. 1868-1880. – Чернігів, 2005. – 91 с.; Кухарук О. Народна освіта на Чернігівщині в 60-70-ті рр. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. Випуск II. – Чернігів, 1993. – С. 38-42; Студьонова Л. Чернігівське повітове земство. Сторінки історії. – Ніжин, 2003. – 88 с.

6. Державний архів Чернігівської області. – Ф.140. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

7. Доклад Черниговской губернской земской управы губернскому собранию 1869 г. по вопросу о народном образовании. – Чернигов, 1869. – 161 с.

8. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №4. – С. 50-74.

9. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. -№6. – С. 82-112.

10. Журналы заседаний Очередного Черниговского Губернского Земского собрания 1869 года // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. - №7. – С. 1-171.

11. Звягинцев Е. Полвека земской деятельности по народному образованию. – М., 1918. – 256 с.

12. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии / Составлены делопроизводителем Черниговской дирекции Т.Н.Голиком с введением и под редакцией директора нар. уч. Черниговской губернии В.И.Дилекторского. – Чернигов, 1913. – 67 с.

13. Марченко В. Начальное народное образование в Черниговской губернии // Земский

сборник Черниговской губернии. – 1903. - № 7. – С. 74-106; Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №4. – С. 50-74, №5. – С. 59-85, №6. – С. 82-112, №11-12. – С. 88-107, 1907. - №8. – С. 63-98; Шульга Е. К вопросу о росте земской школы в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. - №9. – С. 193-237; Милов Г. К 50-летию учреждения земства // Черниговская земская неделя. – 1914. - №2. – С. 2-5, №3. – С. 1-4.

14. Милов Г. К 50-летию учреждения земства. (Продолжение) // Черниговская земская неделя. – 1914. - №3. – С. 1-4.

15. Народное образование в Сосницком уезде. (Из отчёта Сосницкой Земской Управы за 1872-73 гг.) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1873. - №9. – С.55-64.

16. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. - №9-10. – С.32-75.

17. Народное образование в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. –1876. - №5-8. – С. 59-79.

18. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.342. – Оп. - 1. Спр. 122. – Арк. 7-7 зв., 10-10 зв.

19. Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області. – Ф.342. – Оп. - 1. Спр. – 302 а. – Арк. 2-2зв.

20. Отчёт Сосницкого уездного земства по народному образованию за 1908 год. – Сосница, 1909. – 111 с.

21. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1864. - №8. – С. 39-47.

22. Приложение №25-й. В Черниговское Уездное Очередное Земское Собрание Доклад Управы по вопросу о народных школах и дальнейшем их развитии // Журналы Черниговского уездного земского собрания 1886-1887 года. – Чернигов, 1888.– 234 с.

23. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Т. II. – Чернигов, 1899. – 327 с.

24. С.П-ва Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник Черниговской губернии. – 1884. - №2. – С. 37-54.

25. Свод постановлений Мглинского земства по народному образованию с 1865 по 1894 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. - №7. – С. 3 – 131.

26. Свод постановлений Остерского земства по народному образованию с 1865 по 1892 год. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. - №4. – С. 1-123.

27. Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 г. – Чернигов, 1865. – 231 с.

28. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф. 707. – Оп. 229. – 1913 р. –Спр. 245. – 88 арк.

29. Чрезвычайные уездные земские собрания Черниговской губернии в 1865 г. – Чернигов, 1866. – 303 с.

Статья посвящена основным аспектам формирования сети начальных народных училищ в Черниговской губернии. Особое внимание обращено на вопросы количественного возрастания учебных учреждений и факторы, которые содействовали или мешали развитию образования. Автор доказывает, что количество училищ увеличивалось благодаря общим усилиям земств, крестьянских обществ и частных лиц.

This article is dedicated to the basic aspects of creating the popular elementary schooling network in the Chernigov Province. The attention is paid to the increase of educational institutions in quality and to the main supporting and restricting factors of popular schooling development. The author grounds that the quantity of schools increased due to the joint efforts by the elected district councils (Zemstva), peasant communities and private individuals.

Олена Терещенко

ДО ПИТАННЯ ПРО ДОШЛЮБНІ СЕКСУАЛЬНІ СТОСУНКИ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

У статті розглядається одне з дискусійних питань вітчизняної історичної науки - морально етичний бік взаємин у середовищі сільської молоді та ставлення громади до дошлюбних сексуальних стосунків. Наголошується, що хоча втрата дівчиною цноти до весілля і осуджувалася, але у повсякденному житті цей факт не був великою рідкістю, про що, зокрема, свідчать і архівні документи. Дівчина також могла приховати втрату нею цноти або покаятися і цим уникнути ганебних санкцій. Досить вільним стосункам у середовищі молоді сприяли і вечорниці.

Питання про морально-етичний бік взаємин у середовищі української сільської молоді протягом різних історичних періодів, і у ХІХ столітті зокрема, досі залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. У багатьох етнографічних працях, особливо загального характеру, наголошується на високій моральності української молоді і стверджується про неприпустимість будь-яких сексуальних стосунків до шлюбу. Без опори на документальні джерела популяризується думка, що стосунки між парубками і дівчатами навіть під час спільних гулянь були виключно платонічними.

Іншої думки дотримуються українські дослідники, які безпосередньо займаються вивченням становища жінки в українському селі та гендерними проблемами. Зокрема, Марія Маерчик наголошує, що дошлюбні сексуальні стосунки не були такою вже рідкістю в українському селі, особливо під час вечорниць, де хлопці та дівчата залишалися на спільну ночівлю. Аналогічну думку ще у вісімдесятих роках ХХ ст. висловила російська дослідниця Тетяна Бернштам у своїй роботі «Молодєжь в обрядовой жизни русской общины»¹.

Однак слід наголосити, що ступінь свободи у стосунках між молодими людьми напряму залежав від суспільної думки. В різних місцевостях і навіть у різних селах оцінка дошлюбних сексуальних стосунків могла дуже різнитися. Найбільш „демократично” на таке явище дивилися у північних губерніях Російської імперії. Тут шлюбний вік був найвищим² і, як свідчать записи етнографів, не було дивиною, коли дівчина виходила заміж вже з дитиною. Це навіть могло бути своєрідною перевагою, адже означало, що дружина здатна до народження здорових дітей³. На нашу думку, у такому явищі простежуються яскраві пережитки дохристиянського світогляду.

У цій статті ми, спираючись на дані етнографічних, фольклорних джерел та документальні матеріали Державного архіву Чернігівської області, спробуємо проаналізувати, чи були поширені в середовищі сільської молоді дошлюбні сексуальні стосунки, а також визначити ставлення громади до такого явища.

Перш за все слід наголосити, що головним місцем неформального спілкування парубків та дівчат були традиційні молодіжні зібрання – вечорниці, досвітки,

© Терещенко Олена Анатоліївна – магістр історії, пошукувач кафедри всевітньої історії ЧДПУ.

вулиця тощо. Етнографи зазначають, що навіть найсуворіші батьки не могли заборонити своїм дітям відвідувати вечорниці, адже це був звичай, усталений віками. В Україні дітвара починали відвідувати вечорниці з 13 – 15 років і саме тут отримували перший досвід інтимного спілкування із протилежною статтю⁴.

Питання про ступінь сексуальної свободи на вечорницях обговорювалося як українськими, так і російськими етнографами починаючи з XIX століття. Факт спільної ночівлі дівчат та парубків під час цих гулянь не відкидав ніхто, однак далі думки розходилися. Деякі дослідники зазначали, що „до гріха не доходило”, тобто все обмежувалося максимум пестощами та поцілунками. Такої думки, зокрема дотримувалася російська дослідниця М. Громико⁵. Деякі дослідники XIX ст. писали, що на вечорницях не допускали інтимних стосунків⁶, хлопці і дівчата нібито просто поруч лежали.

Натомість Марія Маєрчик у своїй статті про дошлюбні сексуальні стосунки в українській традиції наголошує, що спільне спання парубків та дівчат на вечорницях було далеко не таким безневинним. Дослідниця пише, попри численні твердження, що молоді люди тільки поряд лежать, джерела свідчать про інше. Очевидно, фізичне зближення зазвичай відбувалося після більш тривалих взаємин хлопця і дівчини. Авторка цитує етнографічні записи XIX ст., у яких так описується інтимна близькість хлопця і дівчини: „Користуючись поміченою прив'язаністю дівчини, парубок добивається ще більшого зближення, відчуває її груди і статевий орган і нарешті „полое”: так називається особливий спосіб статевого акту без позбавлення невинності”. На Київщині такий дошлюбний секс називався „притула”. Дослідниця наводить таку цитату із праці Марка Грушевського: „Він вилазить на неї і стулюють тоді вони животи з животами і дужче б що робили, та й те, й друге, бояться слави... більш нічого і не роблять, а тіко граються, усе він здержується, щоб не пробить таки...” Загалом, пише Марко Грушевський, дівчата не відмовляли парубкам у „притулі”⁷.

Про досить вільну поведінку молоді під час вечорниць пишуть і російські етнографи. Зокрема, Т.А. Бернштам наводить приклади таких стосунків, коли пари після загального гуляння десь усамітнюються. Таке спостерігалось в Орловській, Калузькій, Рязанській та інших губерніях⁸.

Російський дослідник Юрій Семенов, описуючи пережитки первісних обрядів у селянському середовищі у XIX столітті, звертає увагу на так звані „гаски”. Молодь на вечорницях гасила світло і, як згадують деякі інформанти, „починався свальний гріх”. Деякі історики пишуть, що подібне явище з'являється лише наприкінці XIX ст. під впливом міської культури, яка, мовляв, розбещувала селянське середовище. На протигагу їм, Ю.Семенов зазначає, що гаски носять сліди архаїчних обрядів і виникли вони значно раніше XIX ст., навпаки, у XIX ст. цей звичай уже поступово зникав⁹.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що хоча інтимні стосунки і мали місце, однак і парубок, і дівчина намагалися бути обережними, бо втрату цноти, якщо після цих „ігор” вона все-таки відбувалася, ще можна було якось приховати, а народити до шлюбу в українському селі вважалося великою ганьбою для дівчини та її родини.

Тепер розглянемо питання про втрату дівчиною цноти до весілля. Дослідники, які відкидають можливість дошлюбних сексуальних стосунків в українському селі, згадують так званий обряд „комори”. Він проводився під час першої шлюбної ночі і мав перевірити, чи зберегла дівчина цноту до весілля. Однак і тут є певні нюанси. На початку сімдесятих років XIX століття А.Ф. Кістяківський, уродженець Чернігівщини, зазначав, що цей обряд відноситься „к обычаям ныне исчезнувшим”, тож можемо припустити, що його побутування тут уже в середині XIX століття перестало бути таким розповсюдженим¹⁰. Також етнографи зазначають, що дівчина могла уникнути ганьби, знаючи, що втратила цноту. Для цього вона мала зізнатися в цьому та попросити пробачення у всіх присутніх. Якщо під час комори виявлялося, що дівчина не зберегла цноти, її вину міг взяти на себе наречений¹¹.

Очевидно, таке відбувалося, якщо саме він схилив дівчину до втрати цнотливості. І в першому, і в другому випадках весілля й далі відбувалося за тим же сценарієм, ніби наречена була незайманою. Також не можна відкидати і можливості того, що дівчині вдавалося схитрувати під час обряду і приховати те, що вона вже не є незайманою. Про це, зокрема, говорять і російські етнографи ¹².

Однак, якщо втрата дівчиною цноти все-таки виявлялася саме під час весілля, то це тягнуло за собою досить жорстокі санкції. Наречений мав право побити наречену нагайкою, крім того, родичів молодої, і особливо батька і матір, прилюдно ганьбили. За описом цього обряду в Чернігівській губернії матері нареченої надягали на шию хомут. Також батькам молодої підносили тараню ¹³. Взагалі, родичі та гості з боку нареченої намагалися швидше залишити весілля, бо гості нареченого влаштовували їм всілякі капості, наприклад, вимашували дьогтем вози ¹⁴.

Аналогічна ситуація існувала й у центральних російських губерніях. У Воронежській губернії ще у 80-і роки XIX ст. існував звичай „піднімати молодих” після першої шлюбної ночі. Молода в одній сорочці вставала з ліжка, аби привітати свекруху та рідню нареченого ¹⁵. Однак дослідники зауважують, що у промислових районах такі звичаї зникають, і незайманість нареченої не є обов'язковою.

Зауважимо також, що сам обряд „комори” по всій Україні і зокрема на Чернігівщині супроводжувався досить відвертими піснями еротичного змісту. Звичайно, вони були різними, в залежності від того, чи була наречена „чесною” чи ні, але сексуальний підтекст був досить яскравим. Наприклад, у Сосницькому повіті, вклавши молодих у коморі, співали таке:

*Рак по бережку лазе,
Щуку-рибоньку разе:
„Моя щученько, моя рибонько!
Розстав ніжки,
Як коза ріжки” ¹⁶...*

Наречений, яка втратила цноту до весілля, свахи співали:

*Їли кашу круп'яну,
Взяли дівку подрану.
Їли кашу не впрілу,
Взяли дівку не цілу... ¹⁷*

Крім того, слід також зазначити, якщо наречена виявлялася незайманою, то її сорочку із відповідними доказами демонстрували гостям і вішали у хаті на найпомітнішому місці. А інколи гості з цією сорочкою, співаючи, бігають по хаті і навіть їздять по селу. Етнографи XIX століття називали ці витівки „безобразними оргіями” ¹⁸.

В описаних вище весільних обрядах яскраво проявляється подвійна мораль, яка панувала в традиційній українській культурі по відношенню до сексуальних стосунків. З одного боку, наречену засуджували за втрату цноти, а з іншого, влаштовували відверто непристойні забави, прославляючи її невинність. Крім того, традиції спільного спання хлопців та дівчат залишали небагато надії, що дошлюбні взаємини будців цілком безневинними. Також слід зауважити, що збереження невинності хлопцем хоча і передбачалося в ідеалі, але ніяк не могло бути перевірене. Етнографи зазначають, що більше половини парубків в українських селах не зберігали невинності до весілля ¹⁹.

Для порівняння наведемо загальну статистику справ про перелюб по Російській імперії у 1850 році, врахувавши гендерний аспект. Ці дані у своїй статті наводить американський дослідник Грегорі Фріз, користуючись матеріалами духовних консисторій. Усього таких справ було розглянуто 346, що становило 41% усіх справ, що проходили по духовному відомству ²⁰. При цьому у 281 справі відповідачами виступали жінки і лише у 65 чоловіки ²¹.

Звертаючись до документальних матеріалів, зазначимо, що в досліджуваному питанні ми спиралися на документи фонду Чернігівської палати кримінального

суду Чернігівської губернії²², однак зауважимо, що окремо взяті судові матеріали все-таки не можуть дати повної картини. Адже до суду справа потрапляла зазвичай лише тоді, коли дівчина народжувала позашлюбну дитину, а найчастіше, коли намагалася її вбити. За період 30-х – 50-х років XIX ст. у фонді відклалося 19 справ, які стосуються незаконного співмешкання і перелюбу, 16 із них – про вбивство позашлюбних дітей. У 8 випадках у вбивстві новонароджених звинувачувалися саме незаміжні дівчата. Прослідкуємо деякі особливості. У більшості випадків дівчата мали вік за 20 років²³, лише в одній справі – 19 років²⁴. За українськими традиціями, вони вже перейшли граничну межу шлюбного віку і ризикували залишитися старими дівами (шлюбний вік в Україні 16-18 років)²⁵. Тож можемо припустити, що в такій ситуації легше було маніпулювати ними, обіцяючи одружитися. Тим більше, що в одному з випадків дівчина прямо заявляє, що звабник обіцяв взяти її заміж²⁶. Також зазначимо, що більшість цих дівчат проживали з батьками, у цілком благополучних родинах, а за свідченнями односельців, були „поведінки гарної”. Тобто якби, втративши цноту, вони не завагітніли, сільська громада не вважала б їхню поведінку аморальною, бо довести факт втрати цноти та дізнатися межі близькості хлопця та дівчини не завжди було можливо.

За даними статистики, вже на 90-і роки XIX століття кількість незаконних дітей у Чернігівській губернії нараховувала 2,07%. У цей же період у Воронежській, Орловській та Тульській губерніях цей відсоток становив 1,02; 1,31 та 1,30 відповідно²⁷. В цілому по Російській імперії це були відносно невеликі показники, особливо у порівнянні із промисловими губерніями, а також північним регіоном. Однак дослідники зауважують, що в XIX столітті кількість незаконнонароджених значно збільшилася, якщо у XVIII ст. категорією ризику були переважно солдатки, то у XIX ст. до неї належали вже й інші категорії сільського населення²⁸.

Втім, питання про кількість серед матерів незаконних дітей саме незаміжніх дівчат наразі є досить складним і потребує окремого дослідження по кожному окремо взятому регіону і навіть населеному пункту. Наприклад, у селі Ново-Животинне Воронежської губернії позашлюбні діти становили лише 0,63%²⁹, тоді як в цілому по губернії кількість незаконнонароджених була 1,02%.

Публічність міжособистісних стосунків сільського населення загалом і в середовищі молоді зокрема зумовлювала досить суворий контроль за ними з боку громади. Дослідники сходяться на думці, що у ставленні громади до дошлюбного сексу існувала подвійна мораль. З одного боку, всі знали про досить вільні стосунки під час вечорниць і не засуджували їх, бо так робилося віками. З іншого, дівчина, яка не змогла зберегти цноти, все ж таки засуджувалася, якщо цей її гріх ставав відомим громаді. Особливо жорсткими могли бути санкції в разі народження позашлюбної дитини. Втім, як правило, вступаючи з парубком у статево близькість, дівчина все-таки розраховувала на майбутній шлюб. Про це свідчать і записи етнографів. Так, О.П. Семенова-Тянь-Шанська зазначала, що зваблення дівчини хлопцем найчастіше відбувається саме з обіцянками майбутнього шлюбу³⁰.

Слід також наголосити, що, наприклад, в Суразькому повіті Чернігівської губернії (там проживали здебільшого етнічні білоруси та росіяни) втрата дівчиною цноти не вважалася перепоною до весілля. До втрати незайманості ставилися цілком ліберально³¹. Оксана Кісь пише про те, що на Поліссі і Полтавщині ставлення до дівчини-покритки було лояльнішим, ніж у Західній Україні. Вона не виключалася із життя громади, хоч і відносилася до маргінальних категорій. Наприклад, таких, як солдатки чи старі діви³².

Однак, можемо припустити, що серед незаміжніх дівчат своєю категорією ризику ставали ті, які уже вийшли за межі шлюбного віку. Перспектива залишитися старими дівами могла штовхнути їх на необдумані кроки. Адже ставлення громади до дівчини, яка не вийшла заміж, також було досить настороженим, а подекуди і негативним.

Етнографічні та документальні матеріали доводять наявність дошлюбних

сексуальних стосунків у середовищі сільської молоді. Їхня розповсюдженість могла залежати від суспільної думки даного регіону та віку молодих людей. Щодо релігійності, яка, на думку деяких істориків, мала б стримувати статеві потяги молоді, то можемо припустити, що деякі еротичні ігри, та ж сама „притула”, розглядалися як неповноцінний статевий акт, і відповідно гріх в уявленні молодих людей був значно меншим. На вечорницях, і особливо під час різноманітних гулянь, наприклад, на Масляну, розігрувалися безліч ігор відверто еротичного змісту. Наявність в українській традиції чималого корпусу сороміцьких пісень, багато з яких були в тому числі невід’ємною складовою весільних і передвесільних обрядів³³, теж дозволяє припустити, що сексуальна тема в народній культурі не була табуованою. Втім, зауважимо, що перш за все це стосується певних різновидів святкової культури. Бо у повсякденному житті та на людях спілкування молоді все ж таки трималося у суворох моральних рамках. Вечорниці теж виступали певним різновидом святкової культури і саме тому поведінка під час цих зібрань відрізнялася від усталених моральних норм.

1. Бернштам Т.А. Молодёжь в обрядовой жизни русской общины XIX – нач. XX в. – Л., 1988. – С. 243.
2. Там само. – С. 47.
3. Там само. – С. 51.
4. Кись О. Гендерные особенности брачного выбор в украинском селе кон. XIX – нач. XX вв. // http://linguistics.kava.kiev.ua/publications/2005/04/23/gendernye_osobennost_46.html
5. Громько М. Традиционные нормы поведения и формы общения русских крестьян XIX в. – М., 1986.
6. Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки // „А се грехи злые, смертные...”. Русская семейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX – нач. XX века. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 244.
7. Марія Маєрчик „Як яка дівчина з хлопцем не спить, то вона й не дівчина зовсім” (секс до шлюбу в українській традиції): до постановки проблеми // <http://abyss111.livejournal.com/3431.html#cutid1>
8. Бернштам Т.А. Вказ. твір. – С. 243.
9. Семёнов Ю. Пережитки первобытных форм отношений полов в обычаях русских крестьян XIX – нач. XX в. // Этнографическое обозрение – 1996. - №1. – С. 32 – 48.
10. Кистьяковский А.Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа // „А се грехи злые, смертные...” – С. 43.
11. Там само. - С. 59.
12. Семёнова-Тянь-Шанская О.П. Жизнь „Ивана” // «А се грехи злые, смертные...” . – Кн. 1. – С. 694.
13. Кистьяковский А.Ф. Вказ. твір. – С. 61.
14. Там само. – С. 67.
15. Безгин В. Добрачные и внебрачные отношения в крестьянской среде второй половины XIX века // <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender0.bezgin>
16. Кистьяковский А.Ф. Вказ. твір. – С. 62.
17. Там само – С. 60.
18. Там само. – С. 63.
19. Безгин В. Добрачные и внебрачные отношения в крестьянской среде второй половины XIX века // <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender0.bezgin>
20. Gregory L. Freeze. The Wages of Sin (the decline of Public Penance in Imperial Russia) // Seeking God. The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine and Georgia. – Ed. S.K. Betalden. De Kalb. – 1993. – P. 61.
21. Там само. – С. 65.
22. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп. 1.
23. ДАЧО. – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп. 1. – Спр. 137, 343, 344, 460, 771, 921.
24. ДАЧО. – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп. 1. – Спр. 878 „Дело об умерщвлении незаконного ребёнка крестьянкой с. Авдеевки Сосницкого уезда Зиновий Корнеевковой (крепостной)”.
25. Бернштам Т.А. Молодёжь в обрядовой жизни русской общины XIX – нач. XX вв. – Л., 1988. - С. 47.
26. ДАЧО. – Черниговская палата уголовного суда Черниговской губернии. – Ф. 242. – Оп.

1. – Спр. 137 „Дело о незаконном сожителстве казённой крестьянки Дарьи Носовцовой с Брянових Кустичь Стародубского уезда с казённым крестьянином Мязкиним и умерщвление его ребѣнка”. – Арк. 2.

27 Незаконные рождения // Брокгауз Ф., Евфрон И.А. Энциклопедический словарь// <http://be.sci-lib.com/article071095.html>

28. Шербинин П. Плод страсти роковой// «Родина». – 2003. – № 8//www.istrodina.com.

29. Безгин В. Добрачные и внебрачные отношения в крестьянской среде второй половины XIX века// <http://www.tambovdem.ru/theses.php?id=gender0.bezgin>

30. Семёнова-Тянь-Шанская О.П. Вказ. твір. – С. 681.

31. Семёнов Ю. Вказ. твір. – С.32 – 48.

32. Кісь О. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2001. – С.110.

33. Бандурка. Українські соромицькі пісні. – К., 2001.

В статье рассмотрен один из дискуссионных вопросов отечественной исторической науки - морально-этическая сторона взаимоотношений в среде сельской молодёжи и отношение общины к добрачным сексуальным связям. Обращается внимание, что, хотя утрата девушки девственности до свадьбы и осуждалась, но в повседневной жизни такие факты не были редкостью. Об этом свидетельствуют и архивные документы. Девушка могла скрыть утрату девственности до свадьбы или же, публично покавшись, избежать позорных санкций. Формированию достаточно свободных отношений в среде молодёжи благоприятствовали и вечерницы.

The article deals with rather discussion question of Ukrainian history - the moral aspect of the relationship among the youth in Ukrainian village. Also we examine the attitude of the community to the premarrital sexual contacts. While the loss of the girl's virginity before the wedding consider to be immoral, in everyday life such cases were not rare. The archive documents prove these facts. The girl could also hide the loss of her virginity or, through the public confession, avoid the punishment. The vechornitsy (traditional youth meeting) formed rather free relations among the youth.

УДК 061.22: 37(09): 502.2

Алла Осовик

ВНЕСОК ВІДОМОГО ПРИРОДОДОСЛІДНИКА А.Л. АНДРЖІЙОВСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ В НІЖИНСЬКОМУ ЛІЦЕЇ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА

У статті проаналізовано основні аспекти педагогічної та наукової діяльності відомого природодослідника А.Л. Андржійовського на посаді виконуючого обов'язки професора природничих наук в Ніжинському лицей князя Безбородька.

Питання відкриття вищих навчальних закладів в Україні наполегливо і всебічно обговорювалося у період Гетьманщини, а особливо в середині XVIII ст.

© Осовик Алла Петрівна – асистент кафедри екології та техногенної безпеки Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, аспірант кафедри історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Впровадження царським урядом на початку XIX ст. нової політики в галузі освіти сприяло відкриттю у 1820 р. у Ніжині Гімназії вищих наук князя Безбородька. Проіснував даний навчальний заклад до 1832 р. Після закриття у 1832 р. Ніжинської гімназії вищих наук на її базі був заснований Фізико-математичний ліцей – вищий загальноосвітній заклад [16].

Предмети природничого циклу в Ніжинському фізико-математичному ліцеї читав для студентів до 1837 р. професор Гімназії вищих наук М.Ф. Соловйов. У 1839 р. зайняти його кафедру було запропоновано Антону Лук'яновичу Андржійовському, який працював до цього року в Київському університеті Святого Володимира. Як відомо, саме цього року було придушене польське повстання, і царський уряд навіть закриття на рік цей навчальний заклад. Деяких викладачів та студентів польського походження перемістили до інших вузів, а багато з них отримали і відставку. Приводом для звільнення А.Л. Андржійовського було інкриміноване йому переховування у своєму домі шпигуна Й. Гордона. Все ж, враховуючи досвід викладацької роботи і вагомі наукові заслуги, навесні 1839 р. його з дозволу міністра освіти переводять спочатку тимчасово, а згодом постійно на посаду виконуючого обов'язки професора природничих наук у м. Ніжин, що на Чернігівщині [3, 5, 16].

У зв'язку з цим попечитель Київського навчального округу надіслав 24 квітня 1839 р. до ліцею офіційне повідомлення, яке прибуло до місця призначення вже 30 квітня. У ньому говорилося, що правління імператорського університету імені Св. Володимира має за честь повідомити керівництву ліцею той факт, що міністр освіти призначив ад'ютанта цього університету А.Л. Андржійовського виконуючим обов'язки професора природничих наук саме в їхній навчальний заклад [7, 14].

До нового місця роботи А.Л. Андржійовський прибув без запізнь і приступив, відповідно, до виконання своїх нових обов'язків.

В «Именных списках преподавателей и чиновников лицея за 1840 гражданский год» стосовно викладача природничої історії було зазначено, що ним є виконуючий обов'язки професора, надвірний радник Антоній Андржійовський. Родом він з Волинської губернії Ровенського повіту, дворянського походження, 55 років, римсько-католицького віросповідання. Має сім'ю. На даній посаді перебуває з 1 травня 1839 р. Навчався у Волинській гімназії. Вченого ступеня не має (не кандидат, не магістр). Власні наукові праці для заняття відповідної посади не надавав. Має річний оклад в сумі 750 срібних зі штатної суми ліцею, державною квартирою не користується і квартирних грошей не бере. З останнього пункту даного запису видно, що А.Л. Андржійовський забезпечував свою сім'ю житлом за власні кошти [5, 6].

Однак уже через два тижні з початку виконання своїх обов'язків на новопризначеній посаді А.Л. Андржійовський звертається до керівництва навчального закладу, а саме директора ліцею князя Безбородька, колезьного радника Христіана Адольфовича Екеблада з письмовим проханням, в якому просить останнього зробити розпорядження про повернення відповідної суми коштів, яка була витрачена ним на переїзд з Києва до м. Ніжина [7].

Оскільки А.Л. Андржійовський прибув до Ніжинського ліцею кн. Безбородька уже наприкінці навчального року, то в нього виникла прекрасна нагода весь літній період присвятити себе заняттю, якому він надавав перевагу серед інших природничих досліджень, а саме ботанічним екскурсіям. Весь літній час до початку нового навчального року вчений-природодослідник екскурсав, збираючи відповідний природничий матеріал в околицях міста. Також він займається впорядкуванням власної гербарної колекції, яку згодом передасть до гербарію університету Св. Володимира в Києві [15].

На початку вересня 1839 р. А.Л. Андржійовський разом з усіма іншими наставниками ліцею кн. Безбородька був запрошений директором Х.А. Екебладом на педагогічну раду з нагоди початку нового навчального року. Оскільки А.Л. Андржійовського прийняли в ліцей на посаду виконуючого обов'язки

професора природничих наук, то йому, відповідно, було доручено викладати для студентів у новому 1839-1840 навчальному році природничі науки, а саме зоологію, ботаніку та мінералогію.

Спираючись на багатий досвід А.Л. Андржійовського в галузі природознавства, керівництво ліцею доручає йому також завідування кабінетом природничої історії.

Ще перед початком нового навчального року директор дав офіційне розпорядження професору Скальському передати керівництво кабінетом на законних засадах А.Л. Андржійовському, а останньому прийняти його в своє завідування.

Згідно з архівними матеріалами, до безпосереднього керівництва кабінетом природничої історії в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька А.Л. Андржійовський приступає вже на початку того ж 1839-1840 навчального року, прийнявши у своє розпорядження колекції 682 видів мінералів в кількості 1086 екземплярів, 30 видів ракоподібних, 250 видів комах, 53 видів птахів та 4 видів ссавців.

За час керівництва А.Л. Андржійовського природничим музеєм уже протягом 1840 р. склад його колекції суттєво збагатився. Студент ліцею Ф. Ковалевський пожертвував музею 800 екземплярів комах, зібраних в околицях м. Ніжина, в досить гарному стані. Полковник Наливайко поповнив колекцію музею 13 екземплярами сибірських мінералів. Серед цих зразків були досить цікаві мінерали: 2 екземпляри найбагатшої срібної руди, 1 екземпляр так званого уваровіту, 1 екземпляр найкращого малахіту та 1 екземпляр блакитного смугастого халцедону [7, 15].

Взагалі, за часів керування А.Л. Андржійовським природничим музеєм склад його колекції весь час поповнювався, і вона, завдяки професійній та добросовісній роботі останнього, була у задовільному стані.

До викладацької діяльності виконуючий обов'язки професора А.Л. Андржійовський приступив безпосередньо восени 1839 р. Згідно з даними «Годового отчета лицея ...» за 1839-1840 рр. він читав лекції з натуральної історії для студентів II та III курсів. Програма натуральної історії включала в себе по 3 години на тиждень зоології, ботаніки та мінералогії.

Зоологія викладалася А.Л. Андржійовським «по руководству Кювиера и Броньяра с нужными пополнениями их из Вирея, Милоне, Эдварса и Бори-Сен-Венсана». Студенти опанували органологію тварин та часткову історію класів і родин.

У порівнянні з попереднім роком змін у способі викладання не зроблено ніяких. Це можна пояснити, мабуть, тим, що в 1839 р. міністр народної освіти граф С.С. Уваров випустив циркуляр, у якому вимагав викладання предметів вести в дусі православ'я, самодержавства й народності.

Після вивчення кожної важливої теми викладачем обов'язково проводилися для студентів «репетиції», тобто консультаційні заняття, на яких вони мали можливість глибше засвоїти матеріал нової теми. Студентам не задавалися теми для творів [10].

В архівних матеріалах навчальної частини Ніжинського ліцею кн. Безбородька серед складених викладачами питань по предметах на 1839-1840 н. р. питання по зоології, підготовлені виконуючим обов'язки професора А.Л. Андржійовським для студентів III курсу, мають такий перелік: 1. Визначення тварини, відмінність її від рослини, визначення і значення зоології. 2. Про органи живлення. 3. Про органи дихання. 4. Про органи кровообігу. 5. Про народження взагалі. 6. Про органи вільного руху (пересування). 7. Загальне поняття про почуття, мозок та нерви. 8. Про органи дотику, смаку, слуху та нюху. 9. Про органи зору. 10. Системи Аристотеля і Ліннея. 11. Система Кюв'є. 12. Про розумові здібності. 13. Про людину в просторі і відмінності її від інших тварин. 14. Про вік людини. 15. Про племена людського роду. 16. Про ссавців взагалі і їх поділ. 17. Про птахів взагалі і їх поділ. 18. Про плазунів взагалі і їх поділ. 19. Риби взагалі і їх поділ. 20. Про молюски і їх поділ. 21. Суглобні тварини взагалі і їх поділ. 21. Комахи. 22. Павукоподібні і

ракоподібні. 23. Про інфузорії і глисти. 24. Акімфи і поліпи.

У грудні 1839 р. А.Л. Андржійовський подав до навчальної частини ліцею огляд своїх лекцій по зоології, за якими він викладав дану дисципліну для студентів III курсу. Зміст згаданих лекцій був такого характеру: після визначення зоології показано відмінності тварин від рослин і відмінності рослинного життя від тваринного по органах травлення, дихання, кровообігу, родовідтворення, довільного пресування та чуття. Пояснені були системи тваринного царства Аристотеля, Ліннея і Кюв'є. За нарисом особливостей, згідно з якими ссавці відрізняються від інших тварин, пройдені були системи Ліннея, Блюменбаха, Кюв'є. В кінці був розглянутий людський рід та його відмінності від інших тварин, вік, межі життя, племена та види людського роду за спостереженнями Блюменбаха, Вірея і Борі-Сен-Венсана.

У своєму конспекті «по предмету Естественных наук» на наступний 1840-1841 академічний рік А.Л. Андржійовський щодо викладання зоології зазначав: викладання велося за системою Кюв'єра. Після викладення загальних понять про зоологію, пояснюється органологія тварин, далі подається порівняльна характеристика різних систем та робиться, відповідно, перехід до класів тварин, по можливості докладно подається опис їх історії. Викладання проводиться по півтори години двічі на тиждень, керуючись також науковими роботами Едвардса і Горбнінова.

Архівні матеріали містять і перелік питань, за якими виконуючий обов'язки професора А.Л. Андржійовський планував вивчення зоології в 1840-1841 навчальному році. Зміст цього переліку був таким: 1. Визначення і поділ зоології; відмінності тварин і рослинних організмів та життя рослинного від тваринного. Органи травлення та його процеси. 2. Органи дихання. 3. Органи і процеси кровообігу. 4. Про народження взагалі та статеві органи. 5. Органи життя тварин, м'язи та поняття про них. 6. Скелет, поділ його та голова. 7. Тулуб та кінцівки. 8. Органи чуття, мозок та нерви. 9. Загальне поняття про відчуття та дотик. 10. Смак та нюх. 11. Слух. 12. Зір. 13. Вплив чуттів на життя, розвиток духовних здібностей. 14. Потреба приведення тварин у відповідний порядок та об'єднання їх у природні групи. 15. Система Аристотеля і Ліннея. 16. Система Кюв'є. 17. Про тварин ссавців. 18. Поділ ссавців за Ліннеєм і Блюменбахом. 19. Поділ ссавців за Кюв'є. 20. Перший ряд *Viminana*. Людина, її відмінності від інших тварин. 21. Вік людського життя та дитинство. 22. Юність і старість. 23. Види та племена людського роду за Блюменбахом. 24. Види та племена людського роду за Віреем і Борі-Сен-Венсаном [8].

Таким чином, викладання зоології для студентів Ніжинського ліцею кн. Безбородька за часів перебування в ньому виконуючого обов'язки професора природничих наук А.Л. Андржійовського велося відповідно до стану розвитку даної дисципліни в Росії. Студенти вивчали ознаки відмінності тваринних організмів від рослинних, будову, ріст та розвиток тварин, їх класифікацію на такому рівні, на якому вони вже були відомі на той час науковцям. При цьому викладач давав їм можливість прослідкувати історію розвитку зоологічної науки в поглядах відомих учених з даного питання. Спочатку студенти знайомилися з поглядами давньогрецького філософа і вченого-енциклопедиста Аристотеля, який вперше створив природну класифікацію тварин, розділивши їх на тих, що мають кров і безкровних, та Ліннея, який встановив ієрархію одиниць систематики, розділивши за нею тваринний світ на 6 класів. З точки зору сучасної науки, ліннеївська система тварин була штучною, але в ній до класу ссавців була включена людина. Далі студенти мали можливість вивчити погляди Ж. Кюв'є на розвиток та систематику тваринного світу, в основу якої він поклав будову нервової системи. Ж. Кюв'є встановив принцип «кореляції органів», заклавши цим самим фундамент під еволюційну теорію, але його метафізичний підхід не дозволив йому встановити справжню суть кореляційної мінливості, хоча ним була висунута теорія катастроф, якою він пояснював зміну фаун в різні періоди історії Землі [1, 4].

Сам А.Л. Андржійовський був приборчником еволюційної ідеї, яка базувалася на екології та мінливості органічного світу. Підтвердження власних прогресивних поглядів він шукав у своїх чисельних палеонтологічних знахідках [11]. Отже, А.Л. Андржійовський, поряд з багатьма іншими вченими, висловлювався за те, що види змінюються, намагаючись з'ясувати причини цього процесу, а цим самим приблизити формулювання наукової концепції біологічної еволюції, що вдалося зробити Ч. Дарвіну тільки у 1859 р. після виходу у світ його роботи «Походження видів...». Тому на час свого перебування в Ніжинському лицей кн. Безбородька, згідно з указом С.С. Уварова, А.Л. Андржійовський мав можливість викладати зоологію для студентів тільки на тому рівні розвитку, на якому вона офіційно визнавалася на той час у Росії [16].

Ботаніка, що є однією із складових дисциплін природничої історії, згідно з архівним матеріалом, «преподавалась тем же исполняющим должность Профессора Андржеевским ... по руководству Де Кандоля и Ришара». Вивчалися органологія рослин, системи Ліннея, Жюсьє та Де Кандоля. Змін у способі викладання, в порівнянні з попереднім навчальним роком, не зроблено ніяких. Після кожної важливої теми для студентів проводилися «репетиції». Тобто завдяки професійній і наполегливій роботі викладача студенти мали можливість поглибити свої знання з кожної нової теми також і по ботаніці. Теми для творів студентам не задавалися.

З матеріалів «Годового отчета лицея ...» за 1839-1840 рр. видно, що А.Л. Андржійовський, крім лекцій з ботаніки, проводив для студентів і практичні заняття з цієї дисципліни – «упражнявсь с учащимися в определении (determinatio) ... растений», оскільки відомо, що саме флористичні дослідження були його улюбленою справою, якій він надавав перевагу серед інших складових природничої історії.

В огляді своїх лекцій з ботаніки Антоній Андржійовський вказував, що вивчення ботаніки в першому семестрі 1839-1840 академічного року для II і III курсів відбувалося в такому порядку: встановивши відмінності оточуючих нас предметів за зовнішнім виглядом і будовою, було розглянуто поділ тіл на органічні та неорганічні. Далі подавалася характеристика даних тіл і виведення з цього відмінностей між рослинами і тваринами. Потім описувалися рослини та наука про них з її межами. Далі вивчалися органи рослин і сама квітка та її частини. Після цього наводився поділ рослин за системою Ліннея [10].

Для вивчення ботаніки студентами лицей кн. Безбородька в першому півріччі 1839-1840 навчального року А.Л. Андржійовський склав та подав до навчальної частини такий перелік питань: 1. Погляд на природу, відмінності оточуючих нас предметів та поділ за цими відмінностями природних тіл. 2. Відмінності природних тіл за їх буттям, а саме органічних від неорганічних. 3. Функції органічного життя: запліднення, погляди про нього та теорії, відхилення від нормальної форми і відмінності певного виду. 4. Живлення, ріст, сила наростання. 5. Відпочинок, розмноження і смерть. 6. Відмінності рослинних організмів від тварин, поділ всіх органічних тіл на царства. 7. Що таке рослина та чим вона відрізняється від мінералів та тварин. 8. Як називається наука про рослини, визначення її та розділи. 9. Які науки є допоміжними для ботаніки та користь їй від них. 10. Поділ рослин за їх можливостями до життя. 11. Квітка, її частини та різноманітні зміни. 12. Чашечка та її форми. 13. Віночок, його частини та види. 14. Правильні та неправильні види віночка. 15. Тичинки та їх частини. 16. Маточка, її частини. 17. Що таке плід та як вони поділяються за Де Кандолем. 18. *Fructus pseudospermi: caryopsis, achenium, utriculus, samara*. 19. *Fructus gynobasici et succulenti: drupa, nucubanium, pomum, pepo, hesperidium, bacca*. 20. *Fructus capsularis, folliculus, legumen, siligua, comentum, cancella*. 21. *Fructus multiphici et agregati*. 22. За якими ознаками Лінней прийшов до поділу рослин на класи в своїй системі. 23. На чому базував Лінней поділ класів на порядки [8].

Проаналізувавши структуру викладання А.Л. Андржійовським ботаніки в

Ніжинському лицей кн. Безбородька, можна сказати, що вона була подібною до структури вивчення зоології під його керівництвом. Спочатку розглядалися відмінності оточуючих предметів між собою та відмінності рослинних організмів від тварин, а потім детально описувалася зовнішня будова рослинного організму та його окремих органів. Систематику рослинного світу викладач подавав студентам на основі загальноприйнятої на той час природної системи рослин, яка була розроблена Де Кандолем. За цією системою відомий шведський ботанік розділив увесь рослинний світ на 2 групи: судинні (сім'ядольні) та безсудинні (безсім'ядольні). Системі Де Кандоля А.Л. Андржійовський приділяв при викладанні ботаніки велику увагу, оскільки вона була тривалий час досить поширеною серед вчених-ботаніків і саме за нею склалися найвагоміші флористичні праці протягом майже цілого століття [2].

Вивчаючи систематику рослинного світу, студенти мали можливість розглянути також інші системи, які передували природній системі Де Кандоля. Так, досить докладно А.Л. Андржійовський знайомив студентів із системою класифікації рослин, яку розробив шведський природодослідник К. Лінней. Він розділив весь рослинний світ на 24 класи. Такий поділ рослин на групи був штучним і, розуміючи це, К. Лінней збирав необхідний матеріал для створення природної системи, будучи при цьому супротивником історичного розвитку органічного світу. Більшість учнів К. Ліннея та його наступників широко користувалися його системою. Деякі ботаніки намагалися створити природну систему. Побудова першої природної системи рослинного світу – заслуга французького ботаніка Б. Жюсьє. Тому А.Л. Андржійовський окремо зупинявся на цій системі, згідно з якою всі рослинні організми були поділені на 15 класів. Ці класи рослин були ще штучними, але природні родини Б. Жюсьє намітив уже на той час досить вдало [1, 4, 18].

Отже, особливості викладання ботаніки в Ніжинському лицей за часів перебування в ньому на посаді виконуючого обов'язки професора природничих наук А.Л. Андржійовського полягали в тому, що студенти, вивчивши будову рослинного організму та його окремих органів, мали можливість прослідкувати процес розвитку систематики рослинного світу, зупинившись на системах відомих вчених-ботаніків, роботи яких були широко визнані науковою спільнотою.

Наступною дисципліною, що входила до складу предмета природничої історії і яку А.Л. Андржійовському також довелося викладати в Ніжинському лицей, була мінералогія. Архівні дані огляду «лекцій преподаваемых Исправляющим должность Профессора Естественных наук в Лицеи Князя Безбородько...», які були написані ним власноручно, показують, що мінералогія в першому півріччі 1839-1840 академічного року для студентів II та III курсів викладалася у такій послідовності: встановивши значення мінералогії та показавши її поділ, були подані ознаки мінералів і класифікація їх за Вернером та Броньяртом. Частково були розглянуті класи ґрунтів та каменю з їхніми видами і родинами, класи солей і класи горючих тіл за Вернеровою системою, тому що саме за цією системою розміщені мінерали в колекції лицей кн. Безбородька, які показувалися студентам для «упражнения».

Остання фраза говорить про те, що з мінералогії так само, як і з ботаніки А.Л. Андржійовський проводив для студентів не тільки лекційні, а й практичні заняття. На практичних заняттях студенти не лише знайомилися з існуючими в колекції лицей мінералами, а й «упражнялися», тобто намагалися під керівництвом викладача визначати їх [8].

У наступному 1840-1841 академічному році, згідно з конспектом А.Л. Андржійовського, геогнозія для студентів лицей читалася, відповідно, таким чином: після встановлення значення геогнозії описуються види гірськокам'яних порід з приведенням синонімів, далі будуть розглянуті різні системи, а вибравши Броньяртову, за нею пояснюються формації чи пласти оболонки земної кулі, використовуючи при цьому по можливості екземпляри гірськокам'яних порід,

які є в колекції ліцею, та, керуючись статтями професора Ейхвальда, творами Соколова і словником *Dictionnaire geo scienus Naturelies*. Заняття проводилися по півтори години раз на тиждень.

Для студентів, що проходили курс мінералогії, А.Л. Андржійовським був складений та поданий до навчальної частини ліцею перелік питань, якими вони повинні були оволодіти при вивченні даної дисципліни: 1. Поділ природних тіл на царства. Визначення і розділення мінералів. 2. Про будову мінералів. 3. Про чуттєві і механічні ознаки мінералів. 4. Про хімічні і фізичні ознаки мінералів. 5. Системи Вернера і Броньярта. 6. Родина алмазу, циркону. 7. Родина кварцу. 8. Родина глини. 9. Родина магнезії. 10. Родина вапняку. 11. Родина баристу і стронтиту. 12. Про солі. 13. Про горючі тіла. 14. Про метали взагалі та їх поділ. 15. Миш'як, молібден, кобальт. 16. Титан, вісмут, сурма, телурій, нікель. 17. Мідь, свинець, марганець. 18. Цинк, олово, залізо. 19. Ртуть, золото, срібло, платина. 20. Загальні поняття про геогнозію і геологію. Розділення гірськокам'яних порід за системою Броньярта та складні гірськокам'яні породи. 21. Теорія утворення Землі. 22. Періоди утворення Землі за системою Броньярта, 1 і 2 формації. 23. 3, 4, 5 формації. 24. 6, 7, 8 формації. 25, 9 і 10 формації та кристалічний шар [8].

Отже, викладання А.Л. Андржійовським курсу мінералогії для студентів ліцею здійснювалося за схемою, подібною до викладання вищезгаданих предметів з циклу природничої історії. Тобто після вивчення базових понять з мінералогії студенти вивчали системи класифікацій різноманітних зразків порід, які були розроблені відомими вченими та загально визнаними на той час, а саме Броньяртом, Вернером та ін. [1].

Як відомо з біографічних даних, Антон Андржійовський ще молодим хлопцем захоплювався малярством, навчаючись професійно цього ремесла у Юзефа Скорчовського та Юзефа Олешкевича. Юнацьке захоплення сприяло виявленню бажання викладати уроки малювання в ліцеї, навіть знаючи, що за цю роботу він нічого не отримає. Можливість викладати, крім природничої історії, ще й уроки малювання виникла в А.Л. Андржійовського після переведення вчителя малювання Павлова в Київський університет Св. Володимира. Оскільки в ліцеї не залишилося на той час викладача малювання, то попечитель, враховуючи те, що А.Л. Андржійовський мав професійну освіту в даній галузі, дав свою згоду зайняти останньому згадану посаду. 20 жовтня 1839 р. він офіційно повідомив раду ліцею про те, що згоден доручити вести заняття з малювання для студентів виконуючому обов'язки професора А.Л. Андржійовському без оплати [3, 5, 7].

Таким чином, ніжинський період А.Л. Андржійовського був досить насичений педагогічною роботою. Він розробляє курси лекційних занять для студентів з предмета природничої історії, а саме зоології, ботаніки мінералогії та геогнозії. Подает лекційний матеріал студентам за структурою, згідно з якою після вивчення базових понять з певної дисципліни розглядаються різноманітні широкоприйняті на то час науковцями системи класифікацій їхніх об'єктів. Складає переліки необхідних питань, які вони повинні засвоїти при вивченні згаданих дисциплін. Крім лекційних, А.Л. Андржійовський проводить для студентів і практичні заняття, на яких вони не тільки знайомляться з об'єктами вивчення певних дисциплін, а й намагаються під керівництвом досвідченого викладача визначити назви цих об'єктів. Після кожної великої теми з метою глибшого засвоєння нового матеріалу він проводить для студентів консультації. Захоплений педагогічною діяльністю, А.Л. Андржійовський навчає студентів не лише предметів природничої історії, а й на безплатній основі проводить для них заняття з малювання.

Спираючись на той факт, що Фізико-математичний ліцей кн. Безбородька був вищим навчальним закладом, професори, які при ньому працювали, повинні були, крім педагогічної роботи, займатися і науковою діяльністю, а в кінці навчального року звітувати про це перед управлінням навчального округу. Звіти повинні були містити відповіді на такі питання: з ким спілкувався у справах науки, які наукові спостереження робив, що писав, перекладав, опублікував тощо [16]?

Переважа більшість викладачів, які працювали в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька в період з 1839 по 1840 рр., нічого не могли відповісти на поставлені перед ними запитання, що стосувалися їх власної наукової діяльності. Лише професор А.Л. Андржійовський, один з небагатьох викладачів, у 1839 р. доповідав, що контактував з відомим французьким природодослідником Bory de S. – t Vincent, спілкувався з вченими наукових товариств різних регіонів Російської держави. Результатом підтримки цих зв'язків, як видно з його рапортів, котрі містяться в архівних матеріалах, було обрання А.Л. Андржійовського членом-кореспондентом Одеського товариства сільського господарства Південної Росії та членом Французького Зоологічного товариства [13, 16].

За свій дворічний період перебування в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька А.Л. Андржійовський не друкував наукових праць, але як невтомний природодослідник, ботанік він знаходить вільний час для флористичних досліджень околиць Ніжина. Прибувши до міста наприкінці навчального року, він має гарну можливість займатися своєю улюбленою справою – ботанікою. Ймовірно, весь літній період, до початку нового навчального року, він проводить в екскурсіях, збираючи рослини в околицях міста. Цією справою він займався і у вільний від педагогічної роботи час протягом усього 1839-1840 навчального року. Так, у річному звіті ліцею за цей рік зазначено, що А.Л. Андржійовський «в свободное от учения время занимался собирианием растений, особенно злаков и грибов. Из которых заметил более 400 видов грибов и 100 видов злаков» [10].

Після прибуття до Ніжина А.Л. Андржійовський також активно взявся за впорядкування та наукове опрацювання власних гербарних зборів, обмінювався матеріалами з іншими вченими, листувався [15].

Після року наполегливої та кропіткої праці над персональною колекцією гербарію, зібраної ним протягом 30-річної служби під час численних наукових експедицій на Поділля, Полісся, Придніпров'я та Причорномор'я, у травні 1841 р. він надіслав міністру освіти листа, в якому виявив бажання пожертвувати його в один з навчальних закладів за вибором самого міністра. У листі було відмічено, що даний гербарій містить 10000 видів та 30000 екземплярів рослин. Колекцію складають російська флора, рослини європейських Альп, також колекція Вебера, Еклонна, Гукера та ботаніків, які були членами вченої спілки Botanischer Reise Verein. А.Л. Андржійовський не вимагав за цей гербарій ніякої винагороди, крім того, щоб його відправлення в призначене місце та витрати, необхідні на складання і пакування, були зроблені за державний рахунок.

Отримавши листа такого змісту, «Его Высокопревосходительство назначил помянутый гербарий в Университет Св. Владимира» і «предложил сделать распоряжение как определить оной от Андржеевского, так и о доставлении в Киев, с употреблением на то денег из остаточной суммы Университета».

У своєму рапорті до ради університету Св. Володимира А.Л. Андржійовський зазначив, що в каталог, який він склав і додає до пожертвованого ним гербарію, не включені родина *Plumbaginae*, *Fungi* та родина *Umbelliferae*. Представники першої родини не включені тому, що він зобов'язався професору Де Кандолію обробити *statice* для його «*Prodromus vegetabilium*». *Fungi* на той час перебували в професора Черняєва, якому А.Л. Андржійовський передав їх для визначення родів та видів і будуть повернуті йому не раніше березня 1842 р. Третя родина, не вписана в каталог з тієї причини, що ще була у професора В.Г. Бессера разом з його гербарієм, але він обіцяв передати її А.Л. Андржійовському вже наступної весни. Відразу після завершення відповідних робіт по даних родин А.Л. Андржійовський зобов'язувався передати їх разом з доповненнями у раду університету Св. Володимира.

Прийняти під свій контроль пожертвований А.Л. Андржійовським гербарій рада університету запропонувала завідуючому університетським гербарієм – професору ботаніки Р.Е. Траутфеттеру, який повинен був ознайомитися з ним і доповісти про його склад та стан раді університету [11].

Після прийняття під власний контроль пожертвованого А.Л. Андржійовським гербарію, і проглянувши його, професор Р.Е. Траутфеттер у своєму звіті доповів на раді університету, що гербарій складений в основному: 1) із рослин диких, зібраних в західних, південних та трансуральських країнах Російської держави; 2) із рослин садових, зібраних в Кременецькому ботанічному саду. До цих рослин «Русских» і «Садовых», здається, додані співрозмірно в дуже невеликій кількості дикі рослини з інших країн Земної кулі, а саме, з Австрії, Швейцарії і т.д. Екземпляри зазначеного гербарію різної достойності, але в основному задовільної. Більшість рослин цього гербарію в простому пропускному папері і вони розкладені за природною системою. Всі види (*specimens*) і варіації (*varietales*) цього гербарію внесено в особливий список і, крім того, біля кожного виду в самому гербарії кожна етикетка («билетец») з назвою рослини.

Особливим достоїнством цього гербарію слід вважати колекцію рослин з південно-західних губерній Російської держави, оскільки А.Л. Андржійовський певним чином брав участь у складанні В.Г. Бессером списків рослин згаданих губерній, що були видані останнім. Саме рослини з гербарію А.Л. Андржійовського, які він зібрав на територіях різних губерній країни, можуть служити наочним поясненням до виданого В.Г. Бессером списку рослин.

Однак професор Р.Е. Траутфеттер відмічав, що у зазначеному гербарії серед рослин із вказаних місць поширення зустрічаються такі, в яких на етикетках записані тільки їх назви і не вказано де, коли ці рослини були зібрані, хто їх збирав, визначав і т.д. У каталозі тільки деякі з цих рослин мають запис про своє походження.

У гербарії зовсім мало садових рослин, але їх присутність характеризується досить позитивно, оскільки як можна переконаватися, чи ростуть дані рослини в садах, чи ні.

Що стосується визначення рослин згаданого гербарію, то рослини, без сумніву, більшою мірою визначені правильно.

У своєму заключному слові професор Р.Е. Траутфеттер наголосив, що гербарій А.Л. Андржійовського, який він пожертвував Київському університету Св. Володимира, хоч і має недоліки, але є досить важливим придбанням для університетської колекції сухих рослин, а А.Л. Андржійовський заслуговує на подяку університету [11].

Пожертвована А.Л. Андржійовським гербарна колекція в кількості 10000 видів рослин, до якої він додав каталог, де рослини були розміщені за природною системою, поряд з гербарієм оранжерейних і садових рослин Кременецького ліцею, який нараховував 6000 видів, та гербарієм Вільнюської медико-хірургічної академії, складала першооснову гербарію Київського університету. [17].

Згодом ця колекція була долучена до іменних гербаріїв В.Г. Бессера і П.С. Роговича або ж зберігається у гербарії флори України при Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України і є великою науковою та історично цінністю [15].

Ніжинський період досить плідної педагогічної та наукової діяльності А.Л. Андржійовського був недовготривалим. Після майже дворічної роботи в ліцеї кн. Безбородька вчений подає у відставку. Спочатку він оселяється на Житомирщині та згодом переїздить до м. Ставища Київської області, де займається приватною роботою, але не залишає своєї наукової діяльності в галузі флористичних досліджень: вивчає флору околиць містечка, описує види рослин на живому матеріалі, заклавши для цього ботанічний сад аборигенних рослин, працює над складанням «Флори України» тощо [3].

Джерела та література:

1. Бабий Т.П., Коханова Л.Л., Костюк Г.Г., Задорожний А.Г., Матвеев С.А., Погребняк Л.П., Теплицкая Е.В., Труханов В.А. Биологи: Биографический справочник. – К.: Наукова думка, 1984. – 814 с.
2. Базилевская Н.А., Белоконов И.П., Щербакова А.А. Краткая история ботаники. – Москва: Наука, 1968. – 308 с.

3. Барбарич А.І. А. Л. Андрижівський (До 175-річчя від дня народження) // Укр. ботан. журн. – 1961. – Т. XVIII, № 2. – С. 84 – 89.
4. Береговий П.М., Лагутіна М.А. Видатні вітчизняні ботаніки. - 2-ге вид., перероб. і доп. - К.: Радянська школа, 1969. - 222 с.
5. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834 – 1884) / Под ред. В.С. Иконникова. – К.: Типография императорского Университета Св. Владимира, 1884. - 818 с.
6. Відділ Чернігівського обласного архіву в м. Ніжин (далі ВЧОАН). – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 5 – 6. именни списки
7. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 317. – Арк. 1 – 8.
8. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 1 – 25.
9. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 1 – 5.
10. ВЧОАН. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 332. – Арк. 4 – 17.
11. Іванців В.В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в XIX - на початку XX століть: Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.07 / Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва. – К., 2003. – 25 с.
12. Київський міський архів (далі КМА). – Ф. 16. – Оп. 280. – Спр. 120. – Арк. 1 – 10.
13. КМА. – Ф. 16. – Оп. 278. – Спр. 95. – Арк. 1 – 3.
14. КМА. – Ф. 16. – Оп. 278. – Спр. 79. – Арк. 1.
15. Лисенко Г., Шевера М. Натураліст Антон Андрижівський: ніжинський період діяльності // Актуальні питання ботаніки та екології: Збірник матеріалів конференції молодих вчених-ботаніків України (14 – 17 вересня 1999 р. м. Ніжин). – Ніжин: Наука-сервіс, 1999. – С. 13 – 17.
16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. – 420 с.
17. Чопик В.І., М'якушко Т.Я., Соломаха Т.Д. Гербарії. Історія, створення та функціонування. – Київ: Фітосоціоцентр, 1999. – С. 25 – 26.
18. Щербакова А.А. История ботаники в России до 60-х гг. XIX в. (лодарвиновский период). – Новосибирск: Наука, 1979. – 368 с.

В статтє проанализировано главные аспекты педагогической и научной деятельности известного природоисследователя А.Л. Андрижєвского на должности исполняющего обязанности профессора естественных наук в Нежинском лицее князя Безбородько.

The article presents the analysis of scientific and pedagogical researches of a famous naturalist A. L. Andrizhivskiy on the post of professor of science in Nizhin Lyceum of Grand Duke Bezborodko.

УДК 94 (477.51)

Олександр Рахно

ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ М.П.САВИЦЬКИЙ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності голови Чернігівської губернської земської управи у 1906-1914 рр. М.Савицького. Визначено основні віхи життєвого шляху, охарактеризовано його роботу у губернському земстві наприкінці XIX - на початку XX ст. та на керівних посадах в адміністрації губернії в 1918 р.

Микола Петрович Савицький (1867-1941) – визначний громадсько-політичний діяч Чернігівщини зокрема та України в цілому. Втім, його життєвий

© Рахно Олександр Якович – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

шлях, багатогранна діяльність в органах місцевого самоврядування та державних установах ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. В сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про нього практично відсутня¹. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

М.П.Савицький народився 1 червня 1867 р. у с. Ушівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії у дворянській родині. Рід Савицьких нараховує не одне століття. Його представники служили гетьманам І. Мазепі, І. Скоропадському, Д. Апостолу. Батько Миколи – Петро Лукич (1818-1893) після закінчення Ніжинського ліцею князя Безбородька протягом 1838-1843 рр. служив помічником столоначальника Комісаріатської комісії, у 1843-1847 рр. працював у канцелярії Головноуправляючого шляхами сполучення і публічними закладами. Потім повернувся господарювати на Чернігівщину, де володів разом з братом Андрієм чималим родовим маєтком у с. Ушівка Кролевецького повіту (нині – Сумська область) – 1050 десятин землі². В Ушівці вони заснували ще й цукровий та фаянсовий заводи. На останньому з них вироблялося до 10000 штук чайного й столового посуду, що давало братам щорічний прибуток у 1180 крб. сріблом³.

П.Л.Савицький протягом 60-90-х рр. постійно обирався почесним мировим суддею, у 1869-1874 рр. служив мировим посередником, а з 1874 по 1881 рр. був «непременным членом» Кролевецького повітового у селянських справах присутствія. Він також неодноразово обирався кролевецьким повітовим та чернігівським губернським земським гласним⁴. П.Л. Савицький дослужився до чину статського радника і помер 24 червня 1893 р. у с. Ушівка. У родині Петра Лукича та його дружини Людмили Григорівни Радченко, окрім Миколи, були ще сини Ніл (народ. 1860 р.), Андрій (народ. 1874), доньки Ольга (народ. 1862 р.), Олександра (народ. 1869 р.), Софія (народ. 1871 р.) та Марія (народ. 1873 р.)⁵. Усі вони отримали гарну освіту. Після смерті батька у власності М.П.Савицького залишилося 620, а напередодні Першої світової війни 340 десятин землі в селах Ушівка, Подоловому та хуторі Тереховському Кролевецького повіту⁶.

М.П.Савицький у 1884 р. закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, а потім до 1886 р. навчався у 3-ому Олександрівському військовому училищі. Після його закінчення отримав звання підпоручика і 11 серпня 1886 р. був направлений на службу в Бобруйську (Осовецьку) фортечну артилерію. У цій військовій частині він служив учителем навчальної команди, виконував обов'язки діловода суду, а потім із 13 жовтня 1887 р. був прикомандирований до Санкт-Петербурзької кріпосної артилерії для вивчення при столичному гарматному заводі електричних апаратів. Після закінчення навчання, склавши на «відмінно» екзамени, з 19 грудня 1888 р. був відряджений у свою частину в Бобруйськ. Тут він служив на посадах молодших офіцерів до 1892 р. і отримав звання поручика. 8 січня 1892 р. був зарахований у запас польової пішої артилерії по Кролевецькому повіту⁷. 17 березня 1899 р. був звільнений із запасу польової пішої артилерії у відставку у званні штабс-капітана.

Перебуваючи у запасі, він повернувся у родовий маєток у с. Ушівка на Чернігівщині. 1 липня 1894 р. М.П.Савицький одружився з донькою лікаря, колезького радника Уляною Андріївною Ходот (народ. 21 грудня 1866 р.). Дружина здобула освіту в Полтавському інституті шляхетних дівчат і мала у власності 160 дес. землі у с. Подусівка Чернігівського повіту та будинок у м. Чернігові. Подружжя Савицьких мало трьох дітей: Петра (народ. 3 травня 1895 р. – 1968 р.), Юрія (народ. 1 квітня 1898 р.) і Анну (народ. 3 травня 1900 р.), які здобули середню освіту в гімназіях Чернігова⁸. Серед них найбільш відомий Петро Миколайович, який після закінчення Петроградського політехнічного інституту був дипломатом, пізніше – представником адміністрації А.І.Денікіна в Парижі, а з 1921 р. опинився у вигнанні й викладав у навчальних закладах Праги. Він був відомим ученим і поетом, одним з організаторів та ідеологів Євразійського руху.

У Кролевецькому повіті розпочалася цивільна служба й громадська

діяльність М.П. Савицького. У 1892 р. він обирається повітовим і губернським земським гласним, а 19 листопада того ж таки року призначається міністром внутрішніх справ на посаду земського начальника 2-ої дільниці Кролевецького повіту. На цій посаді він прослужив до 19 жовтня 1896 р., коли був звільнений за власним бажанням⁹. На земські посади він обирається постійно в наступні роки XIX – початку XX ст.

1 жовтня 1896 р. Чернігівське губернське дворянське зібрання обрало його на посаду предводителя дворянства Кролевецького повіту, а 3 березня наступного року указом Сенату він був затверджений почесним мировим суддею по Кролевецькому повіту на три роки з 1896 р.

Водночас з цими виборними посадами по Кролевецькому повіту 4 липня 1899 р. указом Сенату він був призначений речичьким повітовим предводителем дворянства й головою Речицьких повітових у селянських справах і з військової повинності присутствій, а наступного року ще й почесним мировим суддею по Речицько-Мозирському округу Могильовської губернії. З 1 жовтня 1901 р. М.П.Савицький згідно з призначенням головував у Речицькому повітовому суді.

За плідну діяльність на цих посадах М.П.Савицький був нагороджений медалями, а 6 грудня 1902 р. – орденом Св. Анни II ступеня.

13 липня 1903 р. він був призначений гомельським повітовим предводителем дворянства, а в жовтні 1904 р. Радою попечительства імператриці Марії Федорівни про сліпих – попечителем Федоро-Ірининської лікарні для лікування хвороб очей у м. Гомелі. На посаді гомельського предводителя дворянства він перебував до 19 травня 1906 р. і був звільнений з неї за власним бажанням¹⁰.

У Чернігівському губернському земському зібранні під час виборів голови Чернігівської губернської земської управи 11 грудня 1906 р. кандидатура М.П. Савицького набрала переважну більшість голосів (31 проти 18), і він очолив губернську управу¹¹. На цю керівну земську посаду він був обраний ще двічі: 11 грудня 1907 р. та 15 грудня 1910 р. і плідно працював на користь місцевого населення.

Будучи губернським гласним, а потім головою губернської земської управи, М.П.Савицький зміг організувати діяльність різних політичних сил, представлених в земстві, у справі покращення життєвого рівня населення. Найбільше уваги він приділяв розвитку медицини, освіти, шляхів сполучення. Відповідно за роки його керівництва значно зросли асигнування на ці галузі діяльності губернського земства. Під час його керівництва управою у 1909-1911 рр. було реконструйовано міст через Десну, за що він отримав подяку від усього земського зібрання.

За плідну роботу по керівництву губернським земством 6 грудня 1909 р. він був нагороджений орденом Св. Володимира IV ступеня, а 27 лютого 1914 р. отримав свідоцтво «на право ношення» золотого знака у пам'ять 50-річчя земських установ¹². 8 січня 1914 р. у складі депутації Чернігівського земства він був на прийомі в імператора Миколи II у зв'язку з п'ятдесятирічним ювілеєм земських установ¹³.

М.П.Савицький керував губернським земством до 1 березня 1914 р., залишивши посаду не з власного бажання. Суть справи полягала в тому, що в губернську земську лікарню постійно направлялися для лікування арештанти з міської в'язниці. Але місцева адміністрація не робила ніяких кроків для того, щоб їх там охороняти і не допускати втеч. 7 березня 1912 р. з лікарні втекли два арештанти, направлені туди на лікування з тюрми. Влада звинуватила у службовій недбалості керівництво земської лікарні (лікарів О.І.Іванова та М.М.Ласкоронську), голову губернської земської управи М.П.Савицького та його заступника Д.Р.Тризна. 28 червня 1913 р. Чернігівське губернське у земських та міських справах присутствіє розглядало цю справу, не дозволивши взяти участь у засіданні представнику губернського земства. Незважаючи на те, що на час втечі М.П.Савицький перебував у відрадженні в Петербурзі, Д.Р.Тризна теж був

відраджений у земських справах у повіті губернії, а персонал лікарні не був озброєний, Присутствіє призначило попереднє слідство по обвинуваченню цих осіб у посадовому злочині й передало справу судовому слідчому¹⁴. До того ж постановою від 15 липня того ж таки року виключило М.П.Савицького та Д.Р.Тризна зі списків осіб, що мають право брати участь у виборах земських гласних¹⁵.

Особи, що перебували під судом та слідством, за тогочасним законодавством не мали права брати участь у виборах на будь-які посади. 20 січня 1914 р. у губернському земському зібранні чергової 49-ої сесії 1913 р., під час виборів голови губернської земської управи, кандидатуру М.П.Савицького підтримали «записками» 45 губернських гласних, але голова зібрання, губернський предводитель дворянства О.К.Рачинський «поставил собрание в известность, что Н.П.Савицкий не имеет права быть избранным. И все отказались от баллотировки»¹⁶. М.П.Савицький і Д.Р.Тризна, а також губернська управа написали не одну скаргу до Сенату про порушення прав керівників та інтересів губернського земства Чернігівським губернським у земських та міських справах присутствієм, але останній не задовольнив їх справедливих вимог¹⁷. Лише 31 січня 1914 р. «Рада міністра внутрішніх справ» згідно з висновками прокурорського нагляду ухвалила рішення: «уголовное преследование дальнейшим производством прекратить... и принятью против Савицкого, Тризна и Ласкоронской меру пресечения – подписку о неотлучке отменить за отсутствием состава преступления»¹⁸.

За цих обставин 1 березня 1914 р. під час виборів голови Чернігівської губернської земської управи М.П.Савицький подякував зібранню за довіру, але від балотування відмовився: «Глубоко тронут и признателен за предложение избрать меня в 4-ый раз председателем управы. Но три арестанта, присланные в земскую больницу для излечения, создали такое положение, при котором лучшим считаю для земства, если я откажусь от баллотировки, хотя этим я прерываю совершенно земскую деятельность, которой, в большей или меньшей степени, посвятил свыше 21 года жизни. При добром вашем отношении ко мне, нелегко, конечно, отказаться от такой работы, которой на государственной и общественной службе пришлось заниматься 28 лет. Но так будет лучше. Еще раз от всей души благодарю и низко кланяюсь, но от баллотировки отказываюсь»¹⁹. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1 березня 1915 р. згідно з пропозицією гласного М.А.Іскрицького зібрання ухвалило рішення видати М.П.Савицькому річний оклад заробітної платні у розмірі 4000 крб. за «корисну земську діяльність»²⁰.

М.П.Савицький обирався губернським гласним та на різні виборні земські посади. Зокрема, 24 травня 1914 р. губернським земським зібранням він був обраний заступником представника губернського земства в Московський порайонний комітет з регулювання масових перевезень вантажів по залізницях²¹. За умов Першої світової війни 3 серпня 1914 р. губернським земським зібранням надзвичайної сесії він був обраний членом губернського комітету з організації допомоги хворим і пораненим воїнам²².

Авторитет у земських колах М.П.Савицький мав високий. Тому 1 вересня 1915 р. у засіданні Чернігівського надзвичайного губернського земського зібрання закритим балотуванням його було обрано членом Державної ради Російської імперії від Чернігівського губернського земства²³. 11 вересня 1915 р. він був призначений чиновником для особливих доручень при «Переселеченском управлении Главного управления землеустройства и земледелия»²⁴. 3 грудня 1915 р. виконував обов'язки «уповноваженого председателя Особого Совещания по продовольственному делу» і за плідну діяльність 1 січня 1916 р. був нагороджений орденом Св. Володимира 3 ступеня²⁵.

Під час Лютневої революції він як член Державної Ради перебував у Петрограді і незабаром повернувся до Чернігова, де продовжував громадську діяльність. 13

березня на засіданні Чернігівського комітету представників громадських організацій, створеного для всебічного сприяння новому уряду у справі охорони спокою і порядку та ліквідації продовольчих труднощів, було заслухано «сообщение о личных впечатлениях бывшего очевидца великих событий в Петрограде, члена Государственного Совета Ник.П.Савицкого»²⁶. 15 березня на засіданні цього комітету його обрали до президіуму, який очолював І.Л.Шраг, одним із заступників голови²⁷. Однак у квітні 1917 р. М.П.Савицький отримав від Тимчасового уряду Росії призначення – «Главначальствующий Архангельска и Беломорского района» і виїхав на нове місце служби²⁸.

Після захоплення влади в Петрограді більшовиками М.П.Савицький повернувся до Чернігова і продовжував тут громадську діяльність. Зокрема, 17 жовтня 1917 р. він був зареєстрований Чернігівською окружною у справах по виборах до Всеросійських установчих зборів комісією у списку №15 «Группы внепартийных общественных деятелей» під №1, вказавши адресу проживання в Чернігові по вул. Мстиславській, буд. 22. До її складу увійшли такі відомі на Чернігівщині діячі, як О.О.Бакуринський, М.В.Висоцький, М.А.Іскрицький, М.М.Могилянський та інші²⁹. Основні ідеї «Групи» викладені у її відозві до населення губернії: «Граждане! Кто стоит за свободу, основанную на порядке; Кто хочет, чтобы трудовому народу было дано все, что не ведет только к общей разрухе, Кто в общественной деятельности ценит опыт и честность, засвидетельствованную делами – голосуйте за список №15 группы «Внепартийных общественных деятелей»³⁰. Однак ця група не отримала необхідної кількості голосів і не пройшла до Всеросійських установчих зборів.

Він активно працював як гласний Чернігівської міської думи. У засіданні думи 15 листопада, під час вирішення питання передачі продовольчої справи від продовольчого комітету міському громадському управлінню, гласний М.П. Савицький брав участь у обговоренні питання, «подробно остановился на истории снабжения армии хлебом за время войны и указывает, что в то время продовольствие удалось наладить в значительной степени потому, что тогдашним уполномоченным была представлена полная свобода деятельности в своем районе... И теперь необходимо к продовольственному делу привлечь людей, и обладающих индивидуальной находчивостью, способностью применения к обстоятельствам и этим людям необходимо представить даже полную свободу действий». На цьому засіданні його разом із товаришем голови Чернігівської міської думи А.В.Верзиловим і гласним Г.С.Зубком обрали на крайовий з'їзд союзу міст, який мав відбутися 19 листопада у Києві³¹.

28 листопада на урочистому зібранні Чернігівської міської думи, присвяченому планованому початку роботи Всеросійських установчих зборів, гласний М.П.Савицький (від позапартійної фракції громадських діячів) виголосив промову, в якій сказав: «Когда мобилизованы штыки и приклады и когда меры Учредительного Собрания проводятся уже без него. Меры эти, не дающие родине дышать, привели уже к продовольственной разрухе и открытию государственных границ. И теперь, как и раньше в 1613 г., можно сказать, что Россию спасет только чудо. Самодержавная власть вела народ не к добру. Она выдвигала бездарных и предателей. Нельзя управлять страной без технических навыков и талантов. Уже в то время можно было предвидеть революцию, которая потом пришла, но наделала много ошибок, так как восторжествовал не принцип устройства государства, а лозунг: «Бери каждый класс, как можно больше!» И поэтому были отмечены даровитые люди, что привело Россию к ужасному положению. Если Учредительное Собрание станет на государственную, а не классовую позицию и, если вокруг него все объединятся с таким же мужеством, с каким миллионы русских граждан погибли на фронте, то Россия будет спасена этим чудом»³². Але чуда не сталося, оскільки більшовики розігнали Всеросійські установчі збори й розпочали насаджувати свою владу не тільки в Росії, а й в Україні. Незабаром більшовицькі війська увійшли у Чернігів.

Під час першого перебування більшовицького загону М.Порядіна (Порадіна) у Чернігові (19 січня – 16 лютого 1918 р.) М.П.Савицький перебував у місті і, напевно, як колишній офіцер-артилерист, брав участь у підготовці збройного виступу проти більшовицької влади, оскільки місцева преса повідомляла: «Еще до ухода большевиков, отдельные организации унесли затворы от большевистских пушек, лишив таким образом большевиков артиллерии. Большевики двинулись на Седнев, но по дороге частью были разоружены и часть обоза отбита. В Седневе они оставили свои автомобили»³³. Вже вночі з 16 на 17 лютого того ж таки року він брав участь у приватній нараді гласних міської думи, на якій на «допомогу президіуму управи були обрані гласні Н.П.Савицький і А.В.Яковлев». У цьому зібранні брав участь і командир українського Переволочинського полку, який 17 лютого увійшов у місто. Полковника П.К.Бондаренка призначили начальником гарнізону. Був створений думський загін у складі 150 чоловік, який був озброєний і мав кулемети, захоплені у роззброєного радянського загону³⁴. Цей загін чергував у місті і вдень, і вночі, забезпечуючи охорону правопорядку, і незабаром мав у своєму складі три піших сотні, кінну частину, артилерійський взвод і команду кулеметників. Утримувався за рахунок міського бюджету. На пропозицію німецьких військ, що перебували у Городні 10 березня, надати допомогу Чернігову, місто відповіло відмовою «ввиду полной безопасности Чернигова и сохраняемого в нем спокойствия и порядка»³⁵.

Зазначимо, що частина місцевих більшовиків, які входили до міського виконавчого комітету ради робітничих і солдатських депутатів на чолі з С.І.Соколовською, зробила усе можливе, щоб місто не постраждало від червоногвардійців М.Порадіна. Це відзначав і чернігівський міський голова П.Я.Соколов, виступаючи на засіданні міської думи 21 лютого (6 березня): «Заслужой некоторых членов исполнительного комитета является то, что город не пострадал, как это имело место в других городах. В пятницу вечером исполнительный комитет предложил городскому самоуправлению взять на себя обязанность по охране города и организовать думский отряд и до момента формирования такового, то есть до субботы вечером [17 февраля (3 марта)] нес охрану по всему городу и затем сложил полномочия и сдал оружие»³⁶. Однак вночі на 11 (24) березня С.І.Соколовська і ряд більшовиків були заарештовані військовою владою. Незабаром вони були звільнені. 12 березня на засіданні міської думи гласна С.І.Соколовська зробила заяву про її арешт. Вислухавши заяву, дума, «зная деятельность гл. Соколовской в дни нашествия большевиков, считает этот арест результатом печального недоразумения, выражает ей сочувствие и поручает особым лицам – Н.П.Савицкому, П.Я.Соколову, А.В.Верзилову и И.Н.Владыкину выяснить причину этого недоразумения»³⁷.

13 березня 1918 р. М.П.Савицький разом з О.О.Бакуринським, І.Г.Рашевським та іншими були обраними міською думою почесними мировими судьями³⁸. 30 березня М.П.Савицький балотувався у гласні Чернігівського губернського земського зібрання від міської думи, від групи міських гласних, що належали до партії Народної свободи і позапартійної прогресивної групи разом з О.О.Бакуринським, І.М.Владикіним, але до губернських гласних з них був обраний лише О.О.Бакуринський³⁹.

Тим часом Центральна Рада, яка за допомогою німецько-австрійських військ повернулася в Україну, не змогла відновити свою владу повною мірою та задовольнити вимоги окупаційних військ щодо поставок до Німеччини та Австро-Угорщини продовольства та промислової сировини. 29 квітня 1918 р. вона була усунута від влади, і на чолі держави став гетьман П.Скоропадський, який почав створювати свою адміністрацію. Незабаром М.П.Савицький отримав пропозицію від гетьманської влади обійняти посаду губернського старости Чернігівської губернії. Він погодився і, згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ, 18 травня 1918 р. приступив до виконання обов'язків⁴⁰.

Уже наступного дня у великій залі Чернігівського єпархіального дому він

знайомився з представниками всіх відомств і громадських організацій губернії. Виступаючи перед ними, М.П.Савицький, зокрема, зазначив: «Как это ни трудно отдельным лицам; трудно и мне лично, но все мы должны объединиться для того, чтобы спасти Родину от анархии собственными силами и дать тем возможность самому народу через своих свободно избранных представителей устроить свою судьбу»⁴¹.

Труднощі у губернського старости було доволі. Складність ситуації полягала в тому, що окупаційна влада, втручаючись у внутрішнє життя, загострювала й без того критичну політичну ситуацію в Україні. Постійні реквізиції окупаційних військ, більшовицькі виступи, антигетьманська агітація, вилучення зброї – далеко не повний перелік проблем, які щодня мусила вирішувати місцева влада. До того ж назривала економічна та продовольча криза, бо майже наполовину скоротилися посівні площі, зменшилися товарні маси хліба, занепадала харчова промисловість.

На посаді керівника губернської адміністрації М.П.Савицький працював до кінця червня. 28 червня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів М.П.Савицький був призначений товаришем міністра внутрішніх справ Української Держави⁴².

Гетьман П.Скоропадський у своїх спогадах, згадуючи про призначення міністра внутрішніх справ Української Держави, зокрема, писав: «Но тут явился вопрос, кого назначить министром [внутренних дел]. Товарищами министров в это время уже были те же Воронович и Савицкий, оба они не подходили, по моим понятиям, для должности министра. Воронович, бывший губернатор, почему-то возбудил к себе большую нелюбовь со стороны многих партий, хотя по своим политическим воззрениям, которые он мне высказывал не раз, он был очень умерен; Савицкий был долгое время председателем земской управы в Чернигове, человек очень либеральных убеждений, но, к сожалению, мне, по крайней мере, так казалось, он тоже не годился для этого высокого поста. Уж больно он был какой-то неуживчивый. Я ломал себе голову, кого назначить»⁴³.

Посаду товариша міністра внутрішніх справ М.П.Савицький посідав недовго. Вже на початку серпня місцева преса повідомила: «Товариша міністра внутрішніх справ Миколу Савицького, згідно прохання, увільнено від посади»⁴⁴.

Після захоплення Києва військами Директорії М.П.Савицький через деякий час опинився в Криму, де його син Петро був секретарем у П.Струве, який завідував Департаментом закордонних справ уряду генерала П.Врангеля. Про його перебування там, зокрема, повідомляв Л. Чикаленко на засіданні ЦК УСДРП 22-24 вересня 1919 р. у Станіславі. Останній у складі військової делегації Директорії вів переговори в Криму про умови можливого союзу з армією П. Врангеля у боротьбі з більшовиками. Він зазначив: «Можу сказати, що власне жадної російської добровольчої армії в Криму нема. Майже на 80% – це місцевий український елемент – «малороси», з малою національною свідомістю... З «малоросів» там вештаються Савицький – колишній голова чернігівського губерніяльного земства, Свечин – колишній чернігівський «предводитель дворянства», Черниш – колишній київський агроном, Леонтович та ін.»⁴⁵

З розгромом більшовиками білогвардійських військ барона П.Врангеля М.П.Савицький емігрував, можливо, до Болгарії, куди виїхав його син, а потім, напевно, мешкав з родиною у Чехословаччині, у Празі, де і помер у 1941 р. і був похований на Ольшанському кладовищі⁴⁶.

Отже, М.П.Савицький – нащадок української козацької старшини, фахівець земської справи, який не одне десятиліття виконував обов'язки гласного Кролевецького та Чернігівського губернського земських зібрань, почесного мирового судді та повітового предводителя дворянства, голови Чернігівської губернської земської управи. Мав він досвід роботи й на державних посадах: члена Державної ради Російської імперії та керівника Архангельська та Біломорського району. Як керівник Чернігівської губернії та заступник міністра внутрішніх справ за часів Української держави він зробив багато корисного для того, щоб запобігти анархії та утвердити державність в Україні, покращити соціально-економічний та освітньо-культурний рівень українського населення.

1. *Энциклопедія українознавства*. – Львів, 1998. – С.2681.
2. *Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник*. – К., 1914. – Т.4. – С.428.
3. *Домонтович М. Статистическое описание Черниговской губернии*. – Спб., 1865. – С.359.
4. *Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник*. – К., 1914. – Т.4. – С.428.
5. *Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства*. – Спб., 1901. Т.1. – Ч.1. – С.77.
6. *Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО)*. – Ф. 127. – Оп.14. – Спр.4080. – Арк. 1 зв.; Там само. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.804. – Арк.69 зв.
7. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.14. – Спр.3726. – Арк.1 - 17.
8. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.804. – Арк.70.
9. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.14. – Спр.4114. – Арк. 1-5.
10. Там само. – Арк. 6-9.
11. Там само. – Арк.10-11.
12. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1070. – Арк. 8.
13. *Черниговская земская неделя*. – 1914. – №3. – С. 6.
14. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1157. – Арк. 6-7.
15. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1068. – Арк. 5.
16. *Журналы заседания Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17-29 января 1914 г. (с приложениями)*. – Чернигов, 1914. – С.171.
17. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.1157. – Арк. 1-5.
18. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.3. – Спр.961. – Арк. 49.
19. *Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // Черниговская земская неделя*. – 1914. – №10. – 7 марта. – С. 4.
20. *Черниговское губернское земское собрание // Черниговская земская неделя*. – 1915. – №11. – С. 5.
21. *Журналы Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 24-25 мая 1914 года*. – Чернигов, 1914. – С. 5.
22. *Журналы Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3-4 августа 1914 года*. – Чернигов, 1914. – С. 6.
23. *Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // Черниговская земская неделя*. – 1915. – №36. – С. 4-5.
24. *Земская городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя*. – 1915. – №37. – С.2.
25. *Губернское продовольственное совещание // Черниговская земская неделя*. – 1916. – №2. – С.7-8; *Черниговское очередное губернское земское собрание // Черниговская земская неделя*. – 1916. – №7. – С. 9-11.
26. *Комитет общественных организаций // Черниговская земская газета*. – 1917. – №22. – 17 марта. – С. 4.
27. *Черниговский комитет представителей общественных организаций // Черниговская земская газета*. – 1917. – № 23. – 21 марта. – С.9.
28. *Назначение Н.П.Савицкого // Черниговская земская газета*. – 1917. – №26-27. – 31 марта – 4 апреля. – С.2.
29. ДАЧО. – Ф.1786. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.14.
30. *Черниговский край*. – 1917. – №31. – 14 ноября. – С.1.
31. *Собрание гор. Думы 15-го ноября // Черниговский край*. – 1917. – №34. – 17 ноября. – С.4.
32. *Торжественное собрание городской думы 28 ноября // Черниговский край*. – 1917. – №42. – 29 ноября. – С.4.
33. *К уходу большевиков из Чернигова // Черниговский край*. – 1918. – №19 (84). – 6 марта (21 февраля). – С.2.
34. *Заседание гор. Думы // Черниговский край*. – 1918. – №21 (86). – 8 марта (23 февраля). – С.4.
35. *Помощь немцев Чернигову // Черниговский край*. – 1918. – №23 (88). – (25 февраля). – С.3.
36. *Заседание гор. Думы // Черниговский край*. – 1918. – №21 (86). – 8 марта (23 февраля). – С.4.
37. *Собрание гор. Думы // Черниговский край*. – 1918. – №35 (100). – 28 (15) марта (23 февраля). – С.3.
38. *Выборы мировых судей // Черниговский край*. – 1918. – №34 (99). – 27 (14) марта. – С.3.
39. *Выборы гласных Черниговского губернского земского собрания // Черниговский край*. – 1918. – №37 (102). – 30 (17) марта. – С.3; *Выборы земских гласных // Черниговский край*. – 1918. – №41 (106). – 4 апреля (22 марта). – С.3.
40. *Губернский староста // Черниговская земская газета*. – 1918. – 11 (24 мая). – №35-36. – С.2.

41. Местная жизнь // Новости. – 1918. – 21 (8) мая. – С.1-2.
42. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 70.
43. Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С.250.
44. Увільнення М.Савицького // Черниговская земская газета. – 1918. – №59-60. – 3 (16) августа. – С.7.
44. Мазепа Ісак. Україна в огні й бурі революції 1917-1912. – К., 2003. – С.430.
45. Бобир О.Судила доля Савицькому // Літературний Чернігів. – 2005. – № 2(30). – С.143.

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественной деятельности председателя Черниговской губернской земской управы в 1906-1914 гг. Н. Савицкого. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве в конце XIX - начале XX вв. и на руководящих должностях в администрации губернии в 1918 г.

The article is devoted to the analysis of M. Savitskyi's life, and social activity. Mikola Savitskyi was a zemstvo-councilor and the chief of Chernihiv government zemstvo executive committee in 1906-1914. The main milestones of his course of life have been defined. His activities as a member of Chernihiv zemstvo government at the end of 19th - beginning of 20th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

УДК 930.2 (043)

Світлана Баханова

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА МОДЕЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ХХ СТОЛІТТЯ У ШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ З ІСТОРІЇ

У статті на основі порівняння шкільних програм 1989, 1992, 1996, 1998, 2005 та 2008 років простежуються зміни у поглядах істориків на основні моделі української державності ХХ ст.: УНР часів Центральної Ради, Української держави П.Скоропадського, УНР часів Директорії, ЗУНР, УСРР/УРСР, незалежності України.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що ефективність сучасних та політичних процесів в Україні багато в чому залежить від рівня сформованості суспільної історичної свідомості. Провідна роль в її формуванні належить школі та навчальній літературі, зміст якої регламентується документами і, передусім, шкільними програмами. Тому вивчення трансформації поглядів на історичні явища, тим більше таких значущих, як моделі української державності, у шкільній програмі дають ключ для розуміння особливостей сприйняття учнями історичних та сучасних політичних процесів.

Останнім часом шкільні програми та підручники все частіше стають предметами досліджень, пов'язаних із становленням нового змісту історичної освіти

© Баханова Світлана Степанівна – старший викладач Бердянського державного педагогічного університету.

(К.Баханов, Н.Гупан, А.Зякун, С.Кульчицький, В.Мисан, О.Пометун, О.Удод) та висвітленням у них окремих історичних явищ: радянського тоталітаризму (А.Жив'юк, Ю.Шаповал), Другої світової війни (В.Ільге, І.Гирич) тощо. Проте подання в програмах моделей української державності ХХ ст. залишилися поза увагою дослідників. Це зумовило тему даної статті.

Метою статті є на основі аналізу шкільних програм кінця ХХ – поч. ХХІ ст. виявити зміни у поглядах на моделі української державності ХХ ст.

За радянських часів у шкільних програмах розглядалася лише єдино можлива форма української державності – радянська соціалістична республіка у складі союзної з Росією державою СРСР. Показовою в цьому плані є одна з останніх навчальних програм з історії 1989 року. Вона уперше передбачала вивчення історії УРСР як самостійного курсу, на який у 8-10 класах відводилося 102 години.

Радянська влада в Україні у програмі подавалася як державна форма диктатури пролетаріату, що ґрунтувалася на трьох засадах: 1) гегемонія робітничого класу (провідна роль у поваленні царизму, боротьбі з контрреволюцією, забезпечення “тріумфальної ходи” радянської влади); 2) керівна роль більшовицької (комуністичної) партії (“єдиний захисник національних прав пригноблених народів”, “право націй на самовизначення”, “більшовизація мас”, “організатор переможного повстання” тощо); 3) братня допомога радянської Росії в утвердженні Української радянської держави (“братерська допомога Радянській Росії трудящим України у зміцненні влади Рад”, “братня допомога трудящих Радянської Росії. Вигнання німецько-австрійських окупантів”) [1, с.57-58]. В узагальненому вигляді ця триєдина формула відбивалася у тезах, на зразок: “Героїчна боротьба робітників і селян України під керівництвом Комуністичної партії при безпосередній допомозі трудящих Радянської Росії проти...” [1, с.59]. Взірцем української радянської держави, за програмою, був статус союзної республіки у складі СРСР. Вступ УРСР до складу СРСР, викликаний “економічною і політичною необхідністю”, мав характер “всенародного руху за створення союзної держави [1, с.60]. Саме у складі СРСР відбулося оформлення території України (“возз’єднання Західної України, Північної Буковини та українських повітів Бессарабії з УРСР. Боротьба трудящих Закарпаття за возз’єднання з УРСР” [1]. Але під впливом культу особи Й.Сталіна та “адміністративно-командної системи керівництва” було “обмежено владу Рад та посилено владу бюрократії”. Після смерті Й.Сталіна відбулася демократизація суспільного життя, що стало у другій половині 80-х років “вирішальною умовою перебудови радянського суспільства”.

Решта моделей української державності у програмі серйозно не розглядалася. Про Центральну Раду йшлося лише у контексті подій Лютневої буржуазно-демократичної революції в Україні та політичної обстановки після її перемоги. Безпосередньо вона згадувалася у зв’язку з подіями осені 1917 року як сила, що захопила владу в Україні та була буржуазно-націоналістичною за духом, контрреволюційною за сутністю й чужою для робітників (“Захоплення влади буржуазно-націоналістичною Центральною радою і боротьба трудящих проти її контрреволюційної політики”) [1, с.57].

Українська держава П.Скоропадського взагалі не згадувалася. Основна увага зосереджувалася на “вторгненні німецько-австрійських військ на Україну”, “реставрації буржуазно-поміщицького ладу”. Останнє відбивало класову сутність гетьманату. Директорія УНР оцінювалася так само, як і Центральна Рада, – тимчасова “буржуазно-націоналістична” за класовою сутністю влада.

Західноукраїнська Народна Республіка у програмі не згадувалася взагалі. Але зазначалося, що населення Західної України на початку ХХ століття страждало від “політичного і національного гноблення” й “прагнуло до возз’єднання з українським народом у складі Росії” [1, с.54], а протягом 1919-1920 років відбувалася “боротьба трудящих західноукраїнських земель за владу Рад та за возз’єднання з Радянською Україною” [1, с.59].

Проект програми з історії Української РСР, створений у наступному 1990 році М.Ковалем, С.Кульчицьким, Ю.Курносим, В.Сарбеєм, суттєво відрізнявся від попередньої програми насамперед новим ракурсом подання навчального матеріалу. Якщо програма 1989 року репрезентувала російський імперський погляд на історію України, намагалася подати події в Україні як ілюстрацію до загальноросійських процесів, то проект програми 1990 року здебільшого був зорієнтованим на те, щоб розкрити як особливе, так і загальне в розвитку українського та інших народів СРСР [2, с.5]. Автори проекту відмовилися від наголосу на провідній ролі комуністичної партії, робітничого класу та нав'язливого підкреслювання допомоги “старшого брата” – російського народу. Натомість вони зосередили увагу на ролі України в подіях ХХ століття та впливі національного чинника на події в самій Україні (“Піднесення визвольної боротьби мас в Україні”, “Масові акції з вимогами політичної автономії України”, “Здійснення українізації” тощо). У проекті програми зберігалося особливе ставлення до УРСР як до моделі української державності, проте більше уваги приділялося УСРР до входження її до СРСР.

З проекту зникли радянські оцінки-штампи “буржуазно-націоналістична” щодо Центральної Ради та Директорії, значно розширилися їхні характеристики. Разом з тим, непрямо, але проводилася лінія контрреволюційності Центральної Ради: наголошувалося на її союзі з Тимчасовим урядом, роззброєнні Червоної армії, згадувався ленінський ультиматум і переможний похід радянських військ Україною. Було уведено положення про виникнення Української Центральної Ради, її соціальний склад і класові інтереси. I та II Універсали Центральної Ради подавалися як зміцнення її союзу з Тимчасовим урядом. Окремо відзначалися “Тимчасова інструкція для Генерального Секретаріату Тимчасового уряду”, III Універсал Центральної Ради, утворення УНР та IV Універсал УЦР.

Подібна характеристика надавалася й Директорії УНР. Увага зосереджувалася на її соціальній базі, збройних силах, політиці щодо робітників і селян, угоді з Антантою та білогвардійцями [2, с.31].

У проекті програми знайшлося місце і для ЗУНР. Йшлося про її проголошення, утворення Української Галицької армії (УГА), політику уряду ЗУНР, угоду з Директорією про спільні дії та проголошення об'єднання ЗУНР з УНР (січень 1919 року).

Гірше за все висвітлювалася Українська держава. Вона розглядалася у контексті грабіжницької політики окупантів і характеризувалася не інакше, як маріонетковий уряд П.Скоропадського [2, с.30].

У розділі “Основні поняття та провідні ідеї” автори проекту виокремлювали: Українську Центральну Раду, Гетьманщину, Директорію, Махновщину та Західноукраїнську Народну Республіку.

Два роки по тому, у 1992 році, цей авторський колектив підготував новий проект програми, урахувавши нові реалії життя – проголошення Україною незалежності. Тепер наскрізною лінією нового проекту стала ідея державотворення. Відтак моделі української державності опинились у центрі вивчення навчального матеріалу, що було закріплено у назвах розділів і виділенні відповідної кількості годин на їх вивчення: розділ XIV “Початок державного відродження України. Утворення Української Народної Республіки. Центральна Рада” (11 год.), розділ XV “Українська держава П.Скоропадського” (5 год.), розділ XVI “Відродження УНР. Директорія” (5 год.), розділ XVII “Утворення УСРР” (5 год.) тощо [3].

У межах вивчення кожної з моделей державності автори наголошували на визначенні сутності органів влади та їх еволюції протягом часу: оформлення складових держави, сприйняття держави іншими країнами та зовнішньої політики держави; політики в галузі промисловості, сільського господарства, національно-культурного будівництва, а також формування території.

Так, характеризуючи УНР доби Центральної Ради, історики чітко простежують процес її становлення (Тема 1. “Виникнення Центральної Ради”, Тема 2. “Проголошення автономії України”, Тема 3. “Перші елементи української

державності”, Тема 4. “Проголошення Української Народної Республіки”). При цьому вони намагаються відбити еволюцію самої Центральної Ради. Так, проектом програми обходиться питання її статусу навесні 1917 року, але досить чітко окреслюється влітку 1917 року (“Центральна Рада – крайовий орган влади”) й угадується у контексті подій січня 1918 року (“Проголошення незалежності УНР. Законодавча діяльність Центральної Ради”). Еволюція Центральної Ради відбувається паралельно зі змінами концептуального бачення майбутнього України її лідерами: гасло автономії України – проблема перетворення Російської централізованої держави на федерацію демократичних республік – відмова від ідеї самостійності УНР, Російська Федерація в уявленнях провідних діячів українського визвольного руху – проголошення незалежності УНР [3, с.39-41]. Для кращого сприйняття цієї еволюції мало б сприяти докладне ознайомлення учнів з Універсалами Центральної Ради, які також виокремлювалися в тексті програми.

З усіх складових держави у проекті програми найбільше уваги приділено становленню законодавчої та виконавчої влади, її залежності від політичних сил, які входили до її складу. Логіка подання тут така: виникнення УЦР – вибори нового складу УЦР – утворення комітету УЦР (Малої Ради) та Генерального Секретаріату – новий склад УЦР (Малої Ради) та Генерального Секретаріату – розпуск УЦР. Кількома словами у проекті йшлося про початок української армії та утворення Генерального військового комітету [3, с.39].

Щодо сприйняття УНР іншими державами, то підкреслювалося негативне ставлення до неї з боку Росії. З огляду на це, події, які у попередніх проектах мали позитивну оцінку, набували негативного забарвлення: “Переможний похід радянських військ по Україні. Вступ радянських військ у Київ” – “Війна радянської Росії проти УЦР”, “Інтервенція радянських військ” [3, с.40-41]. Позиція країн Четверного союзу означалася тезою “Українське питання у переговорах Четверного союзу з Радянською Росією. Мирний договір Четверного союзу з УНР”.

Політика уряду УНР розглядалася лише у соціально-економічній площині й у контексті причин розпуску УЦР. Територіальне питання пропонувалося висвітлювати лише у зв’язку з проблемою кордонів України: взаємини між Тимчасовим урядом та Центральною Радою.

Найповніше у проекті програми (1992 року) була схарактеризована Українська держава П. Скоропадського. Сутність гетьманської держави визначалася за допомогою ознайомлення зі змістом Маніфесту П.Скоропадського, “Закону про тимчасовий державний устрій України”. Передбачалося виявлення відмінностей між Українською державою та УНР.

В оцінці складових української державності, крім окреслення повноважень влади гетьмана та його уряду, особлива увага приділялася збройним силам – як перспективним планам, так і наявним військовим частинам. Досить чітко виписувалося ставлення до Української держави інших країн.

Політика гетьманського уряду подавалася неоднозначно: з одного боку, негативна: у галузі промисловості (розруха, безробіття) та сільського господарства (ліквідація земельних комітетів, повернення поміщицького землеволодіння), з іншого, позитивна у національно-культурній царині (сприяння освіті, науці й культурі, спроби українізувати державний апарат).

Територіальну проблему Української держави проектом розглянуто у кількох площинах: українських кордонів у переговорах з Радянською Росією, питання Холмщини і Південної Бессарабії у відносинах з Румунією, кримське питання, проблема Холмщини і Підляшшя та їх поглинання збройними силами новоутвореної Польщі.

Висвітлення наступної моделі української держави – Української Народної Республіки доби Директорії також зазнало суттєвих змін. Сутність самої Директорії у проекті (1992 року) визначалася як орган диктатури отаманів [3, с.44]. Основні державотворчі процеси цієї доби зведені до утворення Директорії,

зречення П.Скоропадського влади, офіційне відновлення УНР, возз'єднання українських земель в єдиній державі, спроби скликання Центральної Ради, реорганізація Директорії, перехід влади до С.Петлюри, евакуація до Вінниці. Подальша доля Директорії вже подавалася у зв'язку з утворенням УСРР.

Про оформлення складових держави за часів Директорії згадувалося вкрай мало (лише про саму Директорію, перехід на її бік основних військових частин гетьманської армії, які поступово “збільшовичувалися”). Політика Директорії характеризувалася скупо. Зовнішня політика Директорії представлена положеннями про другу війну радянської Росії проти УНР, переговори з Антантою, війну з Денікіним та Варшавською угодою з Польщею. Про територію УНР цього часу не йшлося, оскільки вона стрімко змінювалася в залежності від перебігу військових дій.

У безпосередньому зв'язку з УНР доби Директорії висвітлювалася інша модель української державності – Західноукраїнська Народна Республіка. Усі відомості програми зводилися до згадки про утворення Національної Ради, проголошення ЗУНР, створення УГА, злуки ЗУНР та УНР, яка здебільшого мала формальний характер (“Причини неможливості дійсного возз'єднання українських земель на початку 1919 року”) [3, с.44]. Окремим положенням умовлювалося: “Склад українських земель, об'єднаних Національною Радою”.

Найбільше уваги в проекті приділялося УСРР (УРСР). Ствердження цієї моделі державності розглядалося з двох боків: 1) як результат діяльності рад у самій Україні (“Утворення Рад, їх риси”, “Розгортання більшовиками кампанії за скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, Утворення радянської “УНР” та Народного Секретаріату, Утворення Українського Раднаркому” тощо); 2) як наслідок зовнішнього втручання радянської Росії (“Війна Радянської Росії проти УНР”, “Друга війна Радянської Росії проти УНР”, “Створення на Україні дублюючого управління центру” тощо).

Автори проекту наголошували на особливості радянської форми державності (“Специфіка радянської форми державності”), підкреслювали її відмінність від парламентаризму. Окремим рядком подавалося прийняття першої Конституції УСРР. Політичний режим УСРР визначався як більшовицький тоталітарний, а однопартійність – його сутність [3, с.47]. Утворення УСРР як незалежної держави вважалося формальним і зумовленим історичними обставинами (“Незалежна Радянська Україна: форма і сутність. Причини надання Україні статусу незалежної держави”).

Оформлення складових радянської держави називалося “радянським будівництвом” або “комуністичним будівництвом” і писалося у лапках.

У проекті йшлося про визнання УСРР лише радянською Росією, і з 1921 року – встановлення торговельних відносин із сусідніми державами. Політика радянського уряду в галузі промисловості характеризувалася як націоналізація підприємств, запровадження загальної трудової повинності та створення трудової армії, заборона приватної торгівлі, мілітаризація економіки. Аграрна політика включала продрозкладку, чорний переділ та утворення комітетів незаможних селян. Відзначалися зміни у політиці уряду УСРР з 1921 року: з одного боку, відхід від “військового комунізму”, впровадження нової економічної політики, з іншого, УСРР, усе більша залежність від радянської Росії (“Україна в планах ГОЕЛРО”, “Договірна федерація” тощо).

Входження УСРР до складу Радянського Союзу тлумачилося у проекті як втрата суверенітету України, що змушена була діяти у фарватері політики центру (Москви) й використовувати ті поступки, на які йшов центр (українізація, коренізація), терпіти каральні заходи за непадкорення його волі (голод 1933 року, сфальшовані судові процеси, розширення репресій тощо). Після Другої світової війни УРСР отримала вихід на міжнародну арену як засновник і член ООН, а також через дипломатичну, зовнішню економічну і культурну діяльність. Але характер цієї діяльності оцінювався як “наслідування зовнішньополітичних інтересів центру” [3, с.55].

Формування території України в цей час окреслювалося лише загальними рисами: возз'єднання західноукраїнських земель (причому наголошувалося на неоднозначності оцінки цього факту), розв'язання проблеми територіальних кордонів між Україною та Польщею, завершення возз'єднання українських земель [3, с.57]. Про приєднання Криму до УРСР у проекті програми не йшлося.

Проектом програми окреслювалися інші можливі моделі української державності (“Складна доля Закарпатської України”, “Спроба проголошення у Львові самостійної держави”) та сили, які їх обстоювали (ОУН-УПА, правозахисники тощо).

Контури незалежної української держави у цей час тільки вимальовувалися, тому розділ, присвячений цьому процесу, мав назву “Україна на шляху до свободи”. У ньому подавалися лише загальні засади нової моделі державності, що випливали з Декларації про державний суверенітет та Акта про незалежність України. Згадувалися деякі ознаки нової держави – Президент та його представники в областях [3, с.62].

У 1996 році було ухвалено нову програму з історії України. Її автори (Я.Грицак, В.Мисан, Р.Лях, І.Підкова, П.Панченко, Н.Теплоухова, Ф.Турченко, Г.Швидько, Р.Шуст) зберігали загальну концептуальну лінію проекту програми 1992 року (про це свідчить внесення “етапів української державності” до розділу “Основних понять”), але дещо змінили наголоси. Так, комплекс подій від лютого 1917 року до січня 1918 року, які призвели до проголошення незалежності УНР, отримав назву Української революції. Червоною ниткою в програмі проведено ідею державотворення: проголошення автономії України (неминучий крок у розвитку революції) – проголошення УНР – проголошення незалежності УНР – прийняття Конституції УНР та обрання М.Грушевського Президентом України (що є принципово новим у програмі). Чітко виписано оформлення складових держави, особливо армії (“Початок української армії”, “Поява “вільного козацтва») [4, с.48].

Українська держава УНР доби Директорії, ЗУНР та УСРР розглядалася авторами у контексті боротьби України за збереження державної незалежності (1918-1920 роки). Значно стрункіше висвітлювалася тема “Гетьманат П.Скоропадського”.

Чіткіше, з огляду моделі державності, стала виглядати УНР доби Директорії. Сам факт відновлення УНР тлумачився авторами як результат тривалої боротьби. Робився наголос на політичному курсі Директорії, особистості С.Петлюри, йшлося про трудовий конгрес, отаманщину, переговори з Антантою, взаємини з махновцями та причини поразки Директорії [4, с.49].

Окремо виносилася вивчення Західноукраїнської Народної Республіки, на що відводилося стільки ж часу, як і на вивчення Директорії УНР (2 год.), тобто історики прагнули розглянути ЗУНР як самостійну модель української державності. Це підкріплювалося й логікою побудови програми [4, с.50].

УСРР подавалася у програмі з наголосом на характері встановленого у ній режиму (“Більшовицький тоталітарний режим”). Докладно розглядався процес створення УСРР [4, с.49-51]. Ретельно простежувалася зміна статусу УСРР зі входженням до складу СРСР [4, с.52].

Політика УСРР (УРСР) подавалася в загальному річизі радянської модернізації України зі сталінською індустріалізацією, колективізацією і розселянням, голодомором і глибокими соціальними деформаціями при облудному характері прав і свобод (Конституція 1937 року), монопольним становищем ВКП(б) у суспільстві. Констатувалося утвердження тоталітарного режиму в Україні [4, с.54].

Складання території УРСР оцінювалося як включення Західної України до складу СРСР, возз'єднання з УРСР та анексія Бессарабії та Північної Буковини з перенесенням в Західну Україну репресивного тоталітарного режиму (1939-1941 рр.). Уперше у програмі виокремлювалося передання Кримської області до складу України, утворення Черкаської області та приєднання Ізмаїльської області до

Одеської [4, с.60]. Підкреслювалося, що здійснювані Україною зовнішньополітичні акції наприкінці 40-х – середині 50-х років відбувалися в річищі політики СРСР. Згідно з програмою, у 70-х – 80-х роках відбулося “зміцнення тоталітарного характеру радянського суспільства, права і свободи, закріплені Конституцією УРСР 1978 року, носили декларативний характер. Керівництво України зайняло вірогіднішу позицію щодо центру” [4, с.62].

Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України тлумачилися програмою як закономірні явища, “пошук виходу з історичного глухого кута” на тлі погіршення економічної ситуації при зростанні активності суспільства та формування багатопартійності.

Розглядаючи Україну в умовах незалежності, автори у центр уваги поставили “розгортання державотворчих процесів”: формування трьох основних гілок влади – ключове завдання держави; особливості трансформації Верховної Ради УРСР у вищий законодавчий орган незалежної України; виконавча влада, судова влада, створення Міністерства оборони. Окреслювалися проблеми державотворення (питання про посаду представників Президента на місцях, проблема Чорноморського флоту тощо) [4, с.65]. Подальші державотворчі процеси подавалися під кутом зору необхідності зміцнення виконавчої влади. В цьому аспекті наголошувалося на розробці й підписанні конституційної угоди між Президентом і Верховною Радою, розглядалися Кабінет Міністрів як ланка виконавчої влади, конституційний процес і прийняття Конституції України [4, с.67]. У зовнішній політиці відокремлювалися вихід України на міжнародну арену, визнання її міжнародним співтовариством, внесок України в ядерне роззброєння, меморандум про гарантії ядерної безпеки, збереження позаблокового статусу, вступ до Ради Європи тощо [4, с.67].

Програма 1996 року стала першим нормативним документом, який регламентував зміст шкільної історичної освіти (попередні документи були проектами і мали рекомендаційний характер), тому низку негативних моментів, що в ній містилися, було виправлено у новій редакції програми (1998 року).

Програмою збільшувався час вивчення історії України у десятому класі з 51 до 68 годин, але в її змісті не відбулося істотних змін щодо висвітлення моделей української державності. Виняток склали скорочення й деякі уточнення [5, с.72].

У 2001 році програма з історії зазнала ще однієї редакції. Це було викликано введенням 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів і пов’язаною з нею системою тематичного оцінювання, яке потребувало групування матеріалу у пропорційно рівні тематичні блоки, а також урахуванням досягнень історичної науки, поверненням забутих або невідомих імен історичних діячів, нових трактувань подій та явищ. Однак програма з історії України для 10 класу залишилася майже без змін. Скорочення та корекція не торкнулися матеріалу про моделі української державності [6].

У 2004 році було затверджено нову програму з історії. Це було викликано переходом загальноосвітніх шкіл на 12-річний термін навчання, відповідно до щойно ухваленого Державного стандарту освіти (освітня галузь “Суспільствознавство”). В основу програми було покладено ідею мінімізації навчального матеріалу та орієнтації на кінцевий результат навчання. Тому в програмі вводився спеціальний розділ “Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів”. На вивчення новітньої історії України у програмі відводилося 140 годин на три роки: 10 клас (35 год.) – від початку ХХ століття до 1920 року; 11 клас (35 год.) – 1921 – 50-і роки; 12 клас (70 год.) – від початку 50-х до сьогодення.

На відміну від попередньої програми, у новій (2004 року) початок Української революції (події березня – жовтня 1917 року) пропонувалося розглядати спільно з темою “Україна в роки Першої світової війни” як передумову державотворчих процесів. Проте період з листопада 1917 по 1920 рік отримав назву “Український державотворчий процес”, в межах якого стисло розповідалося про УНР доби

Центральної Ради (проголошення УНР, війна більшовиків з УНР, IV Універсал), Українську Державу (гетьманський переворот, П.Скоропадський, внутрішня і зовнішня політика Української Держави і ставлення до неї політичних партій і народу), УНР часів Директорії (утворення Директорії, відновлення УНР, С.Петлюра, трудовий конгрес, отаманщина тощо), ЗУНР (утворення Української Національної Ради, проголошення ЗУНР, Є.Петрушевич, створення УГА, злука УНР і ЗУНР), УСРР (запровадження радянської державності та її характер, червоний терор, падіння радянської влади 1919 р., відновлення більшовицького режиму, формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР). У Державних вимогах до рівня загальноосвітньої підготовки від учнів вимагалося уміти порівнювати державний устрій часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, характеризувати внутрішню та зовнішню політику українських урядів, формулювати власні погляди та оцінки щодо значення УЦР, Української Держави, періоду Директорії тощо [7, с.52,53].

У одинадцятому і дванадцятому класах вивчається УРСР як модель державності. Програма з цією метою виокремлює державний статус України в 1921-1922 роках, утворення СРСР, статус УРСР у складі Радянського Союзу, ставлення політичних сил і населення України до її членства в СРСР. Від учнів вимагається вміння аналізувати, узагальнювати факти та контрверсійні точки зору щодо входження України до складу СРСР та обґрунтовувати власну позицію з цього питання, а також на карті показувати зміни у територіально-адміністративному устрої України 1921-1928 років.

Процеси в УРСР кінця 20-х – кінця 30-х років подаються під кутом зору радянської модернізації: йдеться про формування партійно-бюрократичної номенклатури, про масові репресії та їх жертви, Конституцію УРСР 1937 року та пропаганду ідеальної радянської людини. Але жодним словом не згадується тоталітарний режим, що сформувався внаслідок цих процесів, що, на нашу думку, є невиправданим і потребує доповнення. Оцінюючи процеси в Україні наприкінці 40-х – 50-х роках, автори виокремлюють адміністративно-територіальні зміни, Україна в ООН та інших міжнародних організаціях, входження Кримської області до складу УРСР.

В курсі історії України (12 клас) державотворчі процеси висунуті як головні для України в умовах незалежності. Вже у вступі відокремлені: проголошення незалежності, основні тенденції розвитку держави, проблеми реформування суспільства, прийняття Конституції України. Програма чітко визначає основні риси державотворчих процесів: особливості розбудови законодавчої, виконавчої та судової влади, формування партійно-політичної системи, участь населення у державотворчих процесах, значення прийняття Конституції (1996 року).

Разом з тим, ця програма в частині для 10-12 класів ще не є керівництвом до дії й, можливо, буде скоригована у напрямку більш чіткого окреслення характерних рис моделей української державності.

Таким чином, можна говорити про те, що протягом 1980-2008 років відбулися серйозні зміни у висвітленні моделей української державності. Умовно ці зміни поділяються на три етапи, кожний з яких пов'язаний з певною програмою: 1) 1989-1992 роки (програма (1989) і проект програми (1990) – характеризується виокремленням історії України у самостійний курс, збільшенням обсягу матеріалу саме з історії України, хоча його компонування відбувалося за старими радянськими схемами, згідно з якими єдиною можливою моделлю української державності розглядалася УРСР у складі СРСР; 2) 1992-1996 роки (проект програми з історії України (1992) – відхід від старих штампів і стереотипів, пов'язаних з формаційним підходом (хоча його відбиток ще зберігається), подання національної історії як складного процесу державотворення, в якому мали місце УНР, Українська Державна, УНР часів Директорії, ЗУНР, УСРР, УРСР у складі СРСР та Україна – незалежна держава; 3) 1996-2008 роки (програма 1996 року та її редакції 1998, 2001 років, програма для 12-річної школи 2004 року) –

поглиблення державотворчого підходу до оцінки історичних явищ ХХ століття, усунення деяких проявів формаційного підходу, подання моделей української державності 1917-1920 років у контексті української революції.

У поданні моделей української державності (термін у програмах не вживається) склалася певна логіка: визначення сутності моделі та демонстрація її еволюції, формування складових держави, характеристика політичного режиму, сприйняття держави іншими державами та основні вектори зовнішньої політики, політика держави у галузі промисловості, сільського господарства, національно-культурній царині тощо.

1. Програма для середніх навчальних закладів. Історія. 5-11 класи. – К.: Радянська школа, 1989. – 96 с.
2. Програма по истории Украинской ССР. 8-11 классы (Проект). – К.: Радянська школа, 1990. – 47 с.
3. Програма з історії України. 7-11 класи (Проект) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – №7-8. – 64 с.
4. Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. 5-11 класи. Всесвітня історія. 6-11 класи. – К.: Перун, 1996. – 126 с.
5. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. (Нова редакція). 5-11 класи. – К.: Перун, 1998. – 92 с.
6. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-11 класи // Історія в школах України. – 2001. – №5. – С. 10-16.
7. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-11 класи. – К.: Перун, 2005. – 142 с.

В статтє на основе сравнения школьных программ 1989, 1992, 1996, 1998, 2005 и 2008 годов прослеживаются изменения во взглядах историков на основные модели украинской государственности XX ст.: УНР времен Центральной Рады, Украинского государства П.Скоропадского, УНР времен Директории, ЗУНР, УСРР/УССР, независимости Украины.

In the article on the base of comparison of school programs of 1989, 1992, 1996, 1998, 2001, 2005 years the author writes about changes in views of historians on the base of the model of Ukrainian state system of the XX century: UPR the part of central Rady, Ukrainian state system of P.Scoropadskiy, UPR the part of disectory WUPR, USRR, Ukr. SSR, independent Ukraine.

РЕГІОНАЛЬНА ВИЩА ОСВІТА ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-Х рр. ХХ ст.

У статті з'ясовано вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів на процес становлення та діяльності вищих навчальних закладів Чернігівщини як осередків творення нового українського інтелігента у 20-і роки ХХ ст.

Останнім часом серед наукового загалу поживався інтерес до вивчення історії України 20-30-х років ХХ ст., що пояснюється насамперед прагненням викрити сталінізм, дослідити суть тоталітарної влади та показати її історичні витоки. Глибоке наукове дослідження цих проблем є одним з гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві. Все частіше з'являються публікації, присвячені окремим напрямкам визначеної теми, в тому числі й історії формування нової української інтелігенції. Інформацію за означеною темою можна отримати у роботах М.Т.Безотосного [1], Г.В.Касьянова [2], В.М.Даниленка [3], В.М. Шкварчука [4], І.Я.Шупака [5]. Водночас залишається майже недослідженою проблема утвердження вузькофахової регіональної вищої освіти взагалі і Чернігівщини зокрема як бази творення нового українського інтелігента в умовах «диктатури пролетаріату» у 20-і роки ХХ ст. Отже, використовуючи історичні та історіографічні джерела у межах досліджуваного часу, з'ясуємо вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів на процес становлення та діяльності вищих навчальних закладів Чернігівщини як осередків творення нового українського інтелігента.

Освітня система нашої держави протягом першого десятиліття панування радянської влади потерпала від реформаторських експериментів нових революційно налаштованих керівників, які діяли за принципом негайного руйнування здобутків минулого заради примарного щасливого майбутнього. Вся дореволюційна вища школа з її академічністю видалась українському більшовицькому уряду регресивно патріархальним пережитком минулого. Тому у цей період були проведені кардинальні зміни в системі української вузівської освіти. Створювались такі умови, за яких українські інституції повинні були видавати суспільству насамперед ідеологічно заангажованого, фанатично налаштованого пропагандиста вигідної політики, а в контексті – спеціаліста певної галузі економіки.

Керівництво освітою спочатку здійснювали Всеукраїнський революційний комітет і створена при ньому Комісія освіти, а після їх реорганізації 19 лютого 1920 р. – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Рада народних комісарів і Наркомат освіти республіки. Наркомом освіти було призначено Г.Ф.Гринька. Для керівництва вищою освітою у складі Наркомату освіти створювався відділ вищої школи [6, 54]. У серпні 1920 р. з метою утвердження на теренах України вузькофахової спрямованості вузівської системи освіти з трудовим принципом навчання в Наркоматі освіти УСРР був створений Укрголовпрофос, а пізніше Головпросвіт, який очолив Я.П.Ряппо [7, 68].

У цей період мережа вищих навчальних закладів Чернігівщини була не надто розгалуженою. На території губернії діяли Чернігівський і Глухівський

© Мошик Ірина Вікторівна – учений секретар Державного історико-культурного заповідника у м.Глухові.

учительські інститути та Ніжинський історико-філологічний інститут. Вони мали педагогічну спрямованість, адже сільськогосподарський напрямок розвитку економіки Чернігівщини і зумовлював необхідність більшої кількості учительських кадрів для сільських шкіл. Ніжинський історико-філологічний інститут мав вищий навчальний статус, ніж Чернігівський чи Глухівський, а освіта його випускників прирівнювалась до університетської: «Историко-филологический институт имеет целью приготовление учителей для средних учебных заведений. До настоящего времени выполнял задачу – давать своим воспитанникам высшее историко-филологическое образование, равное университетскому» [8, 13-13 зв.]. Маючи сталі освітні традиції, ніжинський вуз намагався зберегти їх і при новій владі, котра зорієнтовувала українську вищу освіту у вузькопрофесійному напрямку і урівнювала спеціалізовані вузи: «Руководство полагает, что историко-филологический институт Нежина отнюдь не подлежит преобразованию по типу Глуховского или Черниговского. Такое преобразование лишает край возможности получить подготовленных преподавателей с познаниями более высокой степени чем в Глуховском или Черниговском институтах. Мы полагаем, что за Нежинским институтом и далее должна остаться его двойственная функция: во-первых институт высшего научного образования и во-вторых высшего педагогического института» [8, 14]. На деякий час керівництву вдалося затримати процес кардинального реформування ніжинського вузу. В Укрголовпрофобрі погодилися залишити за інститутом назву науково-педагогічний, але його статут не затвердили [8, 67]. Прагнення керівництва вузу не збігалися з планами Наркомату освіти щодо вибудування нової системи української вищої освіти, тому інститут на початку 20-х років зазнав нових реформаційних перетворень. Постановою Наркомату освіти від 7 червня 1921 р. науково-педагогічний інститут перейменовувався у Ніжинський інститут народної освіти з двома факультетами – робітничим і соціального виховання [9, 209].

У 1919 р., реорганізуючи учительські інститути у педагогічні, влада намагалася якнайшвидше створити армію напівосвічених, але ідеологічно загартованих представників освітнього фронту, які впроваджували б новий світогляд серед широкого загалу. Тому 10-15 травня 1919 р. колегія Чернігівського губернського відділу народної освіти під головуванням завідувача губернського відділу народної освіти т.Ідліса та завідувача підвідділу підготовки учителів т.Павловича за участю представників Чернігівського і Глухівського учительських інститутів К.П.Ягодовського, В.К.Федоренка, С.І.Воробйова, П.К.Федоренка, С.В.Савинського, І.П.Львова розглянула це питання і ухвалила рішення про зосередження підготовки вчителів для трудшкіл I і II ступенів у педагогічних інститутах. Викладання дисциплін мало відрізнятися від традиційного дореволюційного: «...желательно, чтобы постановка преподавания в педагогических вузах не повторяла ошибки старых высших учебных заведений, ставивших себе основной целью обогащение студентов теоретическими познаниями. Пединститут кроме развития интеллекта должен развивать в студенте дух критицизма и стремления к самостоятельности» [10, 14]. Колегія підкреслювала, що інститут мусив випускати не спеціалістів-учених, а спеціалістів-педагогів [11, 2].

14 вересня 1919 року проект реформи інститутів був поданий на розгляд і ухвалений Радою робітничої і селянської оборони України [12, 10].

В Україні на початку 20-х років у гуманітарній сфері склалася своєрідна ситуація. Нарком освіти України Г.Ф. Гринько разом із своїм заступником Я. Ряпо виступили авторами оригінального проекту організації освіти й науки, який враховував специфіку тогочасної соціально-економічної ситуації в Україні.

Освітню піраміду увінчувала Академія наук зі своїми науково-дослідними установами і кафедрами, де готувалися вчені спеціалісти найвищої кваліфікації. Інститути складали вищий щабель вузівської структури, а їхні випускники отримували кваліфікацію інженерів, педагогів, агрономів. Технікуми в 1920 р. у

схемі системи освіти кваліфікувалися як середні навчальні заклади, але вже в 1922 р. їм відводилася роль вищої навчальної установи, що готувала вузьких спеціалістів – майстрів, помічників інженерів, інженерів вузького фаху, агрономів тощо. Але інститути, на відміну від технікумів, були вузами з ширшим теоретичним курсом, готували організаторів-керівників для широких галузей господарства та державного будівництва. Якщо в технікумах спеціалізація провадилася уже з першого курсу, то молодші курси інститутів займалися теоретичною підготовкою [6, 72]. З метою полегшення робітничо-селянській молоді вступу до інститутів при них відкривалися так звані робітничі факультети (робітфаки), на які покладалося завдання підготовки молоді до сприйняття інститутських курсів. Вони і займали проміжну ділянку між профшколою та вищими навчальними закладами.

Саме в цей час починає відлік свого існування ще один ВНЗ Чернігівщини. 1920 р. у м.Шостці Чернігівської губернії відкривається вищий технічний навчальний заклад, який отримує назву хіміко-технологічного технікуму. Управляючим (ректором) призначається професор О.Н.Машкин, політичним комісаром І.Г.Настюха [13].

Шосткинський технікум був організований на базі технічного училища, створеного восени 1917 р. Він мав 3 факультети: робітничий, механічний і хімічний, причому механічний складався з трьох відділень: з експлуатації двигунів внутрішнього згорання і парових машин, з обробки металів та дерева, електротехнічного відділення сильних і слабких струмів [14, 2]. У травні 1921 р. при технікумі був відкритий дворічний робітничий факультет, деканом якого став І.Г.Настюха [15, 59; 6]. Новостворений Шосткинський робітфак деякий час носив ім'я Х.Г.Раковського [16, 374]. Таким чином, Шосткинський хіміко-технологічний технікум у поєднанні з робітничим факультетом був заснований як вищий навчальний заклад у 1921 р., у період початку функціонування радянської тоталітарної держави, і саме на нього покладалося завдання створення у регіоні нової радянської технічної інтелігенції, яка б повністю відповідала духу державного замовлення: «Задача этого учебного заведения заключалась в подготовке средне-технических кадров из среды рабочего класса и беднейшего крестьянства, способных заменить чужих и враждебно настроенных специалистов» [17, 1].

Не остання роль у вихованні людини нового типу відводилася провінційним педвузам з факультетами соціального виховання. В рамках виконання цих завдань 23 березня 1921 року була скликана перша Всеукраїнська нарада, яка схвалила нову систему народної освіти. У відповідності з рішенням наради Наркомос УСРР у травні видав тимчасову інструкцію, яка вимагала від місцевих органів народної освіти практично ставити питання про створення радянських інститутів народної освіти [18, 109]. У контексті виконання інструкції постала проблема необхідності ліквідації одного або навіть двох педвузів Чернігівської губернії, що викликало жваву дискусію серед їх керівництва [19, 24 зв.]. На даному реформаційному етапі усі три вузи отримали право на існування і були реорганізовані в інститути народної освіти. Так, поряд з Ніжинським ІНО з'явилися Чернігівський та Глухівський. Молодші курси були переведені на нові навчальні плани, а старші продовжували роботу за навчальними планами педагогічних інститутів. Восени 1921 року НКО своєю постановою залишив у периферійних педвузах тільки факультети соціального виховання з трирічним терміном навчання для підготовки викладачів семирічних шкіл і працівників дитячих закладів. Оскільки розпорядження про зміну інститутського профілю надійшло в період навчального року, перебудову доводилось робити в екстремальних умовах. Керівництво вузів не встигало своєчасно не тільки виконувати вказівки щодо блискавичної реорганізації навчальних закладів, а навіть повноцінно осмислити і зрозуміти суть цих реорганізацій.

У Глухівському ІНО ніяк не могли визначитися з необхідністю ліквідації факультету професійної освіти і запровадження єдиного факультету соціального

виховання: «З надзвичайним подивом інститут отримав нову вказівку відділу підготовки шкільних працівників від 10 лютого за № 60/782 про повну ліквідацію попередніх триместрів на протязі теперішнього триместру. Майже в той самий день інститут отримав вказівку від Губпрофосвіти від 24.02.1922 року № 945 про ліквідацію старших курсів інституту на протязі двох років. В кінці кінців Губпрофос направив інституту копію навчального плану, затвердженого для Ніжинського ІНО, в якому про ліквідацію нічого не сказано» [20,135-136]. Керівництво інституту (ректор К.Ягодовський та декан факультету соціального виховання Я.Колубовський), працівники дореволюційної школи, які звикли до відповідальності при вирішенні нагальних проблем і не вміли працювати за безпечнішою вказівною системою, проявили ініціативу щодо трактування навчального плану відповідно до місцевих умов та потреб того ж таки Глухівського ІНО. Продемонстрована самостійність викликала бурю протесту з боку НКО: «...за планами Головпрофосу з 1921 року Глухівський ІНО функціонує у складі тільки одного факультету соціального виховання. Розпорядження Головпрофосу про реорганізацію Глухівського ІНО за навчальним планом факсоцвиху не можна розглядати тільки як досвід чи непорозуміння, а як проведення визначеної системи і плану» [20, 137]. Глухівчани виявили протест проти порушення інститутських традицій, який згодом був використаний Наркоматом освіти як одна із підстав для ліквідації вузу в середині 20-х років.

Схожа ситуація склалася і в Ніжинському ІНО. Розпорядженням губернського відділу професійної освіти від 17.09.1921 року за № 2903 у цьому інституті була введена посада проректора, яку обійняв професор В.Семенов. 12.10.1921 р. розпорядженням за № 1500 доводилося до відома, що інститут не потребує посади проректора. Бюро Ніжинського ІНО, зважаючи на необхідність керівництва вузом у період тимчасової відсутності ректора, а також враховуючи численність функцій ІНО, особливо при відновленні матеріальної частини після довготривалої розрухи, звернулося з проханням до губпрофосу про винайдення можливості залишити посаду проректора і затвердити на ній професора Семенова [20, 93]. Але жодні аргументи до бажаного результату не привели. Відділ працівників освіти НКО УСРР сповістив, що «...в штаті ІНО з одним факсоцвихом (хоча в Ніжинському інституті на цей час ще існував факультет професійної освіти) передбачена тільки посада декана з правом проректора, на яку призначений т.Карпеко» [20, 96].

Подібні непорозуміння траплялися і в роботі Чернігівського інституту народної освіти. У середині 1924 р. другою Всеукраїнською конференцією з педагогічної освіти були запропоновані навчальні плани для факультету соціального виховання двох типів «А» і «Б». Враховуючи те, що для реалізації навчального плану типу «А» потрібна була велика кількість висококваліфікованих викладачів соціально-економічних дисциплін (Чернігівський ВНЗ не мав у своєму розпорядженні таких), фактично вистачало лише тих викладачів, які могли не підготувати рядового учителя за окремим комплексом споріднених дисциплін і зорієнтуватися на підготовку робітників організаторів і вихователів дитячого колективу як у трудшколах, так і у дитячих будинках, – був прийнятий навчальний план типу «Б» [21, 15]. Але вже в листопаді того ж 1924 р. у бюлетені ЧІНО зазначалось: «Состоявшаяся в сентябре сего года Всеукраинская конференция поставила крест над вопросом о плане соцвоса. Учебный план факсоцвоса «Б» был признан нежизненным» [22, 45].

Такі невиважені рішення Наркомату освіти обурювали професорсько-викладацький склад вузів. Зазначені навчальні заклади мали багаторічні глибокі освітні традиції, відмовлятися від яких доводилося досить болісно. Особливо це стосувалося нововведеного факультету соціального виховання. Не тільки Глухівський ІНО намагався відстояти традиційні освітні напрямки підготовки вузівського контингенту. Чернігівський та ніжинський інститути навіть об'єднали свої зусилля, щоб вибороти право вузів на підготовку студентів за сформованими сталими галузевими напрямками. 3 грудня 1921 р. до НКО України була надана

спільна доповідь керівництва двох вузів, у якій докладно і професійно обстоювалися питання збереження освітніх галузевих напрямків підготовки студентів. У ній наголошувалось, що «Черніговський край нуждается в научно-подготовленных специалистах – преподавателях математики, физики, химии, литературы, истории и языков. Часто специальные предметы в школах преподаются не специалистами (например математика – словесником, история – натуралистом)» [23, 39-39 зв.]. Зазначалося, що цю проблему регіону могли вирішити Чернігівський та Ніжинський ІНО. Вони виконали б роботу факультету професійної освіти в повному обсязі, частково доповнюючи один одного. Проте в Укрголовпрофосі вважали, що існування факультету професійної освіти відволіче потенційних студентів факультету соціального виховання. Доводячи безглуздість такого бачення, представники вузів наголошували, що Чернігівський і Ніжинський ІНО втратять інтелектуальний викладацький склад, адже на факсоцвісі відмовлялись працювати професори математики, біології, філософії [23, 40-40 зв.].

На жаль, ніякі переконливі докази не змогли змінити ставлення Наркомату освіти до питання облаштування провінційних вузів: «По вопросу о факте существования при ИНО факультета профобра отношение центра отрицательное, ввиду того, что этим нарушается план распределения факультетов ВУЗ по Украине» [23, 43]. Проте в Ніжинському ІНО факультет професійної освіти існував практично до 1923 р. і мав три відділи: літературний, лінгвістичний та соціально-економічний. Останній готував фахівців високої кваліфікації для середніх і вищих навчальних закладів, а також науковців. Факультет соціального виховання мав чотири відділи, де здійснювалась підготовка учителів історії, суспільствознавства, мови, літератури, математики, природознавства. Існував при інституті також робітничий факультет. З 1923 по 1932 рр. в ніжинському інституті було лише два факультети: соціального виховання з чотирма відділами (історико-економічним, літературно-мовним, фізико-математичним та агробіологічним) і робітничий з денним та вечірнім відділеннями, де здійснювалась підготовка молоді для вступу до вищої школи [9, 213-214].

У Чернігівському ІНО вже з осені 1921 р. існував факультет соціального виховання з трирічним строком навчання для підготовки викладачів семирічних шкіл і працівників дитячих закладів. Оскільки розпорядження про перепрофілювання вузу надійшло під час навчального року, перебудову роботи інституту було проведено лише частково: закрили основне відділення, натомість утворили підготовче, підсилили педагогічний цикл на першому курсі. Старші курси мали закінчувати інститут за старими навчальними планами [12, 13].

У Глухівському ІНО факультет соціального виховання теж почав діяти восени 1921 р. Його організація викликала певні труднощі у керівництві вузу. З одного боку, потрібно було пристосувати навчальний план до умов діючого інституту, з іншого – здійснити заходи щодо створення необхідного студентського контингенту нового факультету. Проблема з планом вирішилась відповідно до рекомендацій НКО України, а студентський контингент був залучений із випускників підготовчих курсів та осіб, які вступили до вузу за колоквиумом, – усього 63 особи. Факультет професійної освіти продовжував існувати до 1923 р. як ліквідаційні групи фізико-математичного, природничо-географічного та словесно-історичного відділень [24, 18-20].

Слід зазначити, що ставлення до факультету соціального виховання у всіх вузах Чернігівщини було не найкращим. По-перше, частина викладацького складу справедливо вважала соціальних неприродним, штучно створеним факультетом, на кшталт колишньої учительської семінарії, де читати лекції вважалося непрестижним, тому робота на такому факультеті розглядалася як тимчасова, і при нагоді кваліфіковані викладачі від неї відмовлялися без жалю. По-друге, більшість студентів факсоцвиху теж вважала своє перебування тут тимчасовим. Вони не мали абсолютно ніякого бажання займатися запропонованою справою, а вступали на факсоцвихи тільки тому, що зробити це було легше, ніж на інші

факультети вузів, і при першій-ліпшій можливості переводились до інших інститутів. Непопулярність серед широкого загалу і безперспективність спеціальності викликала навіть презирливе ставлення студентів до цього факультету [23, 82 зв.]. «Факультет соцвиху більшості був незрозумілим. Профосівці і значна кількість старих професорів дивились на нього з висока, вважали заняття на соцвисі дитячою забавкою» [25, 99]. Стара професура довгий час об'єктивно вважала, що наука сконцентрована лише на факультеті професійної освіти. Так були зорієнтовані і студенти, що стало однією з причин несерйозного ставлення їх до факультету соціального виховання.

Реорганізація педвузів в ІНО виявилася особливо невдалим реформаційним проектом. Інститути народної освіти зі штучно надуманими факультетами соціального виховання і професійної освіти готували педагогів-комплексників для системи соціального виховання. У процесі навчання вузька спеціалізація переважала над загальнотеоретичною підготовкою майбутніх педагогів. Усе це відповідним чином вплинуло на якість вузівської освіти.

У Чернігівському ІНО бідкались, що «... студенти часто й густо не мають ні знань, ні навиків, потрібних для успішної академічної роботи у вузі, що примушує значний час затримуватись на елементарній праці» [22, 30]. На таку ж проблему в роботі зверталася увага у Глухівському ІНО: «Обращает на себя внимание недостаточная степень грамотности студентов. Для борьбы с этим недостатком даются по некоторым предметам письменные работы» [24, 20]. Для більшості викладачів Ніжинського ІНО, які звикли мати справу зі студентами високої попередньої підготовки, освітній рівень нового вузівського контингенту був взагалі неприпустимим. Професор М.М.Бережков, відвідавши лекцію професора О.І.Покровського, зазначав: «Был на лекции А.И.Покровского о Востоке... Очень интересная лекция, особо, что касается Египта и Вавилона. Остроумная, блестящая лекция, но конечно, не по плечу, не по развитию наших институтских слушателей...» [9, 215]. Завдяки політиці нового радянського уряду щодо класового принципу добору студентської аудиторії, той контингент, який отримали вузи Чернігівщини на початку 20-х років, не міг ні фізично, ні інтелектуально сприймати вишукану академічну науку висококваліфікованого професорсько-викладацького складу.

Не кращою була успішність студентів Шосткинського хіміко-технологічного вузу. Тут гостро постала проблема наявності викладацьких кадрів, від вирішення якої і залежав рівень підготовки вузівського контингенту [26, 21зв.]. Місто вважалось традиційним промислово-робітничим осередком, тому мало приваблювало професорсько-викладацьку інтелігенцію. Якщо хімічний і механічний факультети були майже забезпечені спеціалістами, то робітфак потерпав від їх нестачі. Це зумовлювалося специфікою факультету (приймались студенти з надзвичайно низьким рівнем знань), що не приваблювало високоосвічених викладачів. Деякі студенти навіть не могли виконати прості математичні дії, тому що під час вступної кампанії основним принципом добору було робітниче соціальне походження.

На даному етапі «комуністичного будівництва» якість підготовки спеціалістів мало хвилювала керівництво країни. Після утвердження при владі більшовики прагнули закріпити свої політичні позиції з допомогою новоствореної робітничо-селянської інтелігенції, для формування якої створювалися всі умови (безоплатне (для цих верств населення) навчання, відкриття гуртожитків, прийом до вузів за направленнями комсомольських, партійних, профспілкових організацій, комітетів незаможних селян і т.п.) [27, 16]. Проте увесь цей процес проходив надто проблематично, болісно, важко, особливо для регіональних вузів, які фінансувалися за залишковим принципом. Розгалуження мережі вищих навчальних закладів випереджало ріст навчально-лабораторної бази і підготовку достатньої кількості викладачів.

Якісні перетворення розпочалися під час підготовки до нового 1924-1925 навчального року. Наркомат освіти спрямував усі свої зусилля на згортання мережі

вищих шкіл і зменшення норм прийому до вузів. У цей період був ліквідований найстаріший педагогічний вуз України – Глухівський інститут народної освіти.

Як зазначалося вище, Глухівський ІНО на початку 20-х років болісно сприйняв нововведення Наркомату освіти щодо запровадження факультету соціального виховання, а його керівництво досить наполегливо виборювало право збереження традиційних відділень. На жаль, ці намагання виявилися марними, а невизначеність професійного напрямку інституту зумовила зрив студентського набору у 1922 р. Подали заяви про вступ 24 особи (за планом – 44), тримали іспит – 19, зараховані – 9. Через недостатню підготовленість не витримали іспитів 10 осіб [28, 29]. Не пройшли співбесіду і пільговики – представники робітничо-селянської молоді [29, 18]. Зменшення кількості студентів сприяло прискоренню реорганізації інституту. І навіть збільшення студентського контингенту у 1923 р. до 118 осіб не зупинило ліквідаційних настроїв НКО [30, 57]. Однією із основних причин реорганізації Глухівського ІНО було нетипове проведення перереєстрації студентів інституту у 1923 р., коли радянська влада під приводом невідповідності соціального стану намагалася позбутися неблагонадійних представників вузівської молоді. Провівши перереєстрацію в інституті, керівництво не виключило із складу вузівського контингенту жодного студента. Натомість інші вузи регіону провели цю кампанію відповідно до владних вимог. Ніжинський ІНО втратив 50 студентів, Чернігівський ІНО – 18, Ніжинський робітфак – 22, Чернігівський робітфак – 11 [31, 112]. Звичайно, така неблагонадійність інститутського керівництва зумовила прискорення ліквідації вузу. Офіційно зазначалося, що держава не мала коштів утримувати три вузи подібного профілю в одному регіоні. Натомість Глухівська міська влада готова була підтримувати інститут місцевим коштом: «... принимая во внимание, что Глуховский ИНО обеспечен во всем том, что является базой для его дальнейшего существования и даже процветания, объединенное заседание президиума Уисполкома, Упарткома, Упрофобра постановило: в случае если Главпрофобр не сочтет для себя возможным предложить полное или частичное содержание ИНО из средств государства, то его возьмет на себя Глуховский Уисполком» [32, 18].

Однак наміри НКО уже ніщо не могло змінити. Постановою колегії Головпрофосу від 20.06 1924 р. та президії Головпрофосу від 26.06.1924 р. Глухівський ІНО було ліквідовано і все його майно передавалося чернігівському та ніжинському інститутам для зміцнення матеріальної бази.

У серпні 1924 р. у Глухові відкрилися трирічні педагогічні курси як навчальний заклад з правом наступництва. Яків Миколайович Морачевський (відомий глухівський краєзнавець) став їх першим директором [33, 6]. У 1925 р. педкурси було реорганізовано у педтехнікум, який готував учителів для початкової школи. Студентський контингент технікуму у 1925-1926 навчальному році складався із 115 осіб [34, 26].

Цікавим залишається той факт, що жоден із викладачів Глухівського ІНО не увійшов до штату новопосталого навчального закладу. К.Ягодівський на короткий термін з'являється у штаті професорського складу Чернігівського ІНО [33, 46], а потім його подальший трудовий шлях пов'язаний з вузами Ленінграда [35]. Я.Колубовський до початку 30-х років працював у Ніжинському ІНО [36, 1], О.Алексєєва, як і більшість викладачів вузу, поїхала працювати до новоствореного Луганського ІНО [35].

Саме такими тоталітарно-адміністративними методами була вирішена доля Глухівського ІНО. Вважалося, що колектив вузу (а це – переважна більшість викладачів, колишніх працівників дореволюційних середніх навчальних закладів, які мали широку всебічну підготовку, об'єктивно оцінювали реалії життя та ще не були занадто залякані діями репресивної радянської системи) досить демократично ставився до процесу навчання. Своїм прикладом вільнодумства щодо реорганізаційних нововведень він виказав тоталітарному уряду нелояльність та неблагонадійність, що загрожувало сталому існуванню радянської системи освіти

і зумовлювало незаангажоване сприйняття дійсності студентським загалом.

У 1920-і роки вища школа Чернігівщини переживала перехідний період, коли радянська влада реформувала всю сферу освіти в Україні, підганяючи її під свої ідеологічні трафарети. У цей час було розроблено власну українську концепцію та модель вищої освіти, яка, з одного боку, була виявом національної самобутності, а з іншого – підпорядковувалась ідеологічним постулатам тоталітарної держави, виконуючи загальнодержавне замовлення щодо творення нового українського інтелігента. Щонайбільше від реформаторських експериментів потерпали регіональні вузи, які не мали авторитетного захисту столичності і виявилися найпридатнішим матеріалом для відпрацювання сумнівних освітніх проєктів радянського керівництва.

1. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920-1930 рр.) // УІЖ. – 1993. – № 2, 3.
2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30 років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1991. – 175 с.
3. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – 95 с.
4. Шкварчук В. На казарменному становищі (нариси з історії Чернігівщини довоєнних років). – Чернігів, 2002. – 226 с.
5. Шупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20-30-ті роки): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя. – 1995. – 178 с.
6. Вища школа Української РСР за 50 років. К.: КДУ, 1968. – 539 с.
7. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів в двох томах. (1917 – червень 1941 рр.). – К., Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – 880 с.
8. ДАЧО НВ. – Ф. Р-6121. – Оп.1. – Спр. 2.
9. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім.Гоголя; ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.
10. ДАЧО. Ф. Р-608. – Оп. 1. – Спр. 416.
11. Там само – Ф. Р-1555. – Оп. 1. – Спр.11.
12. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту. К., 1966. – 242 с.
13. Довідка ДАСО на запитання ШКМ. – 1968. // Із фондів Шосткинського міського краєзнавчого музею
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1153.
15. Там само – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 20.; ДАЧО. Ф. – Р-609. – Оп. 1. – Спр. 1.
16. ДАЧО – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 293.
17. Развитие и опыт работы Шосткинського химико-технологического техникума. – Доповідна записка. – 1946. – 12 с. // Із фондів Шосткинського міського краєзнавчого музею.
18. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни 1919-1920 рр. // Збірник документів і матеріалів. К., 1957. – 502 с.
19. ДАЧО НВ. Ф. Р-2161. – Оп. 1. – Спр. 11.
20. ДАЧО. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 178.
21. Там само – Ф. Р-608. – Оп. 1. – Спр. 169.
22. Там само. – Спр. 167.
23. ДАЧО НВ. – Ф. Р-6121. – Оп. 1. – Спр. 13.
24. ДАЧО. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 70.
25. Карпеко А.А. Из спогадів про Ніжинський інститут 20-х років. // Література та культура Полісся. Ніжинська вища школа (1820-1990) Ніжин, 1990. – Випуск 1. – 240 с.
26. ДАСО. – Ф. Р-4307. – Оп. 1. – Спр. 1.
27. ДАЧО. – Ф. Р-674. – Оп. 1. – Спр. 204.
28. Там само. – Спр. 72.
29. Там само. – Спр. 64.
30. Там само. – Спр. 332.
31. Там само. – Спр. 105.
32. Там само. – Спр. 247.
33. Там само. – Спр. 444.
34. Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994 рр). – Суми: ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. – 80 с.
35. Лист Є.Пашкевич до І.Ляшка. // Із фондів музею Глухівського педуніверситету.
36. ДАЧО НВ. – Ф. Р-6121. – Оп. 2. – Спр. 3271.

Перелік умовних скорочень

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Губпрофос – Губернський відділ професійної освіти
ДАСО – Державний архів Сумської області
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
ДАЧО НВ – Державний архів Чернігівської області, Ніжинський відділ
ІНО – Інститут народної освіти
Наркомос УСРР – Народний комісаріат освіти Української соціалістичної радянської республіки
РНК УСРР – Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
Робфак – робітничий факультет
Укрголовпрофос – Український головний комітет професійної освіти
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
Уисполком – Уездный исполнительный комитет
Ушартком – Уездный партийный комитет
Упрофобр – Уездный отдел профессионального образования
Факсоцвих – факультет соціального виховання
Факпрофос – факультет професійної освіти
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України.
ЧІНО – Чернігівський інститут народної освіти
ШКМ – Шосткинський краєзнавчий музей

В статье исследовано влияние объективных и субъективных факторов на процесс становления и деятельности высших учебных заведений Черниговщины как региональных центров формирования нового украинского интеллигента в 20-е годы XX в.

In article was found influence objective and subjective facts on standing process and activity high educational establishments of Chernigivs region as cells of creation of new ukrainian intelegent in 20-years of XX centures.

УДК 63.3

Ольга Надирова

ДЕЯКІ ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВИХОВАННЯ ПОВАГИ ДО ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (ДОСВІД ФРАНЦІЇ)

Автор статті висвітлює деякі напрямки діяльності державних, громадських та освітянських установ Франції, зосереджуючи увагу саме на тих заходах, які сприяють підвищенню обізнаності населення щодо культурної спадщини, заохочують громадян піклуватись про свої пам'ятки, виховують повагу до історії народу.

Охорона пам'яток історії та культури є актуальною та болючою темою українського суспільства. Процес формування пам'яткоохоронних концептуальних підходів в Україні ще триває, державні інституції вдосконалюють методи своєї роботи, а громадський сектор у цій сфері в Україні майже не розвинутий. Тому вивчення досвіду інших країн є важливим і доцільним.

Франція – країна, яка ще з XVIII сторіччя почала приділяти увагу пам'яткам, аналізуючи їх стан, формуючи списки найважливіших національних пам'яток.

© Надирова Ольга Віталіївна – аспірантка Київського славистичного університету

Відомо, що пам'ятки історії та культури мають матеріальну, пізнавальну та історичну цінність. Вони є предметом патріотичної поваги та шани, наочним та духовним свідченням багатств культури народу, який їх створив, духовною спадщиною для прийдешніх поколінь.

Н.Д. Недович виділяє чотири основні напрямки, які формують комплексність пам'яткоохоронної діяльності. Серед них друге місце посідає «рівень суспільної та професійної свідомості цінності культурної спадщини» [5, с. 16]. Але серед великого масиву літератури, присвяченої культурній спадщині, досить мало уваги приділяється проблемі виховання поваги суспільства до своєї історії. Назвемо ряд науковців, роботи котрих є дотичні до даної проблеми: П.А. Алейніков [1], В.М. Алпатов [2], С.Д. Бернік [4] та інші.

Отже, метою даної статі, задля застосування в майбутньому закордонного досвіду в Україні, є ознайомити читача з деякими формами та методами виховання поваги до пам'яток історії та культури, які використовуються в французькому суспільстві.

У Франції пропагандою, підвищенням обізнаності та вихованням поваги населення до національних пам'яток історії та культури займаються державні органи влади, освітні установи та громадські об'єднання.

Державні інституції та їх заходи

Формування основних положень щодо пропаганди пам'ятників історії та культури є загальнодержавним завданням.

Перші освітньо-пропагандистські заходи досліджуваного напрямку уряд Франції почав впроваджувати на початку ХХ сторіччя. У 1914 році було створено спеціальну інституцію – Національний фонд історичних та доісторичних пам'яток, першопочатковою метою котрого було проведення акцій та інформативних заходів задля підвищення відвідуваності національних пам'яток французами. Після деяких реорганізацій ця інституція існує і досі. Остаточне її становлення як сучасної структури відбулося в 2000 році. Декретом №2001-357 від 27 квітня [2, с.54] фонд був перейменований в Центр національних пам'яток, до основних завдань котрого було віднесено:

- обіг інформаційних ресурсів (книги, проспекти, Інтернет тощо);
- організація пропагандистських заходів (наприклад, безкоштовні концерти «пам'ятки в музиці», що проводяться щомісячно в кожній зі 100 пам'яток, які центр адмініструє; «Загадковий Мон-Сан-Мішель» – нічний тур по однойменному абатству та інші заходи).

Мета роботи центру полягала в наданні більшої відомості та визнання французькій національній спадщині як в межах держави, так і за кордоном, розвитку туристичної індустрії та підвищенні свідомості французьких громадян.

Таким чином, Центр національних пам'яток є провідною державною установою, яка у співпраці з регіональними управліннями у справах культури займається освітньо-інформаційними заходами щодо національної спадщини. Інформаційну підтримку надають також регіональні центри документації культурної спадщини, які працюють у вільному доступі для всіх бажаючих [3, с. 26].

Мережа центру охоплює 117 територіальних зон, серед яких 52 муніципалітети, відомих своєю мистецькою спадщиною та 51 муніципалітет і 14 регіонів, відомих як історичною, так і мистецькою спадщиною.

У французькому суспільстві значна увага приділяється поєднанню тем культурної спадщини та громадянства, що легко можна відслідкувати за науковими роботами та масовими заходами. Гарним прикладом є щорічні дні культурної спадщини (кожний третій тиждень вересня), які вперше були проведені ще в 1983 році [4, с. 158]. Їх метою є підвищення зацікавленості громадян в національних пам'ятках, розширення їх обізнаності, а також привернення уваги міжнародної спільноти. У рамках днів культурної спадщини організовуються різноманітні заходи, наприклад [5] :

- тури та візити історичними й сучасними місцевостями та пам'ятками, які є свідченням становлення французького суспільства та громадянської свідомості;
- лекції та презентації з історії формування міст як місць урбанізації та соціальної організації;
- виступи акторських колективів на місцях історичної пам'яті.

Міністерство культури та інформації Франції не випускає з поля зору і молодь, яка складає впливову частку активного та свідомого населення. Волонтерські роботи для молоді є одним з методів підвищення її свідомості, формування патріотизму і поваги до національної архітектурно-історичної та культурної спадщини. Стимулюючи ентузіазм молодих людей через конкретні практичні дії, міністерство культури та інформації виконує важливу освітньо-виховну функцію.

З іншого ж боку, безкоштовна допомога волонтерів покриває витрати на матеріали та оренду обладнання, необхідного для роботи на об'єктах.

Управління архітектури та культурної спадщини заохочує також волонтерські асоціації брати участь в реставраційних роботах пам'яток архітектури, надаючи фінансову, технічну та організаційну підтримку для проведення навчальних тренінгів та семінарів для волонтерів. До такої діяльності залучені перш за все великі асоціації національного масштабу, як об'єднання REMPART, Будівельники історії та середньовічної архітектури, клуб Vieux Manoir та інші.

«Педагогіка культурної спадщини»

Оскільки культурна спадщина є частиною соціальної та культурної автентичності держави, знання про національну спадщину повинні розповсюджуватись і через освітні та культурні заклади – у вивченні міст, містечок, історичних територій та окремих об'єктів у всій повноті, завойовуючи розуміння архітектурної спадщини та схвалюючи необхідність її інтегрування в сучасному світі.

Неможливо перебільшити значення освіти, яка робить людину грамотною, гармонійною, вихованою, формує рівень культури громадянина. Від освіти залежить рівень досконалості суспільства. А отже, освіта дає підґрунтя для осмислення всіх сфер життя та діяльності людини.

Цікавим та корисним є досвід Франції в формуванні концептуальних положень та подальшого розвитку на їх основі практичної діяльності по забезпеченню збереження пам'яток історії та культури саме через освітянські програми та заходи.

У Франції існує поняття «педагогіка культурної спадщини» як міждисциплінарний напрямок, котрий поєднує в собі: педагогіку, психологію, етику, право, історію, маркетинг та інші галузі [7, с.169]. Педагогіка культурної спадщини має своєю метою не лише відкривати для громадян їх місцеву та регіональну історичну та культурну спадщину, а й розвивати в громадянській свідомості розуміння важливості культурної спадщини різних країн для всього людства та його еволюції. Саме розуміючи своє минуле, громадянин зможе знайти своє місце в сучасності. Базуючись на знаннях, людина може мати свій критичний погляд на історичні та сучасні події маючи можливість вплинути на хід історії вносячи ті зміни, які йому під силу.

Таким чином, педагогіка спадщини не лише розповідає та констатує факти минулого й сучасності, а й спонукає слухача як молодого, так і дорослого до участі в подальшому розвитку світу, в якому він живе [7, с. 123]. Педагогіка спадщини реалізовується різними методами: в рамках навчання (уроки спадщини, наукові класи, семінари тощо), культури та туризму (музеї, історичні центри міст, парки, культурні вистави та подорожі тощо) та у вигляді тимчасових акцій і проєктів.

Педагогіка культурної спадщини передбачає застосування методів пошуку та індукції, спонукаючи зацікавленість слухачів; науково бореться з неграмотністю, передаючи знання; формує самосвідомість громадянина Франції.

Постійно розширюються та збагачуються педагогічні методи, що застосовують

організації у своїй роботі, а також зростає кількість підручників та посібників для проведення уроків на тему спадщини.

Надаючи класичну освіту, педагогіку культурної спадщини застосовує група так званих шкіл культурної спадщини, які надають вищу освіту та послуги підвищення кваліфікації [8, с. 56]. Найдавнішою є школа Лувра, заснована ще 1882 року. Вона виховує цілий спектр фахівців: проектувальників, реставраторів тощо. Центр вищих знань історії та збереження пам'яток минулого (або Центр Шайо) надає освіту архітекторам-державним службовцям. У 1990 році створено школу культурної спадщини, котра готує консерваторів культурної спадщини за різними спеціальностями (археологія, архіви, бібліотеки, пам'ятки архітектури та інші). Центр становлення та реабілітації культурної спадщини минулого (або школа Авіньйон) створений 1983 року, спеціалізується на історичних та сучасних методах відновлення та реставрації, об'єктів виготовлених чи сконструйованих з різних матеріалів.

З роками розвинулася розгалужена мережа громадських організацій та об'єднань, які головною метою своєї діяльності визначили опіку над пам'ятками історії та культури французького народу.

Громадські організації в переважній своїй більшості зосереджують свою роботу на школярах та студентській молоді, для яких розроблена ціла низка мистецьких та культурних занять. Причому для школярів заняття проводяться в рамках шкільних годин (2-3 години на тиждень протягом 12-16 тижнів).

Багато громадських організацій Франції стають усе активнішими саме в освітніх заходах, які зазвичай є інтерактивними і поєднують теорію з дослідженнями на природі та практичними заходами [9, с.20]:

- візити-відкриття (візити до музеїв, історичних місцевостей, пам'яток архітектури тощо);
- воркшопи (поєднують теорію та практичні завдання, наприклад, пройшовши історичним центром міста, необхідно зробити його детальну мапу, після чого, разом з тренером, порівняти її з історичною мапою цієї території, зробивши висновки позитивності та негативності змін);
- майстер-класи (виготовлення своїми руками національних традиційних виробів або копіювання відомих скульптурних, архітектурних чи художніх елементів);
- анімація культурної спадщини (робота з фото-відеоматеріалами);
- заняття в класі (семінари, тренінги, зустрічі з практиками та відомими особистостями);
- волонтерські роботи (виконання нескладних робіт на реставраційних об'єктах чи місцях розкопок).

Кожен з видів занять розглядається як міждисциплінарний предмет, забезпечуючи можливість виявлення мистецьких талантів слухачів. Зазвичай лідерами воркшопів є практики (архітектори будівель Франції, консерватори пам'яток архітектури та містобудування, архітектори тощо), які розробляють програму, основу на освітніх завданнях школи та ВНЗ; або заняття проводять спеціально навчені люди – медіатори.

Як результат тривалої співпраці, часто спостерігається побратимство між школою чи ВНЗ та інституціями культури (музеї, об'єкти архітектури тощо). Метою цього є перехресна взаємодія зі збільшенням різноманіття заходів та збагаченням освітніх програм.

Якість освіти культурної спадщини є дуже важливим питанням. Тому педагогічна майстерність та компетентність, так само як і науковий зміст і технічне забезпечення, є дуже важливими. Жодна громадська організація не має права надавати послуги освіти культурної спадщини без сертифіката якості (це не стосується шкіл та ВНЗ).

На сьогодні громадські організації Франції розробили та винесли на загальне обговорення проект Хартії якості педагогіки культурної спадщини [11].

У проекті визначено умови ведення різноманітних освітніх та масових як разових, так і систематичних заходів для всіх вікових категорій, умови реалізації спільних проектів та укладання договорів з музеями, спілками та іншими інституціями, ставиться також завдання створення загальнонаціональної мережі громадських організацій, які займаються педагогікою культурної спадщини.

Важливість хартії для педагогіки культурної спадщини полягає в:

- зобов'язанні учасників бути більш вимогливими до самих себе, що сприяє якості освіти та рівню професіоналізму;
- визначенні критеріїв відбору та підготовки провідних фахівців педагогіки культурної спадщини;
- гарантування використання наукових підходів та якісного рівня підготовки занять;
- підтвердженні якості програм педагогіки культурної спадщини сертифікатами.

Таким чином, закладення підвалин розуміння необхідності збереження пам'яток історії та культури систематично виконується державними інституціями Франції, громадськими організаціями та освітніми установами.

Громадська думка є важливим чинником регулювання життєдіяльності суспільства в цілому та кожної людини окремо, предметом котрої можуть бути будь-які факти, явища з життя та діяльності людини. Громадська думка формується не тільки й не стільки для вираження ставлення людей до конкретної події чи явища, а з метою здійснення тих чи інших змін у суспільстві, які відповідають його сучасним та майбутнім потребам.

Формування концептуальних положень та розвиток на їх основі практичної діяльності по забезпеченню збереження пам'яток історії та культури залежить від наявності в суспільстві:

- високого рівня освіти;
- широкого спектра інформаційних джерел та популяризаторських заходів з використанням наукової, науково-публіцистичної та популярної літератури, аудіо-відеопрограм;
- використання наукового потенціалу фахівців різноманітних галузей знань для об'єднання зусиль по впровадженню позитивних досягнень у пам'яткоохоронній сфері.

З цими критеріями французьке суспільство успішно справляється. Безперервно проводяться дослідження, каталогізація, ідентифікація, розробка проектів пристосування пам'яток до сучасних вимог та подальшого використання в інтересах широкої громадськості.

1. Алейников П.А. Роль Масс Медиа в сохранении культурного наследия коренных народов // Охрана наследия за рубежом: опыт прошлого и современные проблемы. – М.: Изд. РНИИ культурного и природного наследия, 1994. – С. 121-131.

2. Алпатов В.М. Сохранить ценности человечества. – М., 1975.

3. Архітектурна спадщина в навчанні та вихованні // Рідна школа. – 2006. – №3. – С.29-31.

4. Берник С.Д. Пропагандистская деятельность украинского общества охраны памятников истории и культуры: опыт, проблемы, перспективы // Проблемы совершенствования охраны и пропаганды памятников истории и культуры на современном этапе. – М.: НМС МК СССР, 1989. – С.25-30.

5. Недович Н.Д., Щенков А.С. Основные проблемы сохранения памятников истории и культуры при реконструкции исторических городов // проблемы совершенствования охраны и пропаганды памятников истории и культуры на современном этапе. – Москва: НМС МК СССР, 1989 – С.16

6. Guillaume M. La politique de patrimoine. – Paris : Editions galilee, 1980. – 120 p.

7. Baly J.P. Les monuments historique. – Paris : PUE Collection que sais-je? #2205, 1985. – 128 p.

8. Greffe X. La valeur economique de patrimoine. – Paris : Anthropos-economica, 1990. – 340 p.

9. Дні культурної спадщини у Франції – www.journeesdupatrimoine.culture.fr.

10. Dictionnaire des architectes. – Paris: Encyclopedia universalis et Albin Michel, 1999, 784 p.

11. Choay F.L'allegorie du patrimoine. – Paris: le seuil, 1992. – 230 p.

12. Patrimoine mode d'emploi. – Paris: Ministere de la culture et de la communication, 1992. – 280 p.

13. Jeudy H.P. Patrimoine en folie. – Paris :Edition de la maison des sciences de l’homme. Collection ethnologie de la France, 1990. – 80 p.

14. Проект Хартії якості педагогіки культурної спадщини – www.imp-actes.fr/IMG/pdf/Charte_et_un_label_de_qualite_dans_l_education_au_patrimoine.pdf.

Автор статті освітаєть деякі напрямки діяльності державних, громадських і освітніх установ Франції, зосередивши увагу саме на тих заходах, які сприяють підвищенню свідомості населення щодо культурної спадщини, мотивують громадян турботитися про свої пам’ятники. Виховують повагу до історії народу.

Author of the article shows some trends in work of governmental, public and educational institutions of France, paying attention exactly on that action which assist in raising knowledge of people about the heritage, motivate citizens to take care about their monuments, bring up respect to the history of the nation.

УДК 792 (477.5) (09)

Людмила Студьонова

ТЕАТР ОКУПОВАНОГО ЧЕРНІГОВА 1941-1943 рр. АКТОР В.П.ІГНАТЕНКО (1920-2007)

Автор статті вперше розкриває невідому сторінку в історії Чернігова періоду 1941-1943 рр., присвячену діяльності міського клубу «Січ» і створеного керівниками клубу, членами ОУН українського театру ім. І.Котляревського, на сцені якого розпочинав свій творчий шлях народний артист України В.П.Ігнатенко.

Поштовхом для розробки теми даної статті стали такі рядки з однієї мемуарної книги: «Артист місцевого театру Володька Ігнатенко, в недалеком прошлом наш великовозрастний лесковицкий хулиган, имевший даже в свое время тюремный срок, оживленно беседовал с какой-то девушкой, картинно облокотившись на ствол пушки»¹.

Йдеться про день 9 вересня 1942 р., коли, за споминами автора, німці святкували річницю окупації Чернігова. Юний тоді мемуарист «шествовав» вулицями міста, поки не опинився на Валу, де й побачив Володимира Ігнатенка, який (твердження мемуариста) охороняв мітинг разом із поліцією як представник «молодєжного націоналистического клуба «Січ», членами которого были все молодые артисты театра, организованного по разрешению горуправы в здании Казанской церкви. Спектакли, поставленные там, посещались полициями, их семьями и солдатами охранных батальонов. Лесковицкий блатняк Володька Игнатенко оказался талантливым артистом и играл главные роли. Неудивительно, что после Великой Отечественной войны этот пройдоха получил звание Заслуженного артиста УССР»². Для остаточно негативного сприйняття образу Володимира Ігнатенка автор мемуарів розповів про весілля актора з вінчанням у Спаському соборі: «...на торжественной церемонии венчания кроме артистов-коллег и полицеев

© Студьонова Людмила Валентинівна – провідний бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В.Г.Короленка

присутствовали и немецкие офицеры из комендатуры. Вывалив из собора после венчания, эта разношерстная компания, включая немцев, отправилась на пьянку по этому поводу. Это, как говорится, к слову сказано»³.

Ось так, між іншим до слова, охарактеризовано людину, талановитого актора, без будь-якого натягу на хоча б не здійснене бажання перевірити одержану інформацію. Автор наведених рядків не міг не знати, що Володимир Пимонович Ігнатенко належить до плеяди провідних акторів Чернігівського українського музично-драматичного театру імені Т.Г.Шевченка 40-х-60-х рр. ХХ ст. Його ім'я занесено до мистецьких енциклопедичних видань України⁴.

У публікаціях про Чернігівський театр відсутні дані про те, що Володимир Пимонович Ігнатенко до війни тут працював. Він просто не був тоді актором. Чернігівських артистів війна застала на гастролях в Орлі, старовинному російському місті. На загальних зборах було вирішено, що театр припиняє свою роботу. Того ж дня були створені три концертні бригади, котрі вирушили на фронт. Решта акторів, серед яких був Василь Хмурий, дісталася Чернігова і незабаром увійшла до складу партизанського з'єднання під командуванням Олексія Федорова. Актори Василь Хмурий, Василь Коновалов, Дмитро Ісенко створили тут партизанський театр «Смерть фашизму!». Актори показували уривки з п'єс, власні одноактівки, читали вірші, повідомлення про будь-яку важливу подію, співали і танцювали на сценічному майданчику, зробленому з дерев'яної хати поліцая. За весь час відбулося понад тридцять виступів. Одночасно актори були діючими бійцями партизанського з'єднання⁵.

Після визволення Чернігова від фашистської окупації театр не мав свого даху над головою. Театральному колективу виділили непристосоване приміщення на 300 місць у церкві св. Петра і Павла Єлецького монастиря. З кінця 1943 р. Чернігівський театр відновив свою роботу. Саме тоді на його сцену прийшли майбутні заслужені артисти УРСР Володимир Ігнатенко, Марія Бебешко, Петро Губарев, Микола Розцвіталов, Іван Лиховид.

Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Т.Г.Шевченка, відзначаючи 85-річний ювілей Володимира Ігнатенка, присвятила йому сторінку у своєму виданні «Календар пам'ятних дат Черкащини на 2005 рік». Адже Володимир Пимонович прослужив на сцені Черкаського українського музично-драматичного театру сорок років. Тут у 1968 р. йому було присвоєно звання народного в'ї України. Звання заслуженого артиста отримав у Чернігові 1957 року.

Отже, Володимир Ігнатенко народився 16 січня 1920 року у селі Димамерки Лоевського району Гомельської області. Театром захопився в дитинстві. У драмгуртку при клубі учителів у шістнадцять років грав переважно літніх людей. Виступав навіть в операх: співав партії батька в «Катерині», Карся в «Запорожці за Дунаєм». Під час Великої Вітчизняної війни бригадою Володимира Ігнатенка було дано 38 концертів, із них 13 – безпосередньо на фронті. Після війни актор працював у Ніжинському, згодом – у Чернігівському театрах. Акторська кар'єра Володимира Пимоновича вдало склалася і в Черкасах. Тут він створив цілу галерею образів. Серед них Тарас Шевченко («Тарас Шевченко» Андрія Малишка), Наріжний («Тил» Миколи Зарудного), Хома Кичатий («Назар Стодоля» Тараса Шевченка), Іван Карась («Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського), Іван («Безгаланна» Івана Карпенка-Карого). Як відзначають автори «Календаря», усього на творчій ниві актора більше 200 ролей і кожна з них – яскравий образ. У фільмі Тимофія Левчука «Полум'я гніву», знятому 1955 р., він зіграв запорозького отамана Івана Сірка. Володимир Пимонович відомий як актор, що вмів зіграти в одному спектаклі кілька ролей. В «Наймичці» він грав Панаса і Цоколя, в «Безгаланній» – Гната і Степана, в «Порт-Артурі» – Корейка, генерала Кондратенка, адмірала Макарова.

Проте чернігівський період життя Володимира Ігнатенка під час окупації все

ще залишався білою сторінкою. На деякі запитання знайдено відповідь у монографії доктора мистецтвознавства, заслуженого діяча мистецтв України Валерія Гайдабури, в якій уперше в історичній та театральній науковій літературі розкрито сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації 1941-1944 років ⁶. Крім того, як писав академік Іван Дзюба, *«автор змалював низку небуденних театральних доль»*. Серед тих, кого згадав Валерій Гайдабура, - Володимир Пимонович Ігнатенко. Він грав на сцені тодішнього Чернігівського міського театру ім. І.Котляревського, який почав працювати за три місяці після того, як німці захопили місто. Місцева газета 1942 р. писала: *«14 грудня минулого року для населення Чернігова було влаштовано перший концерт мистецьких гуртків. Цей день можна вважати початком роботи нинішнього міського театру. В першу річницю свого існування міський театр з гордістю може звітувати про свої досягнення. Тепер у його складі, крім театральної групи, є хоровий ансамбль, солісти-співаки, танцюристи»* ⁷. У репертуарі колективу було двадцять вистав за творами українських авторів: Степана Васильченка, Марка Кропивницького, Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького, російських драматургів Олександра Островського, Миколи Гоголя, Антона Чехова. Йшли в театрі водевілі, влаштовувалися виїзні концерти. Ось як про це писала газета «Чернігівський кур'єр»: *«За перше півріччя 1943 року театр дав для населення міста 63, для німецького командування – 34 концерти і вистави. Окремо для вербованих дано 5 концертів, для поліції – 2, для підприємств – 4 і для дітей – 19. Зроблено 12 виїздів на райони, де колектив виступав з різноманітною концертною програмою»* ⁸.

У монографії Валерія Гайдабури вміщено програму вистави «Вій» за п'єсою Марка Кропивницького, сюжет якої позичено у Миколи Гоголя (так написано у програмі). Володимир Пимонович грав тут дві ролі – Тита Халяви і Богослова.

На основі вивчення українських та німецьких архівних документів і матеріалів, листів колишніх акторів, які грали на сцені театрів окупованої України, їхніх розповідей під час безпосередніх зустрічей, Валерій Гайдабура схиляється до такого висновку, з яким важко не погодитися: *«Масова художня самодіяльність кінця 30-х – початку 40-х років, коли ніби «жити стало радісніше, жити стало веселіше», надзвичайно допомагає в організації театрів. У кожному місті юні танцюристи, співаки, драмгуртківці, музиканти залюбки йдуть працювати до театру – «коротким шляхом» здійснюють свою мрію про романтичну професію, а до того ще й рятуються від вербування до Німеччини»* ⁹.

Саме до цих мрійників про романтичну акторську професію належав і Володимир Ігнатенко. Але це не означало, що юнак лише витав в емпіреях, не маючи жодного фаху. Батько Володимира (він працював у торгівлі) хотів, аби син мав таку професію, яка б дала можливість прогодувати його майбутню родину. Цьому не заперечувала й мати, домашня господиня. Тому, ще навчаючись у школі (він закінчив дев'ять класів у 1940 р.), Володимир Пимонович з серпня 1936 до вересня 1938 р. був учнем слюсаря і шофера у гаражі Чернігівського управління внутрішніх справ. Потім два роки працював шофером чернігівської контори «Сортнасіяновоч» та Чернігівської міжрайонної бази сільгоспспостачу ¹⁰.

Навесні 1940 року сталося лихо. Ігнатенки мали малокаліберну гвинтівку, з якої Володя любив постріляти. Того злочасного дня він із своїми друзями, братами Чижами, вправлявся у стрільбі. Вони не помітили, як несподівано за парканом з'явився незнайомий хлопчик. Куля влучила в нього. Слідство так і не встановило, хто саме винен у загибелі дитини. Оскільки Володимир Ігнатенко був власником малокаліберної гвинтівки, його у квітні 1940 року засудили до ув'язнення у Полтавській трудовій колонії. Володимир Пимонович пробув тут до липня 1941 р. А за місяць він дістався Чернігова, будинку батьків на вулиці Межовій. Цей факт біографії актора занесено до його облікової картки члена КППС.

Місто було зруйноване німецькою авіацією. Під час бомбардувань голова

міської ради втік до Харкова, наказавши загонам ППО та іншим працівникам кинути Чернігів. Крамниці стояли пограбовані. З'явилися мародери. Вулицями, наче тіні, блукали божевільні з психіатричної лікарні, за якими вже не було нагляду. А тим часом 5-а армія генерала Михайла Потапова вела кровопролитні оборонні бої. Так наступив перший місяць осені 1941 року.

За свідченням німецького військового історика А.Філіппі, 8 вересня 1941 року було взято Чернігів¹¹. Проте офіційною датою окупації міста вважається 9 вересня 1941 року. З цього часу територія Чернігівської області перебувала під управлінням військової влади так званої «військової» зони груп армій «Південь»¹². Паралельно з німецьким окупаційним апаратом були створені українські сільські, обцинні, районні і міські управи.

У перші дні окупації Чернігова за розпорядженням німецького військового коменданта утворилося міське управління по вул. Комсомольській, 29. Обов'язки міського старости прийняв Євген Азаров. 11 вересня 1941 року він видав свій перший наказ, яким дозволяв відкриття і відновлення кустарних майстерень. Цей документ дав можливість Ігнатенкові працювати надомником – клеїти гумові вироби (так записано в його обліковій картці члена КПРС). Володимир Пимонович розповідав Валерію Гайдабурі, що тими гумовими виробами були чуні, які він вирізував з шин спалених автомобілів і продавав на базарі. Цим Ігнатенко займався всі два роки окупації міста, одночасно граючи на аматорській сцені чи то клубу, чи то театру в приміщенні Казанської церкви¹¹. Річ у тім, що до облікової картки члена КПРС Володимира Ігнатенка занесено таке: «С VIII 1941 по IX 1943 Чернігов, надомник, клеил резиновые изделия, актер-любитель клуба». Якого саме клубу, незрозуміло.

В архіві управління Служби безпеки України в Чернігівській області зберігається архівна кримінальна справа №17736-П, фігурантом якої є Анатолій Михайлович Приходько, 1911 року народження*. У жовтні 1941 року він прибув на постійне місце проживання до Чернігова. На початку листопада зустрів Івана Курача, довоєнного знайомого по роботі у «Клубі радторгслужбовців». Він розповів Анатолію Приходьку, що приїхав з Києва для налагодження видання газети «Українське Полісся». На прохання знайомого допомогти із працевлаштуванням, Іван Курач відповів: «Ви зайдіть в редакцію, робота для вас знайдеться, оскільки в місті планується організація клубу»¹³. Наступного дня Анатолій Приходько завітав до редакції. Упродовж кількох днів разом з іншими перевозив меблі, оформляв вивіску з назвою газети.

Як заступник редактора «Українського Полісся» Іван Курач познайомив Приходька з перекладачем при міській управі Михайлом Семенцем, який вільно володів німецькою, угорською, польською та іншими мовами¹⁴. Пізніше Семенець обійняв посаду завідувача відділу культури та освіти Чернігівської районної управи¹⁵. Іван Курач відрекомендував Анатолія Приходька як колишнього клубного працівника, який є найкращою кандидатурою на посаду керівника новоствореного клубу. Михайло Семенець на це відповів так: «При наявності ініціативи та бажання ви зможете виконати цю роботу, і вам буде надана допомога»¹⁶. Того ж дня Анатолій Приходько підписав клопотання на ім'я Євгена Азарова: «З метою популяризації українського національного мистецтва виникла необхідність організувати в місті Чернігові клуб, до складу якого б входили б такі трупи: театральна, вокальна, хореографічна, оркестрова та інші, які б могли популяризувати серед населення міста Чернігова українське національне мистецтво. Ініціативу в організації такого клубу беру на себе я, за що перед вами несу повну відповідальність. Приходько»¹⁷.

19 листопада 1941 року Анатолій Приходько і Михайло Семенець побували у німецькій комендатурі, де на своє клопотання відкрити клуб отримали дозвіл¹⁸. Перший став виконавчим директором клубу, другий – ідейним. За пропозицією

* Згодом А.М.Приходько був реабілітований.

Михайла Семенця клуб отримав назву «Січ», на зразок національно-молодіжної організації з аналогічною назвою у Західній Україні. Він наполягав, щоб членами клубу були лише українці, навіть виступав за звільнення акторів-росіян. Зміст існування клубу «Січ» за Семенцем полягав у тому, щоб об'єднати широкі маси українців, зокрема молоді, навколо ідеї національного відродження з подальшим використанням їх у боротьбі за незалежність України.

Як впливає із справи №17736-П, робота клубу складалася з легального і нелегального напрямків. Відкрито пропагувалась українська етнокультура на театральній сцені – чернігівці дивилися вистави за вітчизняними класичними п'єсами, насичені народними мелодіями, а також слухали лекції з історії України з використанням західноукраїнських видань історичних книжок, які роздавав Михайло Семенець¹⁹. Всебічне вивчення та відбір членів клубу для подальшої серйозної націоналістичної роботи відбувалися таємно²⁰.

Михайло Семенець не приховував від Анатолія Приходька своєї приналежності до ОУН. Говорив, що ворогами українського народу є як «російські окупанти», так і німці²¹. Називав себе прихильником Андрія Мельника, якого бачив майбутнім вождем України. Розповідав про ідеологію, структуру та кінцеву мету ОУН. Ознайомив Приходька з десятьма заповідями членів ОУН, а редактор газети «Українське Полісся» Федір Піпа видав йому значок тризуба, який він носив на лацкані піджака. Анатолій Приходько показав, що Федір Піпа та Іван Курач поділяли націоналістичні погляди Михайла Семенця і, на його думку, були членами ОУН.

Відкриття клубу офіційно відбулося 31 грудня 1941 року у будинку по вул. Воровського, 10^{*}. Спектаклі ж ставилися «в будівлі школи Войкова»²². У січні 1942 року клуб розташувався в Казанській церкві по вул. Коцюбинського, 7. До війни тут працював обласний радіокомітет. В церкві клуб перебував до кінця 1942 року²³.

Анатолій Приходько мав значну підтримку з боку членів ОУН, які обіймали тоді керівні посади у Чернігові і містах області. Це Олексій Похолок – начальник обласної поліції, Степан Тураш – його заступник, начальник міської поліції Дорот, Павло Львович Дюбо – староста Чернігівської районної управи, заступник начальника біржі праці в м. Ріпки Пінчук, інспектор відділу культури і освіти Григорій Ребенок (пізніше староста міської управи), завідувач відділу культури та освіти міської управи Степан Гаврилович Баран-Бутович, начальник Остерської районної поліції Олексюк²⁴. Завдяки їм були вирішені проблеми приміщення, транспорту, матеріальних потреб клубу, набору людей у театральні групи, затвердження репертуару, гастрольних поїздок.

Майже всі названі урядовці у 1942 році були арештовані німецькою владою як націоналісти. Тураш і Дюбо були розстріляні. Михайла Семенця декілька разів викликали до СД, розташованого по вулиці Переця в будинку колишнього гуртожитку педінституту. Очільником СД був німецький офіцер Бродбек²⁵. Після тих викликів у березні 1942 року Михайло Семенець раптово зник.

Клуб за назвою «Січ» продовжував своє існування. До його роботи було залучено 50 осіб²⁶. Склад та кількість людей у гуртках постійно змінювались. На сторінках архівної справи фігурують такі керівники та активісти клубу:

1. Приходько Анатолій Михайлович – директор.
2. Любимов Григорій Володимирович – художній керівник.
3. Бравірска Євдокія Орестівна - режисер.
4. Захарченко Дорина Петрівна – керівник гуртка по вокалу.
5. Тимченко Марія Андріївна – хореограф.
6. Реряєв Павло Трохимович – хореограф.
7. Володимирська Ніна Федорівна – звукорежисер.
8. Курдюмов Анатолій Миколайович – звукорежисер.

* Нині тут розміщається товариство «Просвіта» і редакція газети «Сіверщина».

9. Дольнікова Валентина Микитівна – помічник режисера.
10. Пінчук Леонід.
11. Булах Михайло.
12. Ігнатенко Володимир Пимонович – актор.
13. Ключицький Олексій Григорович.
14. Клинцов Микола Ілліч.
15. Жукоцька (Ключицька) Валентина Степанівна.
16. Досюк Михайло – актор.
17. Льодова Марія – актриса.

Після розправи німців над націоналістами театр втратив український колорит і став звичайним²⁷. За вказівкою німецької влади клуб «Січ» був реорганізований у професійне театральне об'єднання. У грудні 1942 року перетворений на міський театр імені І.Котляревського²⁸.

Готуючись до відступу у вересні 1943 року, німці планували евакуювати театр²⁹. Анатолій Приходько знав про це і тому наказав акторам розібрати по домітках костюми та декорації. За тиждень до приходу радянських військ за його вказівкою було спалено всю документацію театру³⁰.

На щастя, деякі документи вціліли і зберігаються у фондах Державного архіву Чернігівської області. Це три плани на другий, третій і четвертий квартали 1942 року та п'ять звітів про роботу Чернігівського клубу «Січ» станом на 1 квітня 1942 року за другий, третій, четвертий квартали цього ж року і звіт до другої річниці «визволення» Чернігова. Документи оформлені від руки і на друкарській машинці українською мовою за підписом А.М.Приходька і завізовані завідувачем відділу культури та освіти Чернігівської міської управи С.Г.Баран-Бутовичем*.

Текст планів і звітів лаконічний, без ідеологічного спрямування на користь окупантів.

Планування роботи Чернігівського міського клубу «Січ» відбувалося відповідно до кінцевої мети – наблизити мистецькі відділи клубу до професійних закладів. З огляду на це підбирався театральний, ляльковий, музичний, вокальний і танцювальний репертуар, складався навчальний курс у студіях. Тому планувалося широке представлення публіці різноманітних творів вітчизняної, європейської драматургічної і музичної класики, народних пісень і танців. Студійці мали освоїти ази акторської і музичної майстерності, техніки гриму, вправ з лялькою. (ДАЧО. – Ф.Р – 3004. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк. 4-8,13).

У звітах міститься інформація про те, що міський клуб «Січ» почав існувати з 19 листопада 1941 року у приміщенні по вулиці Хлібопекинській (Воровського), 10. Проте в середині грудня сюди переїхала німецька установа, і ортскомендатура надала клубу друге помешкання по вулиці Коцюбинського, 7, тобто – Казанську церкву. Тут згодом відбувалися репетиції театральних вистав. До 1 грудня 1941 року у клубі працювали аматорський театр, духовий і струнний оркестри, група солістів-вокалістів та читців. Керівництво роботою клубу здійснювалось головою клубу та художніми керівниками. Станом на 1 квітня 1942 року, ними були Г.В.Любимов (театр), М.А.Тимченко (танці), В.М.Пекур (духовий оркестр), А.М.Приходько (струнний оркестр), Л.П.Захарченко (вокал). За роботу всі отримували зарплатню у розмірі 500 крб. Виняток становила М.А.Тимченко. Їй

* Степан Гаврилович Баран-Бутович (29.05.1877-1944) – історик, археолог, музеєзнавець, доцент Чернігівського педінституту ім. Т.Г.Шевченка. Народився у с. Козел (нині Михайло-Коцюбинське) Чернігівського р-ну. В 1934 р. звільнений з роботи за звинуваченням в контрреволюційних діях проти радянської влади. 3 серпня 1938 р. заарештований, 2 березня 1939 р. засуджений до 8 років позбавлення волі, 15 травня 1939 р. на підставі рішення Кримінально-касаційної колегії Верховного суду УРСР звільнений з чернігівської тюрми. У січні 1944 р. розстріляний за співробітництво з німцями. (ДАЧО. - Ф. Р - 3011, 104 од. зб. (1676-1940)).

чомусь платили 400 крб. Адміністративно-технічний персонал у складі секретаря-бухгалтера, господарника, прибиральниці-опалювачки, монтувальника сцени очолював голова клубу А.М.Приходько, заробітна плата якого становила 1000 крб. Його підлеглі отримували від 250 до 500 крб.³¹

Перший концерт відбувся для німецького війська 13 грудня 1941 року в залі команди української поліції (колишня школа імені Войкова)³² на Пролетарській вулиці (нині князя Чорного). Що саме давали того дня актори, танцюристи та музиканти-аматори, невідомо. Ніяких свідчень на цей рахунок А.М.Приходько не залишив. Оскільки голова клубу детально розписав репертуар духового оркестру, ансамблю народних інструментів та хореографічної трупі, можна припустити, що 13 грудня 1941 року вояки-чужинці слухали українські та німецькі народні пісні, твори європейської легкої музичної класики, аплодували виконавцям українських народних танців та хореографічних етюдів етнографічного спрямування.

Керівництво Чернігівського міського клубу «Січ» налагодило і студійну роботу. Актори слухали лекції з історії театру, світової драматургії, міміки і техніки мови. На практиці слухачі театральної групи вчилися накладати грим, працювати над відтворенням образу, грати етюди. Вокалісти опановували техніку співу, яка увібрала в себе постановку голосового апарату, елементарні відомості про музичну форму куплетної пісні та динаміку відтворення музично-вокального матеріалу. У музичній групі читалися лекції з теорії музики, постановки голосового апарату і технічних прийомів гри. Кожний з музикантів отримував індивідуальні завдання щодо засвоєння техніки гри на відповідному інструменті. Розбір та обробка репертуару відбувались колективом ансамблю народних інструментів та духового оркестру³³.

1 квітня 1942 року при Чернігівському міському клубі «Січ» було створено ляльковий театр, художнім керівником якого призначено А.С.Вільчінську, а техноруком – П.Г.Знаменського. Трупа складалася з чотирьох акторів. Музичний супровід здійснював секстет народних інструментів³⁴. На сцені лялькового театру йшли вистави за народними казками та казками Пушкіна та Єршова.

Аби клуб мав власний прибуток, його керівництву дозволено було відкрити художню майстерню за госпрозрахунковим принципом. За розробленою калькуляційною шкалою на прибуток клубу нараховувалось 15% з собівартості виконаних замовлень³⁵.

Усі ці заходи сприяли тому, що художні відділи клубу, які розпочали свою роботу на аматорських засадах, набули професійних ознак. Як зазначав А.М.Приходько, *«тепер існує система періодичної виплати акторського гонорару 20-40 крб. за виставу відповідно до I-IV категорій, що їх встановлено для художніх працівників. Основний склад (50 осіб) вважається закріпленим за клубом і постачається нарівні з іншими працюючими містами. При допомозі з боку керуючих міських установ в клубі було зосереджено речі елементарного обладнання. Здобуто необхідні музичні інструменти, частину декорацій, костюмів, театральної та нотної літератури, виготовлено бутафорські речі та необхідне найпростіше сценічне обладнання. Для вистав та концертів було використано зал української поліції та частково зал кінотеатру. За час з 13 /XII - 41 року по 1/IV-42 року було влаштовано вистав – 12, концертів 13. В т. ч. закритих для німецького війська 5»*³⁶.

Влітку 1942 року до керівного складу театру було залучено професійну актрису і режисера Євдокію Орестівну Бравірську (1888-після 1972 р.).³⁷ З 1920 року вона працювала на сцені чернігівських театрів. Спочатку це була театральна сцена при відділі народної освіти, де актриса грала провідні ролі. У 1934-1935 рр. перейшла до новоствореного театру імені 15-річчя ВЛКСМ. Тут Є.О.Бравірська служила до початку війни. Німецько-фашистська окупація застала її в Коропі³⁸.

Можна припустити, що влітку 1942 року Євдокія Орестівна привела на сцену театру ім. І.Котляревського Володимира Ігнатенка. Річ у тім, що в одному з довоєнних чернігівських клубів Є.О.Бравірська побачила п'ятнадцятирічного

Володимира Ігнатенка в одній виставі. І одразу вгадала в ньому артиста. Опісля Євдокія Орестівна розшукала підлітка. Розмова виявилася корисною для Володі. Він почув від Є.О.Бравірської дороги для нього слова: «Тобі треба вчитися. Вчитися на актора. Твоє покликання – театр». У подальшому напуття Євдокії Орестівни були першою школою майбутнього артиста³⁹.

Так В.П.Ігнатенко розпочав творчий шлях на сцені театру ім. І.Котляревського в окупованому Чернігові. Дисципліна у колективі була залізною. А.М.Приходько не визнавав жодних причин, які могли вплинути тим чи іншим чином на життєздатність театрального колективу. Одного разу В.П.Ігнатенко захворів на ангіну з високою температурою і не прийшов на виставу. А.М.Приходько наказав одному з робітників театру привести актора на сцену, не беручи до уваги будь-які пояснення Володимира Пимоновича. І він відіграв спектакль. Що це було – нелюдяне ставлення до акторів? Чи, можливо, А.М.Приходько своєю вимогливістю попереджав будь-які надзвичайні події у театрі, щоб не привертати до акторів нездорової уваги окупантів? Як би там не було, але ніхто із підлеглих А.М.Приходька не був репресований чи вивезений на примусові роботи до Німеччини.

У третьому кварталі 1942 року у житті клубу «Січ», де працював 41 співробітник, відбулися деякі зміни. Духовий оркестр перейшов «на роботу до Schutzbataillon» та розпався оркестр народних інструментів. До складу театральної трупи залучено досвідчену артистку Валентину Микитівну Дольнікову. Репертуар поповнився українськими класичними виставами «За двома зайцями», «Безталанна», «Пошились у дурні», «Сватання на Гончарівці». Ляльковий театр показував дітям «Червону Шапочку» братів Грімм. Концертні програми складалися з номерів у виконанні жіночого хору, танцювальної групи, камерного тріо, солістів-співаків та музикантів. Артисти презентували українські та російські народні пісні і танці, твори європейської класики. У третьому кварталі 1942 року відбулися 32 вистави і концерти. З них дев'ять концертів дано для німецького війська, шістьнадцять вистав зіграно для населення Чернігова, чотири вистави були виїзними за межами міста, три вистави лялькового театру подивилися діти у школах⁴⁰. Тривала студійна робота.

Для театральних вистав використовувалося приміщення поліції (Schutzbataillon). У звіті за третій квартал 1942 року А.М.Приходько інформував про ремонт приміщення театру, завершення якого планувалось у наступному кварталі⁴¹.

У четвертому кварталі 1942 року намітився незначний спад у роботі Чернігівського міського клубу «Січ». 13 січня 1943 року А.М.Приходько підписав відповідний звіт, в якому, зокрема, зазначав: «За IV квартал 1942 р. склад працівників клубу налічує 42 чоловіки. З них сумісників 3 чоловіка. За звітний період клубом проведено всього 25 вистав та концертів, з них 4 для німецького війська в т.ч. 3 концерти в м. Прилуках, 15 вистав для населення міста, та 3 на виїзді (2 вистави в Мньові по заданню Ві. Кдо * та 1 в м. Ніжині) та 3 концерти в міських німецьких установах». У репертуарі театру з'явилися нові твори української класики – «Ой не ходи, Грицю» М.Старицького та «Наймичка» І.Карпенка-Карого. До концертних програм уперше включено українську народну пісню «Я в середу родилася», російські «Калинка» і «Волжские напевы», неаполітанську «Тірітомба» у виконанні хору. Жіночий вокальний квартет і жіноче вокальне тріо виконували твори Моцарта, Даргомижського, грузинські та німецькі народні і різдвяні пісні⁴². Театральні вистави давались у приміщенні поліції (Schutzbataillon). 31 грудня 1942 року у відремонтованому приміщенні театру в Казанській церкві по вулиці Коцюбинського, 7 відбувся спектакль за п'єсою М.Старицького «Ой не ходи, Грицю»⁴³.

* «Віршафтскомандо» («Вікдо») – господарське командування з використання матеріальних ресурсів окупованих областей СРСР в інтересах вермахту.

Третього вересня 1943 року, за вісімнадцять днів до приходу радянських військ, С.Г.Баран-Бутович завізував «Звіт міського клубу до річниці визволення Чернігова», складений і підписаний А.М.Приходьком. Даючи уже відомі нам факти з історії створення і діяльності клубу, репертуарної політики художніх колективів, голова закладу зауважує: «На сьогоднішній день Ортскомендантом надано приміщення для відбудови театру та відпущено кошти на будівництво його»⁴⁴. У документі зафіксовано, що театральний колектив на той момент складався з 12 акторів.

Таким було повсякденне життя Чернігівського міського клубу «Січ», в якому працював В.П.Ігнатенко. Однак не все було так просто, як здається на перший погляд. Актори, музиканти, вокалісти і танцюристи були звичайними людьми і тому жили одними переживаннями і страхами з усіма чернігівцями. Не вистачало продовольства. Не працювали водогін і каналізація. Зникли лазні. Були встановлені високі податки за житлово-комунальні послуги. Але найжахливішим були репресії, які застосовували окупанти проти чернігівців. Криваві сліди залишили зондеркоманди «4а» і «7б», які палили людей живцем, умертвляли у душогубках жінок, дітей і старих. У нічний час окупантами проводилися облави і масові арешти. Лише однієї вересневої ночі 1942 року нові господарі міста розстріляли 2500 чернігівців. У місті діяв особливий відділ Абверу – військової розвідки та контррозвідки при польовій комедатурі – і втручався у справи поліції, залучаючи поліцейські підрозділи для боротьби з диверсантами, розвідувальними групами та партизанами. Так, «для роботи в Чернігові з Києва було направлено групу буковинців під проводом Якова Осташка («Грім») родом з села Міліїв, якого німці розстріляли у квітні 1942 р. Члени цієї групи вели підпільну діяльність у різних районах Чернігівщини. Зокрема, троє членів Буковинського Куреня організували навесні 1942 р. в м. Козельці курси з вивчення історії України для групи з 31 чоловіка. Коли розпочалися репресії німців проти українців-західників, цих трьох буковинців було арештовано за доносом одного з курсантів»⁴⁵. Цей невідомий для нас факт, як і оунівська спрямованість діяльності клубу «Січ», дає підстави говорити, що у Чернігові паралельно з комуністичним підпіллям існувало підпілля ОУН.

Зі слів рідних В.П.Ігнатенка, він і його друг Антін Яценко * мали зв'язок з партизанами. Проте з ким саме, вони не запам'ятали. На жаль, обох учасників події вже немає на цьому світі. Пошуки варто продовжити в архівах. А поки що про таке. Родичі розповіли авторові, що В.П.Ігнатенко та А.Яценко переховували військовополонених на цвинтарі, а потім переправляли до партизанів. Запам'яталося прізвище одного з них – Морозов, якому Володимир Пимонович носив їжу.

У 1942 році біда прийшла у дім Ігнатенків. Молодший брат актора Микола Пимонович, який зараз мешкає у Чернігові, розповів, що на території Казанської церкви розміщалися списані німецькі автомобілі. Бензин окупанти чомусь відразу не зливали. От одного разу, влітку 1942 р., Коля Ігнатенко з приятелем проникли на подвір'я церкви, підійшли до однієї з машин і почали зливати у скляний посуд бензин для розпалу печей та каганців. Охоронці затримали хлопчаків. Тиждень вони пиляли дрова для гестапо, але жили вдома. А потім Миколу Ігнатенка відправили до Німеччини на примусові роботи у сільському господарстві. Спочатку він потрапив у господарство Отто Вінклера у селі Вінтерфельд. Працювалось тут настільки важко, що Коля втік. Його спіймали у польському місті Катовіце. Так хлопчина потрапив до нового господаря на ім'я Фріц Шульц. Ігнатенко знову втік, його знову спіймали, і так було до 1945 р., поки остарбайтерів не визволили американські війська і не перевезли через Ельбу до наших військовиків. Німецьке місто Віттенбурге запам'яталося на все життя, бо тут став

* А.Яценко у післявоєнний час працював директором Чернігівського міського цвинтаря. Був людиною яскравою і неординарною, героєм місцевих приказок і прислів'їв.

Микола Пимонович Ігнатенко радянським кавалеристом 3-го гвардійського кавалерійського полку 3-го гвардійського кавалерійського корпусу генерала Миколи Осликовського. Звідти шлях юного кіннотника проліг до міста Каменська Ростовської області, де дислокувалися донські козаки Північнокавказького військового округу. Кавалерійська служба для Миколи Ігнатенка завершилася у 1950 році. Він повернувся до Чернігова. Працював водієм у двох автоколонах, в обласній прокуратурі (пересувній криміналістичній лабораторії), таксистом Чернігівського таксомоторного парку, звідки вийшов на пенсію.

Так воєнний час розкидав двох братів. Проте Микола Пимонович Ігнатенко завжди пишався своїм старшим братом і твердо знав, що Володимир ніколи не плазував перед окупантами, бо Чернігівський театр 1941-1943 рр. не ніс зі сцени фашистських ідей. А етичний бар'єр мислення і поведінки театральних працівників, за словами Валерія Гайдабури, гідний поваги.

Навряд чи цю точку зору поділяли представники радянських правоохоронних органів, які після визволення Чернігова від окупантів вели слідство у справі Чернігівського міського клубу «Січ» і театру при ньому, на сцені якого грав В.П.Ігнатенко. Однак після певних розмов і перевірок Володимир Ігнатенку було доручено організувати міський театр. Даний факт з біографії актора занесено до його облікової картки члена КПСР: «С ІХ. 1943 по Х. 1944 Чернигов. Директор и актер гортеатра». В сімейному архіві В.П.Ігнатенка зберігається ще один красномовний документ, який наводиться повністю мовою оригіналу:

СПРАВКА.

Дана настоящая актеру Черниговского театра т. Игнатенко Владимиру Пименовичу в том, что он со дня освобождения гор. Чернигова от немецких захватчиков по поручению городского Совета Депутатов трудящихся гор. Чернигова и Горкома КП(б)У явился организатором Черниговского городского театра.

На второй день освобождения города была создана концертная бригада, которой в тот же день был дан концерт для личного состава 148 дивизии генерала Мищенко.*

На протяжении месяца этой же бригадой под руководством тов. Игнатенко В.П. было дано 38 концертов для действующей Красной Армии.

Во время боев за Днепр по распоряжению отдела агитации и пропаганды при Горкоме КП(б)У бригадой тов. Игнатенко было дано 18 концертов непосредственно на фронте.

С дня освобождения Чернигова от немецких захватчиков по 19 мая 1945 г. тов. Игнатенко сделал 315 выступлений для Красной Армии и ранбольных эвакуационных госпиталей.

Вся проведенная работа по обслуживанию действующей Красной Армии и эвакуационных госпиталей проводилась за счет сверхурочной работы и выходных дней.

Своим доблестным трудом в деле обслуживания фронта и ранбольных, эвакуационных госпиталей помог в общем деле разгрома гитлеровской Германии.

4/УП-45 г. Секретарь Черниговского
горкома КП(б)У
Балабай **

Важливо відзначити, що Чернігівський міський театр розпочав роботу під

* Дивізія брала участь у боях за визволення Чернігова і отримала найменування Чернігівської.

** Олександр Петрович Балабай (1912-1988) – учасник партизанського руху, командир партизанського загону ім. В.І.Чапаєва Чернігівського партизанського з'єднання. Автор документальної повісті «Червоно танув сніг». Працював учителем у с. Перелюб Корюківського району і директором школи в м. Ічні.

іменем Івана Котляревського. На його сцені грали ті ж самі актори – Євдокія Бравірьська, Володимир Ігнатенко, Валентина Дольнікова, Михайло Булах, подружжя Ключицьких та інші. Відразу ж актори приступили до репетицій нової вистави за п'єсою О.Є.Корнійчука «Платон Кречет». До війни вона була дуже популярною і йшла на сценах багатьох театрів СРСР, бо порушувала морально-етичні теми, пов'язані з обов'язком лікаря, чесності, порядності серед людей цієї професії і, звичайно, коханням. Прем'єра відбулась у січні 1944 року. Одночасно колектив театру готував ще кілька нових вистав за п'єсами О.Є.Корнійчука «Партизани в степах України» і К.М.Симонова «Русские люди»⁴⁶.

Артисти театру давали шефські концерти військовослужбовцям, які перебували на лікуванні у госпіталях. Українські народні мелодії, жартівливі сценки, талановитий спів сприяли бадьорості та оптимізму поранених, у яких попереду був фронт.

У родинному архіві актора зберігаються відгуки військовиків про концерти, влаштовані для них В.П.Ігнатенком. Наводимо один з таких документів повністю мовою оригіналу:

ОТЗЫВ

15 ноября 1944

№130

Чернигов

Настоящий выдан актеру Черниговского театра т. Игнатенко Владимиру Пименовичу, в том, что он на протяжении 1944 года регулярно обслуживал ран-больных эвакогоспиталя №6054 концертными выступлениями и пользовался хорошим успехом у ран-больных и медперсонала. Своими выступлениями вдохновлял бойцов на скорейшее выздоровление; за что командование госпиталя выносит благодарность.

*Зам.нач. госпиталя
капитан по политчасти*

Надарейшвили

У жовтні 1944 року В.П.Ігнатенко розпочав службу на сцені Ніжинського музично-драматичного театру ім. М.М.Коцюбинського. Цей театральний колектив також влаштовував концертні програми для радянських військовиків. 2 травня 1945 року начальник госпіталю №1706 майор медичної служби Гарунов надіслав директору Ніжинського театру В.Ф.Госю листа зі словами подяки за концерти, які дав В.П.Ігнатенко з групою артистів⁴⁷.

На початку 1945 року обласний відділ у справах мистецтв звернувся до Ніжинського райкому компартії з проханням допомогти акторській бригаді на чолі із В.П.Ігнатенком здійснювати виїзди на села за маршрутом Ніжинський – Лосинівський – Носівський – Бобровицький райони для культурного обслуговування населення. 12 березня 1945 року Чернігівський обком компартії України ухвалив звернення Ніжинського райкому, і В.П.Ігнатенко з рук завідувача обласного відділу у справах мистецтв Василя Хмурого, того самого, хто створив партизанський театр «Смерть фашизму!» у з'єднанні О.Ф.Федорова, одержав необхідне посвідчення⁴⁸.

5 серпня 1945 року ніжинські артисти дали концерт на честь Дня залізничника робітникам Щорського залізничного депо. А наступного дня В.П.Ігнатенко як бригадир на своє ім'я отримав від деповського керівництва письмову подяку⁴⁹.

У Ніжинському театрі Володимир Пимонович працював до червня 1955 року. На одній сцені з ним грала його дружина Олександра Вікторівна Соловійова, мати їх єдиного сина Владислава*. Потім В.П.Ігнатенка запросили до Чернігівського облмуздрамтеатру ім. Т.Г.Шевченка, де актор і його дружина О.В.Соловійова прослужили до листопада 1965 року. На той час у Чернігові жила Є.О.Бравірьська, його перша театральна вчителька. Володимир Пимонович ніжно ставився до неї, допомагав чим міг, познайомив із старенькою актрисою свого сина Владислава,

який зберіг про неї найтепліші спогади.

У листопаді 1965 року В.П.Ігнатенко став провідним актором Черкаського обласного музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка. Упродовж двадцяти років очолював тут партійну організацію. Був членом Українського республіканського комітету захисту миру. У Черкасах його працю відзначено орденом Трудового Червоного Прапора.

А першою нагородою В.П.Ігнатенка була медаль «За Победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.», яку актору вручили у Ніжинському військкоматі у 1946 році. Наступною була медаль «За трудовую доблесть». Цією нагородою В.П.Ігнатенка відзначено 25 листопада 1960 року. Пам'ятний знак «Медаль учасника Другої світової війни» артисту видала Черкаська крайова організація Народного руху України. Посвідчення за №4917 підписав голова Народного руху України В'ячеслав Чорновіл.

Після тривалої і невиліковної хвороби ранньої осені 2007 року Володимир Пимонович Ігнатенко пішов в інші світи. Його урочисто поховали на міському кладовищі у Черкасах і шанували його акторський талант.

А в Чернігові працює український академічний драматичний театр ім. Т.Г.Шевченка, до відродження якого у післявоєнний час причетний В.П.Ігнатенко.

1. Кузнецов Г. Растерзанный Чернигов, или Юность, опаленная войной. – Чернигов, 2005. – С. 178.
2. Там само.
3. Там само. – С. 178-179.
4. Ігнатенко Володимир Пимонович //Митці України: Енцикл. довідн. – К., 1992. – С. 276; Ігнатенко Володимир Пимонович //Мистецтво України: Енцикл. довідн. – К., 1997. – С. 273.
5. Гайдабура В. «А ось вийдуть на площу три актори...» // Укр. театр. – 1985. - №1. – С. 2-4.
6. Гайдабура В. Театр, захований в архівах: Сцен. мистецтво в Україні періоду нім.-фашист. окупації (1941-1944): Історія. Політика. Док. ідеї. Худож. реалії. Людські долі. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.: іл.
7. Аврамович Б. Рік творчої роботи //Укр. Полісся (Чернігів). – 1942. – 16 груд.
8. Левченко С. Мський театр //Чернігів. кур'єр. – 1943. – 17 серп.
9. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. – К., 1998. – С.84-85.
10. З облікової картки члена КПРС В.П.Ігнатенка //Архів родини актора.
11. Филиппи А. Припятская проблема. – М., 1959. – С. 134.
12. Нем'ятий В.М. В боротьбі за зрив грабіжницьких планів фашистської Німеччини. – К., 1982. – С.33.
13. Архів УСБУ в Чернігів. обл. – Спр. №17736-П. – Арк. 44.
14. Там само. – Арк. 15.
15. Архів УСБУ в Чернігів. обл. – Спр. №17736-П. – Арк. 20.
16. Там само. – Арк. 44.
17. Там само. – Арк. 45.
18. Там само. – Арк. 15.
19. Там само. – Арк. 26.
20. Там само. – Арк. 35
21. Там само. – Арк. 31
22. Там само. – Арк. 34.

* В.В.Ігнатенко – кандидат філософських наук, доцент історико-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького. Його дружина О.О.Селіванова - доктор філологічних наук, професор кафедри загального та російського мовознавства ЧНУ, заслужений працівник освіти України, колишній декан факультету російської філології. Їхня донька М.В.Ігнатенко – кандидат економічних наук. Викладала в одному з харківських вузів. Нині – бізнесмен. У В.П.Ігнатенка підрастає правнук. В.В.Ігнатенко часто буває в Чернігові. Адже тут живуть його дядько М.П.Ігнатенко, двоюрідний брат Володимир, колишній майор Радянської Армії, шкільні друзі.

23. Там само.
24. Там само. – Арк. 30,40-41,
25. Там само. – Арк. 12.
26. Там само. – Арк. 85.
27. Там само. – Арк. 86.
28. Там само. – Арк. 48.
29. Там само. – Арк. 87.
30. Там само. – Арк. 59,87.
31. ДАЧО. – Ф.Р – 3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 2.
32. Там само. – Арк. 2, 14 зв.
33. Там само. – Арк. 3.
34. Там само. – Арк. 2 зв.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само. – Арк. 14.
38. ДАЧО, - Ф.Р – 1531. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2-3.
39. ДАЧО. – Ф.Р – 1531 .- Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1,1 зв.
40. ДАЧО. – Ф.Р -3004. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 12.
41. Там само. – Арк. 12 зв.
42. Там само. – Арк. 16.
43. Там само. – Арк. 16 зв.
44. Там само. – Арк. 11.
45. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь. – Чернівці, 1995. – С.50. – (Електронний варіант).
46. Дольнікова В. Чернігівський театр готує нові п'єси //Десн. правда. – 1944. – 11 січ.
47. Архів родини В.П.Ігнатенка.
48. Там само.
49. Там само.

Автор статті вперше розкриває невідому сторінку в історії Чернігова періода 1941-1943 гг., посвященную діяльності городского клуба «Сечь» и созданного руководителями клуба, членами ОУН, українського театра ім. І.Котляревського, на сцене которого начинал свой творческий путь народный артист Украины В.П.Ігнатенко.

For the first time the author of the article opens the unknown page in the history of Chernihiv of 1941-1943 period devoted to the activity of the city club “Sich” and the Ukrainian theatre after I. Kotlyarevsky which was created by club leaders, members of the OUN. On it’s stage the People’s Artist of Ukraine V.P. Ignatenko has started his creative path.

Наталія Дорошок

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА СТАТИСТИКА У 70-80 рр. ХІХ ст.

У статті робиться спроба проаналізувати діяльність земського статистичного відділення Чернігівської губернії у 70-80 рр. ХІХ ст. та визначити основні напрямки роботи статистиків зазначеного періоду.

Останнім часом українські дослідники зробили вагомий внесок у вивчення історії українського земства. Вони активно вивчають діяльність земств загалом, а також основні напрями їх роботи. Адже відповідно до підписаного Олександром ІІ законодавчого акта – «Положення про губернські та повітові земські установи» до компетенції виборних земств увійшли місцеві господарсько-культурні справи: організація виконання земських повинностей, завідування місцевими шляхами сполучень, закладами опіки, медичним і ветеринарним обслуговуванням, протипожежними заходами і страхуванням майна, піклування про народну освіту, сприяння розвитку землеробства, торгівлі та промисловості [21, 142].

Однією з головних віх діяльності земців була статистична робота. Вже давно у науковій літературі утвердилася думка, що земська статистика за результатами своєї діяльності і їх суспільним значенням поряд з медициною посіла одне з найважливіших місць не лише в земському, але й у всеросійському громадському житті [3, 31]. Адже різностороння діяльність земств була невідривно пов'язана з кількісною характеристикою господарського, економічного та культурного життя, що в свою чергу вимагало проведення статистичних досліджень. Потреба в таких даних гостро відчувалася при вирішенні питань про розкладки земських зборів. На ґрунті цих практичних запитів земств виникла земська статистика [4, 35].

Теоретично у розвитку земської статистики в Україні виділяються три періоди, що відрізняються завданнями оціночних робіт та їх місцем у системі земських статистичних обстежень: 1870-1894, 1894-1900 та 1900-1917. У першому періоді діяльності земські статистичні органи були незалежними від уряду. Земська статистика розвивалася відносно самостійно і вільно, без особливого втручання урядових установ. Протягом перших 10 років свого існування земські статистичні органи займалися вивченням селянських господарств, залишаючи без особливої уваги завдання оціночної справи. Це був період, коли дослідники самі накреслювали шляхи розвитку своїх досліджень. Подробиці сільськогосподарського виробництва, котрі раніше залишалися поза увагою, тепер розкривалися у цифрових даних: роль землеробства і промислів, общинного землеволодіння, майновий стан селян, роль видатків і прибутків, заборгованість та інші питання селянського господарства [15,25]. Для другого етапу характерним стало взяття оцінкової справи під контроль урядових структур. Питання оцінки починають займати в земських статистичних дослідженнях основне місце, видозмінюючи таким чином зміст і методи проведення робіт [6, 153]. Третій період існування земських статистичних органів характерний тим, що уряд фінансував ці установи, і їх незалежність стала обмеженою. З 1900 р. всі основні земські статистичні обстеження певною мірою підпорядковуються

© Дорошок Наталія Анатоліївна – аспірантка кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

завданням оціночної і податкової політики відносно нерухомості. Цей принцип вимагав широких економічних досліджень для виявлення рівня прибутковості та факторів, що її визначали [15, 25].

Земські статистичні установи почали виникати в Україні у 70-х рр. XIX ст.: у Херсонській губернії – 1873 р., Чернігівській – 1876 р., Харківській – 1877 р., Полтавській і Катеринославській – 1880 р., Таврійській – 1884 р. [1].

У сучасних умовах, незважаючи на величезний масив місцевих публікацій із різних питань земської діяльності, все ще відсутні праці, які б дали цілісну картину становлення і розвитку земської статистики як загалом по Україні, так і в Чернігівській губернії зокрема у другій половині XIX – на початку XX ст. Усе це значною мірою підвищує значимість та актуальність обраної теми дослідження.

Окремий інтерес з точки зору висвітлення даної проблеми становить діяльність Чернігівського земського статистичного відділення. Цей аспект теж малодосліджений, проте деякі питання знаходять відображення у наукових спостереженнях Л. Мекшун [10, 11, 12, 13, 14] та А. Гапійенко [2].

Чернігівська губернія у земському статистичному русі не стала винятком, оскільки довгий час подібні дослідження тут проводилися вибірково і носили випадковий характер [1, 151].

Як зазначалося вище, статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі було утворене у лютому 1876 року. На перших порах при відділенні планувалось мати головуючого (призначеного управою) та двох осіб, запрошених по найму, переважно з вищою освітою [16, 109]. Проте вже у 1877 р. склад зазначеного органу був збільшений до трьох членів з вищою освітою та трьох помічників із середньою [7, II]. Свою роботу чернігівські статистики розпочали зі складання програм, які передбачали, по суті, всестороннє у статистико-економічному значенні вивчення краю. З цією метою члени відділення вирішили ознайомитися, по-перше, з тими матеріалами, які знаходились у журналах, справах і виданнях Чернігівського земства, а по-друге, з тими способами і прийомами, які застосовувались для збирання статистичних відомостей у різних губерніях як земськими статистичними установами, так і статистичними комітетами [17, 116]. Своєрідним орієнтиром при виробленні власних програм дослідження послугували матеріали раніше підготовлених видань, а саме: 1) програма про економічні відомості, видана редакцією «Київських губернських відомостей» у 1869 р.; 2) програма для збирання відомостей про стан сільського господарства і промисловості – Північно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства (1872); 3) програми для статистичного дослідження, складені Тверськими і Нижегородськими губернськими земськими управами і статистичними комітетами тих же губерній; 4) програма для статистичного опису окремих місцевостей у Самарській губернії і насамкінець 5) досвід програм для збирання статистико-економічних досліджень, складених для Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства його членом Н. І. Зібєром [20, XXXVIII].

Як говорилося вище, члени статистичного відділення поставили за мету діяльності свого органу найповніше вивчення губернії у статистико-економічному відношенні. Це пояснювалось, по-перше, необхідністю визначення рівня господарського розвитку губернії з її негараздами і потребами, аби, керуючись реальними фактами, підняти життєвий потенціал краю, по-друге, лише за умови детального опису губернії стає можливим визначення платіжних спроможностей останньої, що в свою чергу відповідало потребам оподаткування. Отже, стає зрозумілим, чому земці так старанно і ретельно готували свої статистичні програми, конкретизуючи навіть кожне питання.

Перший розділ програм – сільськогосподарські програми – був підготовлений членом відділення П. П. Червінським, другий – програми для збирання відомостей про селянські промисли і ремесла та фабрики і заводи – підготував член статистичного відділення В. Є. Варзар, а програми щодо питань торгівлі склав головуючий відділення Н. А. Константинович.

У теоретичній статистиці умовно існує потрібний розподіл обов'язків: установлювачі методу, збирачі фактів і їх опрацювальники. Чого не можна було сказати про статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі, де його членам суміжно доводилося виконувати всі вищезначені функції [20, XXIII]. Це пояснювалося гострою нестачею кадрів у відділенні, склад яких неможливо було розширити через відсутність стабільного фінансування з боку управи. Причому на перший рік діяльності статистичного органу Чернігівським губернським земським зібранням були затверджені кошти у сумі 4200 р. на проведення дослідницьких робіт [5, 172-177], у подальшому ця цифра через певні дискусії серед гласних губернського зібрання зазнавала відповідних коливань.

Щодо прийому збирання самих відомостей, то для чернігівських статистиків був властивий експедиційний спосіб особистих роз'їздів. Виходячи з досвіду, що на практиці не приніс бажаних результатів, вони відкинули методи роботи, які застосовували члени Херсонського земського статистичного бюро (розсилання бланків по волостях). Або, наприклад, оголошення конкурсу з преміями за кращий опис, практикований у Самарському статистичному комітеті [20, XXIV-XXIX]. Відповідно, Чернігівське земське статистичне відділення не прийняло до відома жодного із вказаних зразків. Свою роботу члени відділення, як правило, розпочинали із теоретичного вивчення обстежуваної місцевості по офіційних даних у м. Чернігові та обраному повіті і лише після цього вирушали на місця для збору даних шляхом опитування різних верств населення. Статистики вважали, що лише за таких умов можна правдиво відобразити життя губернії у всіх проявах.

Надрукувавши вироблені програми, і до представлення їх на затвердження губернському земському зібранню статистичне відділення з метою їх апробації та можливої корекції при подальших дослідженнях вибрало для пробного опису у Чернігівському повіті три волості: Редьківську, Довжицьку і Салтиково-Дівицьку. Адже відділення бажало надати земському зібранню не тільки перевірені та виправлені програми, але й орієнтований досвід роботи з ними [23, 90].

Наслідком здійснених подорожей стали підготовка і видання статистиками першого випуску своїх праць [23]. До нього ввійшли матеріали, які були зібрані особисто членами статистичного бюро, а саме: П. П. Червінський дослідив землеволодіння у Салтиково-Дівицькій волості, про стан землеволодіння і промисли Редьківської волості підготував розвідку В. Є. Варзар, а О. О. Русов провів детальний опис Довжицької волості Чернігівського повіту.

Не можна обминути увагою факту, що опісля так званої практичної перевірки, вищезгадувані програми зазнали незначних змін у плані спрощення певних розділів.

Ознайомившись таким чином на практиці з формами, змістом та способами роботи, статистичне відділення продовжило свою діяльність у площині опису всієї губернії. Цей задум тривав понад десять років (1876-1887 рр.), з перервою на 1878-1880 рр., коли земське зібрання через певні непорозуміння і тертя між представниками «лівих» та «правих» партій у своєму складі відмовилось асигнувати кошти на статистику [22, 29]. Але і в період офіційного закриття статистичного закладу роботи не припинялися. За особистою згодою із повітовими земствами і на їх кошти було описано два повіти: Ніжинський – О. О. Русовим та Новозибківський – В. Є. Варзаром. Ці дві праці склали безпосереднє продовження попередніх описів (Чернігівського і Борзнянського повітів, які ще встигли видати у 1877 р.), оскільки статистиками був додержаний один загальний план досліджень, затверджений ще на перших порах існування статистичної установи [8, II-III].

Про загальний обсяг роботи, яку виконали чернігівські земські статистики у зазначений період щодо вивчення земельних угідь, свідчить факт підготовки і видання 15 томів «Матеріалів для оцінки земельних угідь Чернігівської губернії» (за кількістю повітів). Крім, власне, сільськогосподарського дослідження регіонів губернії у таких повітах, як Козелецькому, Суразькому, Мглинському, Городнянському і Кролевецькому, члени відділення організували ще подвірні переписи, а в двох останніх (Кролевецькому і Городнянському) була проведена

робота з порівняння даних про економічний стан різних верств населення, отриманих при згаданому переписі, з результатами Рум'янцівського перепису полків Малоросії у 1767-1770 роках [22, 30].

Отже, перший напрямок роботи Чернігівського земського статистичного відділення полягав у дослідженні основних видів землеволодіння губернії, адже земське зібрання останньої своєю постановою рекомендувало обмежитись на перших порах лише вивченням сільськогосподарського життя краю [22, 29]. Щодо послідовності, то зібрані дані групувалися та друкувалися окремо по кожному повіту, аби в подальшому на основі порівняльної характеристики можна було створити зведений опис по всій губернії.

Проте чернігівські статистики не обмежувалися у своїй роботі обстеженням лише елементів сільського господарства: селянських громад, земельних угідь, промислів, ґрунтів, клімату тощо. Завдання земської статистики полягало також у проведенні оціночних робіт щодо міського нерухомого майна та промислових і торговельних закладів.

У межах даного аспекту, виходячи із постанови Чернігівського губернського земського зібрання від 8 грудня 1883 р., було вирішено провести оцінку міст, промислових і фабричних закладів [19, I]. Варто нагадати, що на перших порах своєї діяльності, ще у 1876 р., статистичне відділення робило спробу опису м. Чернігова, де оцінки мали підлягати кожна окремо взята будівля. Робота тривала близько місяця, і згодом статистики пересвідчилися в її недоцільності, оскільки обраний спосіб потребував чималих коштів і часу. Задум відділення був продовжений самостійно міською владою, проте теж не побачив довершення [9, III]. До речі, Ніжинське земство під час сільськогосподарського дослідження повіту суміжно розпочало опис нерухомого майна м. Ніжина, але і тут зіткнулося із подібними обставинами.

Очевидно, що на 1884 р. нагальною для земства залишалася проблема оцінкової діяльності у населених пунктах губернії. Відкинувши попередній досвід суцільного опису, маючи за мету лише подання відомостей для губернської розкладки міських податків, відділення вирішило вибірково описати будівлі, додатково використовуючи вже існуючі міські оцінки [9, III]. Робота з опису населених пунктів тривала протягом 7 місяців 1884 р. Як і при попередніх експедиціях, спочатку були вироблені програми та оціночні норми, а вже опісля переходили до безпосередніх роз'їздів. Традиційно статистики як експеримент зробили спершу оцінку двом містам – Чернігову та Березні, відтак, дещо підкорегувавши програми, рушили по губернії. Загалом відділенням було описано та оцінено нерухоме майно 37 міських поселень, на що використано із земського резерву близько 3 тис. руб. [18, 18].

Третьою віхою діяльності Чернігівського земського статистичного відділення стали опис та оцінка промислових підприємств губернії. Ця потреба також відповідала згадуваній постанові земського зібрання 1883 р. До покладених обов'язків статистики приступили на початку 1885 р., коли були завершені опис та оцінка міської нерухомості. У ході організованої і проведеної статистичним відділенням роботи було досліджено понад тридцять галузей промислового виробництва краю з оцінкою приміщень, устаткування тощо. В поданих описах розглянуто зрушення, котрі відбулись у виробництві за останні 25 років, його сучасний технічний рівень, економічне значення, становище робітників на підприємствах. Взагалі проведена статистична робота дала повну картину економічного життя різних напрямів промислового виробництва Чернігівської губернії.

Узагальнюючи викладений матеріал, слід відзначити, що із запровадженням земств як у Російській імперії загалом, так і в Україні зокрема створювалися статистичні відділи, виникнення яких диктувалося життєвими потребами того часу. У Чернігівській губернії подібний орган розпочав свою діяльність у 1876 р. Земські статистичні дослідження містили широкі інформаційні матеріали, що давали можливість оцінити землі, будинки, торговельні та фабрично-заводські приміщення. Ці напрямки роботи і стали ключовими для чернігівських статистиків.

1. Велецкий С. Н. Земская статистика. Часть первая. История и методология. – М., 1899. – 422 с.
2. Гапієнко А. З історії розвитку Чернігівської земської статистики // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 49-65.
3. Демченко Т. П., Онищенко В. І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917 рр. – Чернігів, Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66 с.
4. Економічна ідеологія дворянства // Корнійчук Л. Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-90-х роках ХІХ ст. К.: Видавництво Київського університету, 1971. – С. 10-40.
5. Журнали засіданий очередного Черниговского губернского земского собрания сессии 1875 г., состоявшейся в декабре 1875 г. – Чернигов. 1875. – 360 с.
6. Земская статистика // Гозулова А. И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972. – С. 147-200.
7. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том 1. Черниговский уезд. – Чернигов, 1877. – XII + 186 с. + приложения.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – IX + 76 с. + приложения.
9. Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть 1-я. Города. Выпуск I-й. г. Чернигов. – Чернигов, 1907. – XII + 168 с.
10. Мекшун Л. Батько промислової статистики (До 150-річчя з дня народження В. Є. Варзара, видатного представника чернігівської земської статистики) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 141-143.
11. Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 120-122.
12. Мекшун Л. Роль земської статистики кінця ХІХ - початку ХХ ст. у проведенні облікових досліджень у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178-180.
13. Мекшун Л. Роль української земської статистики у проведенні статистичних з'їздів і нарад у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 71-74.
14. Мекшун Л. Роль української земської статистики у створенні групових та комбінаційних таблиць у кінці ХІХ ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 145-148.
15. Нариси з історії статистики України. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Держкомстат України; НДІ статистики Держкомстату України, 1999. – 187 с.
16. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1875. – № 9-10. – С. 103-111
17. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе (Доклад члена Управы Н. А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 1-4. – С. 116-120.
18. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1885. – № 1-2. – Приложение II. – С. 1-88.
19. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть III. Оценка фабрик. – Чернигов, 1886. – 249 + приложение 239 с.
20. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены статистическим отделением при черниговской губернской земской управе и одобрены губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов. Земская типография. 1877.
21. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 142-150.
22. Руссов А. А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского коммерческого института. Киев. 1913. – 119 с.
23. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1877. – № 5, 6, 7, 8. – С. 89-373.

В статъе автор анализуе діяльність земського статистического отделения Черниговской губернии в 70-80-х годах ХІХ ст., акцентує увагу на основних напрямках роботи статистиків в указаний період.

The author of the article tries to study the activities of the zemstvo statistical department Chernihiv Province in the 70-80s ХІХ century. The author also defines the main directions of statistical workers activities in the following period.

ПОСТАТІ ГЕТЬМАНІВ УКРАЇНИ ІВАНА МАЗЕПИ ТА ПИЛИПА ОРЛИКА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО

У статті „Постаті гетьманів України Івана Мазепи та Пилипа Орлика у творчій спадщині Дмитра Івановича Яворницького“ у хронологічному порядку висвітлюються найважливіші праці вченого, у яких він аналізує основні віхи життя і діяльності українських гетьманів. Автор, дослідивши громадську і політичну діяльність гетьманів, критично оцінює погляди вченого.

Видатне місце в історіографії запорозького козацтва належить академікові Дмитру Івановичу Яворницькому (1855-1940), якого вже сучасники вважали Нестором Запорозької Січі, а геніальний живописець І.Ю.Рєпін назвав енциклопедистом козаччини. Саме як історик запорозького козацтва, збирач і зберігач козацьких старожитностей Д.Яворницький відомий широкій громадськості. Водночас він продемонстрував широчінь наукових зацікавлень, вагомим є його внесок у різні галузі вітчизняної гуманітаристики.

З науковою роботою вченого була тісно пов'язана і його культурно-громадська діяльність, що відзначалася масштабністю й змістовністю. Д.Яворницький був добре відомий в Україні та за її межами як неперевершений знавець передусім історії запорозького козацтва і його витвору – Запорозької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Твори Д.Яворницького відігравали й відіграють сьогодні вагомий роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в оберіганні історичної пам'яті, традицій та мови.

Активна культурно-громадська діяльність Д.Яворницького ґрунтувалася на його світобаченні, творчому кредо, зумовлювалася своєрідністю творчої лабораторії. Уперше в історіографії вчений здійснив комплексне дослідження історії запорозького козацтва. В його працях отримали висвітлення різні аспекти козаччини: політичні та воєнні події, внутрішній устрій, економічне життя, побут, відносини із зовнішнім світом, культура, релігія та духовний світ запорожців. Як зазначив професор М.П.Ковальський, заслугою Д.Яворницького була реалізація нових підходів до вивчення історії запорозького козацтва – прагнення її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотожному ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів поселень запорожців¹.

Творча спадщина Д.Яворницького велика – понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'яткознавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні². Окреме місце у творчій спадщині видатного дослідника посідають розвідки про персоналії доби козаччини, матеріал яких склав свого роду протограф для певних розділів пізніших його фундаментальних праць. Серед

© Алексахкіна Людмила Леонідівна - аспірантка Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького

розмаїття представлених у них постатей козацьких ватажків протягом усього творчого шляху дослідником особлива увага приділялася гетьманам Богдану Хмельницькому, Іванові Мазепі і Пилипу Орлику, а також кошовим отаманам Іванові Сірку і Петру Калнишевському³. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він намагався визначити місце і роль гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика в історії України, дати оцінку їх діяльності⁴.

Доба Мазепи – це часи відродження України – політичного, економічного, культурного розвитку після Руїни, що знищила великі плани Хмельницького, Виговського і Дорошенка, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч із зростаючою силою старшинської аристократії й залишила Україну на поталу Москві.

Постать гетьмана Івана Мазепи впродовж двохсот років приковувала та приковує до себе увагу вітчизняних історіографів, адже його особа на небосхилі української історії чи не найвидатніша, а водночас і найсуперечливіша. Історичні дослідження про гетьмана Івана Мазепу багаті. Про нього найбільше серед інших українських історичних персонажів знає світова література.

Історики ХХ століття, передусім загальна українська політична думка, оцінюють гетьмана Івана Мазепу та його значення для визвольної боротьби через його участь у антимосковській коаліції проти царя Петра І. Думка сучасників гетьмана представляла його далеко не в такому світлі, в якому він постає сьогодні перед українською нацією та перед судом історії. В той же час гетьман України Пилип Орлик, незважаючи на значну різницю у віці, був однією з найбільш близьких до Івана Мазепи осіб серед козацької старшини, його соратником і продовжувачем. Тож аналіз постатей гетьманів Івана Мазепи і Пилипа Орлика на тлі доби, оцінку ролі їх в історії України знаходимо в працях відомих українських істориків М.С.Грушевського, М.І.Костомарова, Д.І.Дорошенка, В.М.Липинського⁵.

Значне місце посідають образи цих двох гетьманів України і серед широкого загалу праць Д.І.Яворницького. Особливо важливим для вченого є об'єктивно оцінити постаті гетьманів, що всіляко перекручувалися царськими монархічними ідеологами, фальсифікувалися на угоду пануючій системі⁶. Оцінка постатей Івана Мазепи і Пилипа Орлика Д.Яворницьким зустрічається у працях: «Історія запорізьких козаків» в 3-х томах, «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків», «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», «Сборник материалов по истории запорожских казаков», «Вольности запорожских казаков», «По следам запорожцев», «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний»; поодинокі згадки про Івана Мазепу трапляються і в численних листах та спогадах, адресованих Д.Яворницькому. Образ гетьмана України Пилипа Орлика найдаліше в широкому масштабі представлено вченим в тритомній праці «Історія запорізьких козаків»².

Коротко в хронологічному порядку переглянемо найважливіші праці Д.Яворницького, в яких він аналізує віхи життя і діяльності гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

Провідне місце у творчій спадщині вченого посідають передусім тритомна «Історія запорізьких козаків», що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва, та двотомна народознавча книга «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу». Саме в праці «Історія запорізьких козаків» в 3-х томах Д.Яворницький повною мірою розкриває портрет гетьмана України Івана Мазепи на тлі його доби. Аналізуючи громадську і політичну діяльність гетьмана, вчений певною мірою засуджує, а в деяких випадках і виправдовує вчинки Мазепи, шукаючи відповіді на запитання, поставлені історією. Саме в третьому томі праці Д.Яворницький критично розглядає різні види і періоди діяльності Івана Мазепи⁷.

Неоднозначно оцінюється гетьман як людина: «натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння». В його характері, відзначив Д.Яворницький,

поєднувалися риси приватної людини й українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою батьківщину незалежною в політичному відношенні^{8,9,10}.

Критично оцінюючи обрання гетьманом України Івана Мазепи, Д.Яворницький у своїй монографії зауважує: «... марні були старання запорожців: Мазепа не міг бути справді національним діячем. Не міг бути тому, що за вихованням і за поглядами він був більше поляком, ніж українцем і його натурі відразливі були всі простонародні прагнення і традиції українців. Але приховуючи до часу свої справжні інстинкти, Мазепа, будучи спритною, вихованою і високоосвіченою людиною, чудово підлаштовувався під тон Москви й прагнув видавати себе за поборника великоросійських інтересів і монархістських основ на Україні... Тому він не знав справжнього духу українців, і в цьому його найголовніша помилка: звернути масу з уторованого нею історичного шляху не можуть навіть геніальні люди, не кажучи вже про людей посереднього розуму й здібностей... Російські царі безумовно вірили у щирість Мазепи і подавали в його руки усі засоби (російські війська і наймані компанійські полки) для захисту від його злочинців і уявних ворогів Великої Росії. Отже, Мазепа, прикриваючись силою і правом, наданим йому Московією, виступив проти прагнення нижчого класу людей України і водночас проти маси Запорізького Війська. Але українська маса й маса Запорізького Війська, розуміючи справжні прагнення Мазепи, усіма засобами опиралися йому, і ця боротьба, то посилюючись, то слабшаючи, залежно від часу й обставин, тривала протягом двадцяти років (1687-1708) і становила суть стосунків між Мазепою і Запорізьким Кошем»⁹.

Д.Яворницький не виправдовує довгу співпрацю Івана Мазепи з московським царем, але віддає належне гетьманові тільки у меценатстві. Він вважає, що не Іван Мазепа був ініціатором зміни політики щодо Москви, а до неї його примусила козацька старшина. Тому гетьман не був улюбленцем народу і мусив себе охороняти найманним військом з чужинців, сердюками.

Гетьманування Мазепи припадало на дуже складні часи, коли Україна стала тереном військових дій, а козацька армія – авангардом у походах проти Туреччини. Москва і Польща, ще раз підтвердивши андрусівський договір про поділ України між собою у так званому Вічному мирі (1686), намагалися використати козаків – кожна для своїх цілей: Москва, прагнучи домогтися виходу до Чорного моря, мусила знищити кримських татар, а Польща, втративши частину Побережжя й Поділля за Бучацьким договором (1672), намагалася повернути втрачені землі. Війна Росії з Туреччиною шкодила торговельним зв'язкам з Кримом і чорноморськими країнами, що позначилося на господарстві України. У такій ситуації, точніше у таких умовах, перед Іваном Мазепою стояв вибір: або залишитися вічною «колонією» Росії, або за допомогою сильного союзника почати нову сторінку розбудови української державності⁵.

Характеризуючи перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля, Д.Яворницький, з одного боку, виражає негативне ставлення до його вчинку, а з іншого, частково виправдовує його важливий крок, наводячи переконливі аргументи. Поразка російських військ у боротьбі зі шведським королем наштовхнула в котрий раз гетьмана на такий важливий крок, як перехід на бік Швеції. Переорієнтацію політичних інтересів гетьмана вчений констатує в праці таким чином: «Бачив Мазепа й те, якими сумними були успіхи російського царя при першому зіткненні його під Нарвою з шведським королем. Він, врешті, добре знав і те, яким був шведський король і якою була його слава полководця. І старий гетьман поринув у роздуми з приводу майбутнього України: як зберегти йому Україну на випадок поразки російського царя від шведського короля? А така поразка була неминучою. Для цього потрібно наперед зайти в таємні стосунки з шведським королем. Тоді тільки й саме через шведського короля можна домогтися для України незалежних прав. І Мазепа зважився на такий страшний крок... Тому немає підстав погоджуватися з думкою тих істориків, котрі характеризують

Мазепу тільки як страхітливого егоїста й ненаситного честолюбця, який задля особистої користі й інтересів цілковито забував про становище керованого ним народу й майбутнє батьківщини»⁹.

Більшість українських істориків, а за ними й українська свідомо громадськість брали в Івана Мазепи лише останній його політичний акт – розірвання з Московією і союз з Швецією. Натомість Д.Яворницький оцінював увесь період гетьманування Івана Мазепи, вважаючи, що його дії до 1708 р., прислужування московському цареві перекреслили успіх нової орієнтації. Народ і навіть велика частина провідної верстви не були підготовлені до радикальної зміни української політики, а страх перед російськими репресіями позбавив гетьмана народної підтримки, що й довело до катастрофи під Полтавою: «В Україну увійшов з полками шведський король Карл XII. На бік шведського короля відкрито перейшов гетьман Мазепа. І тут для запорожців настав щасливий час, коли вони могли відкрито висловити всю свою ненависть до Москви. І що ж? Запорожці зовсім не відразу й зовсім не всі пішли на заклик гетьмана й короля... І якби не щедрі обіцянки Карла XII, не подарунки з боку Мазепи, не наполегливість Гордієнка, то навряд чи запорізьке товариство в загальній масі зважилось би на війну з російським царем»⁹.

Саме в душі прагматика і в той же час романтика характеризує постать гетьмана України Івана Мазепи Д.Яворницький в тритомній праці «Історія запорізьких козаків».

В історичній монографії «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків» Д.Яворницький звертає увагу на стосунки кошового отаман Івана Сірка з гетьманом Іваном Мазепою. Він зазначає, що коли: «Дізнавшись з листів та розповідей невільників, куди й навіщо їхав Мазепа, запорожці до того були обурені, що вирішили тут же його порішити. Але за Мазепу заступився Сірко і старі козацькі отамани: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він нам і вітчизні нашій колись знадобиться». Запорожці послухались, і Мазепа був порятований»¹¹.

Епізодично і дещо уривчасто згадується Іван Мазепа Д.Яворницьким в історичній монографії «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Сборнику матеріалов по истории запорожских казаков» та в працях «Вольности запорожских казаков» і «По следам запорожцев».

Творча спадщина Д.Яворницького, особливо епістолярна, свідчить про те, якого значення надавали прогресивні українські історики, письменники, лідери національно-визвольного руху історії запорозького козацтва і окремим козацьким ватажкам як каталізатору фактору у формуванні історичних уявлень народу, у пробудженні його історичної пам'яті, формуванні самосвідомості.

О.Бородай, Б.Грінченко, Є.Чикаленко та ін. у листах до Д.Яворницького неодноразово наголошували на актуальності творення саме Д.Яворницьким белетристичних книг з історії запорозького козацтва, «які захоплять читача і вернуть його до бажання ґрунтовніше познайомитись з минулим України, її історією».

«Наша українська історія, - зазначав Г.Доброскок, - від Богдана до Мазепи, має великий інтерес задля сучасного стану, і всяка белетристична детально намальована річ має в наші часи велику вартість...». Саме вираз «Українська історія – від Богдана до Мазепи...» частенько полюбляв повторювати Д.Яворницький, який вважав, що запорозьке козацтво в своїй історії мало першого гетьмана Богдана Хмельницького, а останнім козацьким ватажком в українській історії був гетьман Іван Мазепа^{12,13}.

У книзі спогадів «Таромські зошити» Михайла Лояна, українського письменника, громадського діяча, краєзнавця і вчителя з Дніпропетровщини, а також близького знайомого Д.Яворницького, згадується історія про особисте життя гетьмана Івана Мазепи: «Одного разу при зустрічі я обмовився, що вчився в другокласній школі в Романковому. Яворницький зацікавився й переповів мені таку сумну історію. Гетьман Мазепа мріяв одружитися з Мотрею Кочубей, але то

був би великий гріх, бо дівчина – його хрещена донька. Після того, як Кочубей, її батько, був страчений, дівчина збожеволіла й жила у монастирі. Іноді, як приходила до пам'яті, то начебто приїздила до своєї тітки в Романкове. Під час одних відвідин Мотря вмерла, її поховали в Романковому, на горі, недалеко від старовинного цвинтаря. Могила була добре помітна в часи існування другокласної церковнопарафіяльної школи (1903-1905 рр.), бо знаходилася недалеко від шкільної садиби (тепер на цьому місці Дніпродзержинське море, яке поховало під своїми водами багато безцінного). Дмитро Іванович планував розшуки для перевірки цих даних, бо вважалося, що Мотря Кочубей похована в Полтаві, але цьому перешкодили якісь обставини»¹⁴.

У дусі історика-романтика Д.Яворницький, перш ніж оцінити діяльність Пилипа Орлика, акцентує увагу на рисах характеру гетьмана, що відіграло важливу роль в його житті і гетьмануванні. Пилип Орлик, як вважає вчений, не лише був утаємничений у всі справи і задуми Івана Мазепи, але й став достойним продовжувачем його справи. До своєї місії він ставився на найвищому рівні свідомого патріотизму й жертвності. Як свідчення вищезазначеного Д.Яворницький констатує такий факт: «...коли по смерті Івана Мазепи виникло питання про його спадкоємця на гетьманській посаді, то було запропоновано дві кандидатури – племінника гетьмана А.Войнаровського і Пилипа Орлика. Однак перший відмовився від гетьманства і пов'язаних з ним відповідальності і ризику, вирішивши за краще задовольнитись успадкуванням багатств свого дядька. Пилип Орлик прийняв на себе небезпечну місію очолити козаків на вигнанні, хоча й усвідомлював, що вона не гарантує йому не лише багатства, а й особистої безпеки»¹⁵. Ось так описує Д.Яворницький обрання нового гетьмана: «1710 року, квітня 5 дня, вже після смерті Мазепи, під містом Бендерами у присутності кошового отамана Костянтина Гордієнка, генерального українського писаря Пилипа Орлика й послів від Запорізького Війська, «при Дніпрі зростаючого», відбулася велика козацька рада. На тій раді запорізькі й українські козаки визнали вищим протектором усього козацького війська шведського короля Карла XII, а генерального писаря при колишньому гетьманові Мазепі Пилипа Орлика оголосили гетьманом усієї України. При обранні нового гетьмана запорожці уклали з ним умови щодо подальшої долі України й Запоріжжя. Хоч умови цього договору між запорожцями й українським гетьманом і не були потім виконані...»⁹.

Характеризуючи перехід запорожських козаків від Туреччини до Москви, вмовляння і застереження запорожців Пилипом Орликом не покидати «ненависних їм татар», Д.Яворницький з внутрішнім переживанням описує цей недалекоглядний крок так: «Даремно писав після того запорожціям гетьман Пилип Орлик, нагадуючи про страшні події в Чортомлицькій Січі, «когда Москва звабивши прелестным ласки царской уверенем старшину войсковую и товариство до присяги, утинала им в таборі головы»; даремно остерігав він запорожців щодо справжніх замірів Москви, котра «видаючи на себе отъусюль войну тяжкую и небезпечную, гладит, льстит, золотыя горы обещает, жалованьем грошовым потішаєт и всякими вольностями уверняет», щоб згодом, після закінчення війни, забрати до рук і згубити Військо Запорізьке. Запорожці твердо вирішили покинути ненависних їм татар і всі листи гетьмана відсилали своєму найближчому покровителю, київському генерал-губернатору графу Вейсбаху»⁹.

Поряд з цим Д.Яворницький звертає увагу на наміри Пилипа Орлика, хоча й невдалі, щодо вибору союзника для України і зазначає: «Перебуваючи у Швеції, Орлик докладав усіх своїх сил, аби скласти союз європейських держав на чолі із Швецією проти Росії... Даремно Пилип Орлик, прагнучи визволити Україну «від ярма московського», покладав свої надії на Швецію. Доки жив Карл XII, Орлик міг, у крайньому випадку мріяти про те, що шведський король скоро чи нескоро організує коаліцію західноєвропейських держав і, очоливши таку коаліцію, поконеє силу гордого зі своїх успіхів російського царя. Але Карл XII несподівано загинув від кулі невідомого лиходія, і тоді все значення Швеції в очах Орлика зникло». В

той же час вчений відзначає швидко зміну зовнішньополітичної орієнтації гетьмана і сподівання все ж таки підняти національно-український прапор для позбавлення від московського ярма України: «В той час, як запорожці безповоротно покинули ненависні їм володіння кримського хана, так званий гетьман українських козаків Пилип Орлик усе ще намагався схилити їх до Криму й відвернути від Росії. Давно чекав Пилип Орлик сприятливої нагоди, щоб вийти на історичну сцену, взяти в руки національно-український прапор і позбавити свою батьківщину від ненависного йому московського ярма»¹⁵.

У 1710 році Пилип Орлик, намагаючись завоювати собі підтримку, складає «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького», укладає зі старшиною та запорожцями угоду – документ, який пізніше дістав назву Конституція Пилипа Орлика – так звана Бендерська Конституція, яку вважають першою українською Конституцією. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне і церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні. Як відзначає Д.Яворницький, створення цих документів вважається саме по собі значною заслугою Пилипа Орлика, в історії України⁹.

Оцінюючи портрет Пилипа Орлика, Д.Яворницький акцентує увагу і на культурницькій діяльності гетьмана в Україні, особливо в сфері релігії: «...й новий гетьман Пилип Орлик зобов'язувався дбати і твердо настоювати на тому, щоб «никакое иновірие в Малую Росію ни от кого не было впроважено», щоб на Україні ніколи не дозволялося жити іновірцям, особливо «зловірію жидовському» і щоб «віра єдина, восточнаго исповідання, за помноженієм хвали божіей, церквей святих цвічення в науках вызволених, яко крин в терні, меж окрестними иновірными панствами, процвітала»⁹.

І наостанок, Д.Яворницький у своїй праці переосмисливши вир подій, які припали на період життя і діяльності гетьмана України Пилипа Орлика, порівнює його з «міністром державного майна якогось невеликого західноєвропейського князівства»¹⁵, а як особистість і політика характеризує його так: «Ох і невгамовним (так означив його вдачу Д.Яворницький) був Пилип Орлик! Гетьман у екзилі (він та його одноступці стали першими українськими політичними вигнанцями), з яким уряд Російської імперії заборонив старшинам листуватися, навіть видав розпорядження арештовувати українців, запідозрених у зв'язках з Пилипом Орликом... Молодий гетьман був людиною освіченою і талановитою, здібним дипломатом, організатором, хорошим письменником та непересічним політичним мислителем. По собі Пилип Орлик залишив велику писемну спадщину – великий за об'ємом «Діаріуш», листи до можновладців тогочасної Європи, договори, декларації, книжечки, одна з яких присвячена Іванові Мазепі і т.п. Однак головною працею, яка обезсмертила його ім'я є безумовно Конституція Пилипа Орлика...він писав польською мовою, частина його листів писана латинською, шведською, французькою мовами»⁹.

Таким чином, Дмитро Іванович Яворницький є яскравим прикладом самовідданого служіння історичній науці, беззастережної відданості рідній минувшині. Це був діяльний історик: патріот, який не на словах, а на ділі зробив усе від нього залежне для відродження історичної пам'яті про запорозьке козацтво, науковець, який проявив себе практично в усіх напрямках козакознавства. Він залишив величезну наукову спадщину, яка більшою мірою й по сьогодні не є належним чином введена до наукового обігу¹⁵. Саме українська історіографія в особі Дмитра Яворницького представляє гетьманів України Івана Мазепу і Пилипа Орлика визначними постатями козацької доби, які після «руїни» започаткували новий період, коли Україна виступила з новими, своєрідними вартостями в культурному, церковному, економічному, політичному житті. В працях Д.Яворницького Іван Мазепа, Пилип Орлик та їхні соратники висунули яскравий ідеал незалежної України. Для майбутніх поколінь цього вистачало, щоб

виготворити культ Мазепи, навіть коли це сталося наприкінці життя гетьмана, всупереч його попередній діяльності, і навіть коли велика спроба не завершилася успіхом.

1. Абросимова С.В., Д.І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття / Наддніпрянська Україна: Історичні процеси: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. №2. – С.106-122.
2. Абросимова С.В., Енциклопедист козащини // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.4-46.
3. Верменич Я.В.. «Запорозькі вольності» під пером Д.Яворницького: до оцінок історіографічної спадщини / Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – 376с.
4. Жуковський А.. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Грушевського // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.134-144.
5. Костилова Н.. Гетьман Іван Мазепа та його доба в працях Теодора Мацьківа / Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.6. – С.136-140.
6. Федак С.. Великий син козацької України (До 150-річчя від дня народження Д.І. Яворницького // Рідна Україна. – 2005, 25 листопада.
7. Абросимова С.В.. Нестор Запорізької Січі (До 150 річчя від дня народження Д.І. Яворницького) // Вісник НАНУ. – 2005. – №5. – С.40-55.
8. Абросимова С.В.. Д.Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – №2. – С.12-15.
9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. В 3-х томах. – Львів: Світ, 1992.
10. Коляда І., Куриленко О., Мельничук І., Д.І. Яворницький про гетьманів та козацьких ватажків України // Історія в школі. – 2005. – №10. – С.20-25.
11. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 190с.
12. Абросимова С.В.. Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу (За матеріалами епістолярної спадщини Д.Яворницького) / Історія: Збірник тез та повідомлень. III Міжнародний конгрес українців. – 1996. – Ч.2. – С. 101-107.
13. Абросимова С.В., Мицик Ю.А.. З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69-70. – С. 87-98.
14. Шевцова З.. Життя для людей // Берегиня. – 2007. – №3. – С.83-91.
15. Філіппова І.. Найперша хвиля української політеміграції // Персонал плюс. – 2006. – №22 (6 червня). – С. 31-33.
16. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наукова думка, 1972. – 253с.

В статтє „Личности гетманов Украины Ивана Мазепы и Пилипа Орлика в творческом наследии Дмитрия Ивановича Яворницкого“ в хронологическом порядке освещаются важнейшие труды ученого, в которых он анализирует основные вехи жизни и деятельности украинских гетманов. Автор, исследовав гражданскую и политическую деятельность гетманов, критически оценивает взгляды ученого.

The article „The Figures of Ukrainian Hetmans Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk in Creative Heritage of Yavornytskyi Dmytro Ivanovych“ describes the most important works by Yavornytskyi in chronological order. In these works the author analyzes the milestones of life and activity of getmans Ivan Mazepa and Pylyp Orlyk. The author critically estimates the scientist by investigating public and political activity of the hetmans.

Ілля Хоменко

ПЕРВИННІСТЬ І ВТОРИННІСТЬ ЗНАНЬ З ТОЧКИ ЗОРУ МЕДІА-ЕТИКИ ДОБИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

(на прикладі взаємодії Національної радіокомпанії України та журналу
«Сіверянський літопис»)

У розвідці досліджено один з прикладних аспектів медіа-етики ХХІ століття, а саме проблему первинності і вторинності знань, які оприлюднюються засобами масової комунікації. На прикладі взаємодії Українського радіо та часопису «Сіверянський літопис» розглянуто модель використання наукової інформації у художніх та публіцистичних текстах, яка відповідає сучасним етико-культурологічним уявленням.

Огляд літератури за темою статті і ступінь новизни дослідження. Вимоги щодо визначення рівня оригінальності наукових текстів визначено у відповідній нормативній документації ВАК[2; 17]. Щодо художніх і публіцистичних творів – перша філософська інтерпретація цієї проблеми належить М. Федорову[15] та Ш. Нодье, що визначив наслідування як «переклад з мертвої мови на живу» і «безвинний плагіат»[7]. Аналіз джерел, в яких сформульовано сучасні засади виробництва і розповсюдження знань [6], а також етики масової комунікації (наприклад, провідних сучасних теоретиків мас-медіа Р. Кібла [3] та Дж. Уллмена [14]) дає авторові підстави констатувати, що системні етичні засади визначення первинності і вторинності художніх і публіцистичних текстів сучасною наукою поки що не сформульовані. Таким чином, засади визначення первинності і вторинності художніх і публіцистичних текстів, а також натурну модель їх реалізації – на прикладі взаємодії часопису «Сіверянський літопис» і Національної радіокомпанії України – введено у науковий обіг уперше.

Актуальність даного предмета дослідження зумовлена «інформаційним бумом», ознаками якого є, з одного боку, експонентальне зростання кількості знань, а з іншого – масове репродукування знань вторинних, створених шляхом переосмислення вже відомого. Подібний стан речей вимагає удосконалення всієї системи уявлень про виробництво і розповсюдження знань: від створення нових комп'ютерних пошукових систем до уточнення питань функціональності наукових, публіцистичних та художніх творів і розробки нової системи етичних вимог щодо визначення первинності й вторинності інформації.

Плагіатом чи постмодерністським переосмисленням класики слід вважати численні літературні алюзії і прямі запозичення, притаманні прозі Б. Акуніна?

Неусвідомлене асоціативне відтворення чужих образів чи свідомо інтерпретація вторинного знання притаманна прозі Дж. Роулінг?

Де та межа, яка відокремлює наслідування традиції від крадіжки ідей?

Чи повинен репортер, публіцист, письменник чітко посилатися у своїх працях на інформаційні джерела, які використовував (чи твори, що стали первинними літературними витокami його натхнення), і наскільки можливо зробити це у композиційних межах художнього (журналістського) твору, не порушуючи його образну органічність, художню цілісність або репортерський «канон лапідарності»?

© Хоменко Ілля Андрійович – докторант Інституту журналістики
КНУ імені Тараса Шевченка

Для науковця подібної проблеми не існує. Наукова стаття, монографія, кваліфікаційна праця є формалізованим текстом, створеним з чітким дотриманням певних структурно-композиційних і бібліографічних вимог. Крім системи посилань на першоджерела, систематизація яких у межах окресленої теми дослідження має досить часто не меншу гносеологічну цінність, ніж авторські висновки, для вченого обов'язковим є аналіз досягнень попередників і зазначення рівня оригінальності свого твору.

Загальновизнаною є така градація первинності і вторинності наукового знання: «Вперше відкрито».

«Дістало подальший розвиток».

«Удосконалено».

При тому – всі ступені певною мірою відповідають неокласичному розумінню нового знання як переосмислення вже набутих знань. Вписуються у парадигму наукової творчості як додавання нового до вже відомого. Адже найреволюційніші наукові відкриття, з точки зору діалектики, теж підкоряються закону заперечення заперечення, ґрунтуються на здобутках попередників – навіть спростовуючи їх або пояснюючи як окремих випадок більш загальних закономірностей.

Таким чином, добросовісний науковий пошук, незалежно від ступеня оригінальності результатів, можна тлумачити як суспільно позитивне явище, що зміцнює засади науки. Повторюваність експерименту у природничих галузях або незалежне підтвердження результатів порівняльно-описових досліджень у гуманітарних дисциплінах є одною з підвалин раціональної парадигми мислення. У цьому розумінні і науковець, який першим використав електричний струм для освітлювання, і науковець, що експериментальним шляхом винайшов оптимальний матеріал для виготовлення елемента розжарювання в електричній лампі, – рівноправні як вчені перед вдячним людством. (Звісно, за умов коректного зазначення рівня первинності результатів відкриття. На жаль, наведений приклад – з електричною лампою – не найкращий з точки зору наукової етики: історикам науки відомі непрості взаємини винахідників цього пристрою і патентні конфлікти навколо їхніх праць). Але, так чи інакше, наукова творчість сьогодні чітко регламентована як з етичної точки зору, так і з позиції дотримання авторських прав.

Деяка інша ситуація – у мас-медіа, літературі, мистецтві. Виходячи з реальної міжнародної практики використання законів про авторські і суміжні права – сьогодні фактично неможливо довести такий різновид запозичення, як плагіат ідеї. Разом з тим, явище це, безумовно, існує. Але спроба законодавчо регламентувати використання чужих задумів у мистецтві приречена внаслідок неможливості формалізувати таку складну і неоднорічну річ, як художній образ. На недоречність чи навіть абсурдність патентування літературних ідей вказував ще філософ-косміст М. Федоров[15]. Незалежно від М. Федорова, подібної думки дотримуються і сучасні американські письменники – доводячи, що спроба перевести проблему вторинності літератури у площину правового конфлікту авторських інтересів може загальмувати розвиток культури як такої (див.[10]).

Отже, вибір засобу посилань на першоджерела – чітко регламентований для науковців. Але для авторів художніх і журналістських текстів багато у чому залишається питанням не закону, а совісті.

Досліджуючи ретроспективу питання, можна побачити, що подібний стан речей мав місце ще в античні часи – і дійшов до епохи інформаційного буму майже без змін.

Ті чи інші форми посилань на першоджерела, а також оцінювання рівня достовірності цих джерел можна відшукати ще в Геродота, Плутарха, Діогена Лаертського. Отже, раціоналізовані знання античної доби створювалися і розповсюджувалися у відповідності з гносеологічними та етичними принципами наукового пізнання, притаманними сучасній науці.

Разом з тим необхідне для філософа не було таким для митця. Антична традиція

не вимагала, наприклад, від драматурга вказувати на міфологічне або літературне першоджерело натхнення – у тому випадку, якщо його твір являв собою переосмислення чужих ідей. Відповідно, перекладач міг дозволити собі привнести у першоджерело стільки нового, що воно, фактично, перетворювалося на оригінальний текст (як, наприклад, переклади-інтерпретації Єврипіда, створені Енієм Квінтом).

Подібне ставлення пережило античну добу. «Гамлет» В. Шекспіра – був лише кращим, але не першим драматургічним викладом історії принца-месника. О. М. Толстой, вказуючи в авторському вступі до своїх п'єс, що вони є переосмисленням інших драматургічних творів (наприклад, К. Чапека), виправдовував запозичення посиланням на досвід видатних драматургів минулого.

І драматургія не була винятком у цьому розумінні з-поміж інших родів літератури, різновидів мистецтва та комунікаційної діяльності.

Притаманна фольклору усна фіксація мистецьких зразків зберігала лише творіння, але не імена творців.

Стародавня духовна література, зокрема, агіографічна, не знала проблем персоніфікації і первинності задуму. Адже форму і зміст визначав канон; авторство ж не мало значення, оскільки вважалося, що митець є лише знаряддям Господа, своєю рукою робить Божу справу.

Загальновідомим є той факт, що, наприклад, переважна більшість музичних творів XVIII століття були тою чи іншою мірою вторинними. Запозичення кількох тактів музичної теми не вважалося плагіатом і якщо не схвалювалося, то, принаймні, і не заперечувалося традицією.

Але доба інформаційного вибуху вимагає дещо іншого ставлення до проблеми первинності інформації. Ця зміна зумовлена об'єктивною суспільною потребою. Ознаки її можна побачити у творчості численних сучасних авторів, які намагаються відшукати коректні і разом з тим органічні з художньої точки зору засоби послатися на здобутки попередників.

Робиться це у різних формах. У вигляді авторської передмови (як послався колись Р. Л. Стівенсон на твори В. Ірвінга та Е. По, а також на ідеї-підказки перших читачів «Острова скарбів», які були враховані письменником в процесі підготовки рукопису «Острова...» до друку[12]). У формі зносок і коментарях до тексту (як робить сучасний прозаїк А. Лівадний, віддаючи належне тим, хто підказав йому той чи інший задум: «Згадана думка висловлена на форумі офіційного сайту автора»[4, 360]). Шляхом використання епіграфів з тих творів, ідеї, образи, стиль яких у художній формі переосмислюється автором (як робили це брати Стругацькі). Та всі ці спроби підпорядковані спільній тенденції. Відзначені не просто природним для порядної людини бажанням віддати належне попередникам та уникнути обвинувачень у плагіаті, інтуїтивним передчуттям певної еволюції призначення журналістики і літератури. Розумінням того, що функції публіцистики та мистецтва в умовах експонентального зростання загального обсягу накопичених людством знань певною мірою змінюються. І для кожного автора на часі постає питання відповідності цим змінам.

З наукової точки зору характер цих змін визначив д. біол. н. С. Сперанський. У розвідці [11] він довів, що в умовах інформаційного буму ключовим поняттям для наукового пошуку стає навігація, тобто орієнтування у масиві накопичених знань з предмета дослідження.

Ми живемо у добу надвузкої спеціалізації. Спеціалізація – за визначенням – суперечить мультидисциплінарному характеру сучасної науки. Це породжує проблему розуміння. Сьогодні вже навіть у межах однієї наукової дисципліни фахівцям важко зрозуміти один одного – якщо вони належать до різних шкіл і використовують різні дослідницькі методології. С. Сперанський вивчив цю проблему на прикладі токсикології – галузі, яка використовує досягнення біології, хімії, фізики. І дійшов до парадоксального висновку. З його точки зору, роль

науково-популярної літератури (а в широкому розумінні – будь-якого друкованого або електронного ресурсу, що адаптує і популяризує складні ідеї) сьогодні не зводиться до розповсюдження знань серед масової аудиторії. Вона стає своєрідним містком розуміння між вченими.

Недосконалість пошукових Інтернет-програм (помножена на недосконалість електронних інформаційних ресурсів наукових установ, що поступаються комерційним медіа-ресурсам) відома кожному досліднику, що здійснював пошук необхідної інформації у кібер-просторі.

Малі тиражі і велика кількість спеціалізованих видань ускладнюють пошук наукової інформації на носіях традиційних, паперових.

Таким чином, за С. Сперанським, коректність і своєчасність обміну актуальною науковою інформацією між дослідниками і науковими установами сьогодні значною мірою залежить від інтелектуального рівня тих носіїв знань, які орієнтовані на масову, а не спеціалізовану аудиторію.

З цим висновком важко не погодитися. Є ще один аргумент на користь подібної точки зору. А саме – ресурсна складова пошуку нових знань.

Наприклад, будь-який документальний чи науково-популярний фільм, запущений у виробництво великою кіностудією, є досить дорогим проектом зі значними можливостями залучення наукових консультантів, організації експедицій, проведення архівних досліджень тощо. Можливості здобуття нових відомостей у процесі журналістського розслідування, яке, хоч і має мету, не тождяну меті наукового пошуку, але використовує прийоми і методи, адекватні за результативністю дослідницькій діяльності вченого – досить великі. Як приклад подібної діяльності можна згадати дослідження історико-культурної спадщини родини Тарновських, здійснене українськими журналістами і кінодокументалістами у середині вісімдесятих років минулого століття. Саме в процесі роботи над сценаріями документальних фільмів «Втрачена пам'ять» (авт. В. Фоменко, реж. М. Павлов, «Укртелефільм», 1988) та «Мертві душі Олександра Агіна» (авт. В. Фоменко, реж. А. Мажуга, «Укртелефільм», 1990) було здійснено велику пошукову роботу в Чернігові і Качанівці[16]. Осмислено і оприлюднено історико-культурологічне та філософське підґрунтя діяльності цієї родини збирачів українських старожитностей. У стрічках широко демонструвалися і озвучувалися архівні матеріали. Формою посилення на першоджерела стала аудіовізуальна фіксація документів та синхронне інтерв'ю з науковим консультантом стрічок, заступником директора Чернігівського художнього музею Т. В. Деркач. (На жаль, цей синхрон залишився одним з небагатьох об'єктивних свідчень ролі нині покійної Тетяни Деркач у дослідженні соціокультурної ролі родини Тарновських в українській історії; значна частина її рукописних матеріалів, зокрема, у галузі генеалогії Тарновських, не була надрукована).

Результати пошуку, здійсненого в процесі кінозйомок, ще й досі не введено повною мірою у науковий обіг – попри те, що після виходу в телевізійний ефір згаданих стрічок оприлюднені відомості стали основою численних радіопрограм та газетних публікацій. Але доведеним фактом можна вважати те, що у даному випадку преса (зокрема, ефірні мас-медіа) відіграла суттєву роль у справі відродження і сучасного переосмислення історичної спадщини. Саме в рецензії на одну зі згаданих стрічок, написаній поетом С. Реп'яхом, було вперше висловлено ідею повернути Чернігівському історичному музею ім'я Василя Тарновського-молодшого. На хронологічний пріоритет преси щодо історичної науки у вивченні діяльності родини Тарновських вказує автор кандидатської дисертації «Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.» Н. М. Товстоляк:

«У 90-х рр. XX ст. у засобах масової інформації було надруковано чимало краєзнавчих статей про минуле садиби Качанівка, що привернуло увагу до заповіднику та до його проблем. Після 1991 р. в українській історичній науці починаються зрушення в бік вивчення національної історії через призму історії національної еліти, що очолювала українське суспільство в XIX ст. та походила

від української козацької старшини. Першим про необхідність вивчення родинного архіву Тарновських заявив В. В. Сарбей. О.Б. Коваленко першим переклав на українську мову та опублікував родовід Тарновських, складений В. Л. Модзалевським. Матеріали про Тарновських почали друкувати наукові співробітники Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: Л. П. Линюк, С.О. Половникова, І. М. Ситий, Т. П. Журавльова, інші. Ними було започатковано видання збірника «Скарбниця української культури», основною тематикою статей якого є наукові дослідження життя та музейної спадщини Тарновських. Серед авторів публікацій в українських наукових журналах та збірниках зустрічаємо наукових працівників інших українських музеїв: З. Тарахан – Берези, Л. І. Зеленської, В. О. Судак»[13].

Таким чином, інструментальну роль публіцистики, художньої літератури, аудіовізуального мистецтва у царині наукового пошуку не варто піддавати сумніву. У світоглядному аспекті це питання можна редукувати до відомої тези О. Потебні про художній образ як джерело інформації [8; 9]. З точки зору конкретної наукової і медіа-практики – розглянути гносеологічні можливості використання художнього твору в дослідницькій діяльності (як це робили фахівець з медичної деонтології Є. Ліхтенштейн [5] та теоретик масової комунікації Ю. Ярмиш [19]).

У світлі сказаного модифікація етичної парадигми художньої творчості щодо використання здобутого іншими знання стає нагальною потребою. Екстраполяція на художню творчість наукових принципів визначення ступеня оригінальності твору, перерахованих на початку статті, видається цілком виправданою справою. Так само, як у музиці – є парафрази, у художній літературі мають право на життя інтерпретації, у кіномистецтві – повторні екранізації («рیمейки»). Але етичною нормою існування подібних різновидів вторинної творчості має стати неодмінне посилання на першоджерело – яку б форму це джерело не мало (наукової ідеї чи первинного художнього тексту).

Ще одним аргументом на користь подібної зміни етичної парадигми художньої творчості є той факт, що період модернізму, стрімкого пошуку нового в культурі загальмувався. Відкрити щось по-справжньому нове стає справою надзвичайно складною. Але мистецтво – це не статичне явище, а процес. Його розвиток не може призупинитися. Літературна «... «стара гвардія»... відмовилася від Роману Ідей» і звернула увагу на роман характерів. Вони обсмоктали цю кістку і ще й досі товчуться на місці. Але в той же час маленька група письменників, спраглих писати *нові* оповідання, скучивши за *новими* темами, відкрила жанр наукової фантастики. Вони брали ідеї з майбутнього. О безмежне майбутнє!.. Вже багато років, як у фантастиці не з'являлося по-справжньому оригінальної ідеї», – стверджують Спайдер і Джинн Робінсон[10].

Тож, якщо мистецтво і журналістика об'єктивно приречені на переосмислення вже відкритого – є сенс зробити цей процес етично бездоганим, цивілізованим. Інакше кажучи, виробити традицію прямих і непрямих авторських посилань на першоджерела. За таких умов питання, винесене на початок цієї статті – чи є інтерпретація плагіатом, втратить сенс.

Звичайно, йдеться не про вимогу робити складовою художнього тексту апарат бібліографічних посилань. Але, крім приміток, передмов, післямов та інших службових частин художнього чи публіцистичного тексту є досить цікаві, суто мистецькі методи розкрити факт запозичення думки.

Справжнім віртуозом таких «прихованих посилань» був німецький класик ХХ століття, поет і радіодраматург Гунтер Айх. Він посилався на першоджерела своїх мистецьких пошуків – вустами персонажів, і робив це напрочуд органічно. Ось цитата з його радіодрами «Фестіан – мученик».

«Веліар: Оріген вчинив тут чималий галас.

Фестіан: Оріген? Я нещодавно бачив його.

Веліар: ...Та все скінчилося як завжди: удар удалося відхилити, як тільки Іріней і Августин відкинули це вчення.

Фестіан (*несміло*): Ірінея і Августіна я теж знаю.

Веліар: Не близько?

Фестіан: Так.

Веліар: Після Шлейермахера не знайшов нічого кращого, ніж підхопити цю теорію.

Фестіан (*відважно*): Це я знаю» [1, 89]

Звичайно, радіодрама не може дорівнювати за рівнем відтворення ідей точності наукового твору. Але і таке посилання може стати безцінним дороговказом як для науковця, котрий захоче відтворити філософські витoki творчості Г. Айха, так і для дослідника, що цікавиться сучасними інтерпретаціями класичної філософської спадщини.

Створюючи у співавторстві з кінодраматургом В. І. Фоменком цикл драматичних радіомініатюр на історичну тему, автор намагався завжди посилалися на першоджерела, які використовував. Попри те, що мініатюри ці були насамперед художніми творами, які мали не стільки пізнавальну, скільки соціально-адаптивну мету, попри брак ефірного часу (звучання кожної з міні-вистав обмежувалося п'ятихвилинними відрізками мовлення Першого каналу Українського радіо) у межах композиції міні-вистав завжди вдавалося знайти місце для згадки про тих, чій праці були для авторів джерелом інформації.

Поштовхом для написання одної з невеличких радіоп'єс проекту «Зв'язок часів» (ефірна назва «Пам'ятаймо») стала розвідка, Ю. Якубіної, присвячена М. В. Гоголю. Цю статтю було опубліковано у журналі «Сіверянський літопис» [18]. Невеличкий обсяг радіомініатюри дозволяє використати її як натурну модель художнього тексту, що не просто спирається на певне джерело, а сприяє популяризації викладених у ньому ідей і вміщує ім'я автора первинного наукового твору.

«Ілля Хоменко Володимир Фоменко. «Вчитель і учень».

Голос: Перша половина дев'ятнадцятого століття. Ніжинська гімназія вищих наук. Педагог заповнює так звану „чорну книгу” – журнал, куди записувалися провини і покарання учнів. (*шурхіт сторінок*)

Педагог: Дев'ятнадцятого декабря ученика имярек... Николая, сына Василия... и дружка его Прокоповича – за леность без обеда... Да-с, милостивые государи... Дабы знали, что дорога ученья – терниста... «Per aspera ad astra»... Путь к звёздам лежит через тернии, как говаривали благородные римляне... К звёздам и... (*з насолодою нюхає тютюн*) и... и... И в угол. В угол, покуда не выучат уроки.

(звуківий перехід)

Педагог: Того же числа... Николая сына Василия за упрямство и леность особенную оставить без... без... (*омріяно замислюється, сьорбає чай*) Без чаю! (*гортає кондуїт*) Двадцатого декабря... Означенного ученика – на хлеб и воду во время обеда. Ну и снова без чаю, само собой... За незнание урока. Отцу бы его отписать не забыть... Так мол и так, Василий Афанасьевич, чадо ваше науку постигать не желает, талантом к прилежанию не отмечено, в повиновении властям и страхе Божьем не воспитано... Ну да ничего, воспитаем... (*звук обірваної струни*)

Голос: Друга половина дев'ятнадцятого століття. Санкт-Петербург. Свято з нагоди дня народження геніального письменника, який пішов з життя передчасно. Серед запрошених – педагог, що пережив свого учня.

Голос 2 (на тлі шуму аудиторії): Милостивый государь, отчего же вы отказываетесь выступить? Вы ведь были наставником самого Гоголя... Самого Николая Васильевича Гоголя! Многим ли выпало счастье воспитать гения?

Педагог (голосом прибитої життям людини): Заслуги моей в том нету... Я не разглядел его... Не понял... То есть понял, но только потом... Через много лет... Слишком поздно... Сударь, разрешите откланяться, мне нечего рассказать... (*двері, стихають одинокі кроки*)

Голос: У листі до Василя Жуковського Микола Гоголь писав:

Голос 2: „В самом деле, если рассмотреть строго и справедливо, что такое всё

написанное мною до сих пор? Мне кажется, будто я разворачиваю давнюю тетрадь ученика, в которой на одной странице видны нерадение и лень, на другой нетерпение и поспешность, робкая, дрожащая рука начинающего и смелая насмешка шалуна, вместо букв выводящая крючки, за которые бьют по рукам...»

Голос: Чимало науковців намагалися з'ясувати причину нав'язливих страхів, які переслідували Миколу Васильовича Гоголя. Українська дослідниця Юлія Якубіна висловила припущення, що шукати витоки душевного розладу класика є сенс в його шкільних роках.

Погано, коли учень не розуміє вчителя. Та ще гірше – коли наставник не розуміє свого вихованця. Пам'ятаймо. Українське радіо».

Висновки.

1. Аналіз соціокультурних процесів ХХ – початку ХХІ століття засвідчує доречність екстраполяції на медіа-діяльність, складовими якої є художня творчість і журналістика, етичних вимог, притаманних процесу наукового пізнання, в аспекті зазначення рівня оригінальності твору.

2. Подібний процес впливає з об'єктивної суспільної потреби у виробництві і розповсюдженні високоякісних знань, але не може впроваджуватися шляхом правових або адміністративних заборон і реально може виникнути тільки шляхом еволюції соціокультурних традицій.

3. З технологічної точки зору художній текст є цілком придатним носієм наукової інформації і може вміщувати посилання на першоджерела – що доведено на прикладі взаємодії часопису «Сіверянський літопис» та Національної радіокомпанії України.

1. Айх Г. Фестиан – мученик. // Ночной разговор с палачом: (Радиопьесы Австрии, ФРГ, Швейцарии) . / Гюнтер Айх – М. : Искусство, 1991. – С.76-109. – (Радиопьеса).

2. Довідник здобувача наукового ступеня. Збірник нормативних документів та інформаційних матеріалів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації / [Упорядник Ю. І. Цеков; передне слово Р. В. Бойка].

3. Кіבל Р. Журналістська етика / Р. Кіבל; пер. з англ. – К.: ІЖ КНУ імені Тараса Шевченка. – 2006. – 188 с.

4. Ливадный А. Л. Заря над Араксом: роман / А. Л. Ливадный. – М.: Эксмо, 2007. – 384 с. – (Стальная крыса)

5. Лихтенштейн Е. И. Помнить о больном. [пособие по мед. деонтологии.].– [2 изд., доп.]. / Е. И. Лихтенштейн. – К.: Вища школа, 1978. – 176 с.

6. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Ф. Махлуп ;[пер. с англ]. – М.: Прогресс. – 1966. – 463 с.

7. Нодье Ш. О плагиате, присвоении чужих произведений, подлогах в книжном деле [электронный ресурс] / Шарле Нодье. Вопросы литературной законности: пер. с франц. – М. : Книга, 1989. – 89 с. – режим доступа к изд. : <http://www.Lib.ru>

8. Потєбня О. О. Критика, зосередженість знань і взаємодія наук // Потєбня О. О. Естетика і поетика слова: Збірник. – К.: Мистецтво. – 1985. – С. 178–182.

9. Потєбня О. О. Психологія творчості і сприймання поезії / О. О. Потєбня // Естетика і поетика слова: Збірник. – К.: Мистецтво, 1985. – С. 275–278.

10. Робинсон С. Жизнь коротка. / Спайдер Робинсон, Джинн Робинсон // Звездный танец. / Пер. с англ. – М.: ТКО АСТ, 1996. – С. 401– 418. – (Координаты чудес).

11. Сперанский С. В. Об информационном шуме в эксперименте на животных и возможностях его снижения / С. В. Сперанский // Научные основы современных методов гигиенического нормирования химических веществ в окружающей среде. – М.: 1971. – С. 152–158.

12. Стивенсон Р. Л. Моя первая книга «Остров сокровищ» / Роберт Л. Стивенсон. – Собр. соч. в 5 т. – Т. 1. – Пер. с англ. – М.: Правда. – С. 5 – 12.

13. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» [електронний ресурс] / Н. М. Товстоляк. - Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2006. – 16 с. – (укр). – режим доступу до реф. : <http://disser.com.ua/contents/28502.html>

14. Уллмен Дж. Журналістские расследования: современные методы и техника. / Дж. Уллмен – М.: Виоланта, 1998 г. – 224 с.

15. Федоров Н. Плата за цитаты, или великая будущность литературной собственности, литературного товара и авторского права. [электронный ресурс] / Николай Федоров. – Золотая

філософія. – Режим доступа к ресурсу : <http://philosophy.allru.net/pervo.html>

16. Фоменко В. Утраченная память. // Владимир Фоменко, Илья Хоменко // Зеркало недели. – 1996. – 6 – 12 июля.

17. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня / [автор-упорядник Л. А. Пономаренко]. - К. : Редакція «Бюлетеня ВАК України», 2001. – 80 с. – Бібліогр., с. 80

18. Якубіна Ю. Про витoki Гоголевого страху (ніжинський період) / Юлія Якубіна. // Сіверянський літопис. – 2001. - №3. – С. 101 – 106.

19. Ярмиш Ю. Ф. Класичні твори як джерело інформації / Ю. Ф. Ярмиш // Сучасне та майбутнє журналістики в плюралістичному суспільстві : матеріали науково-практичного українсько-швейцарського семінару. – К.: Центр вільної преси, 1999. – С. 160–165.

В статъе исследовано один из прикладных аспектов медиа-этики XXI ст., проблему первичности и вторичности знаний, используемых средствами массовой коммуникации.

Annotation. This research is devoted of one of the applied aspects of media ethics of XXI age, namely problem of priority and secondness of knowledges which are promulgated facilities of mass communication. On the example of co-operation of Ukrainian radio and magazine the «Siveryanskiy litopis» is considered model of the use of scientific information in literary and publicisms texts, which answers modern ethics presentation.

